De Gulden Passer. Jaargang 69

bron
De Gulden Passer. Jaargang 69. Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen, Antwerpen 1991

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

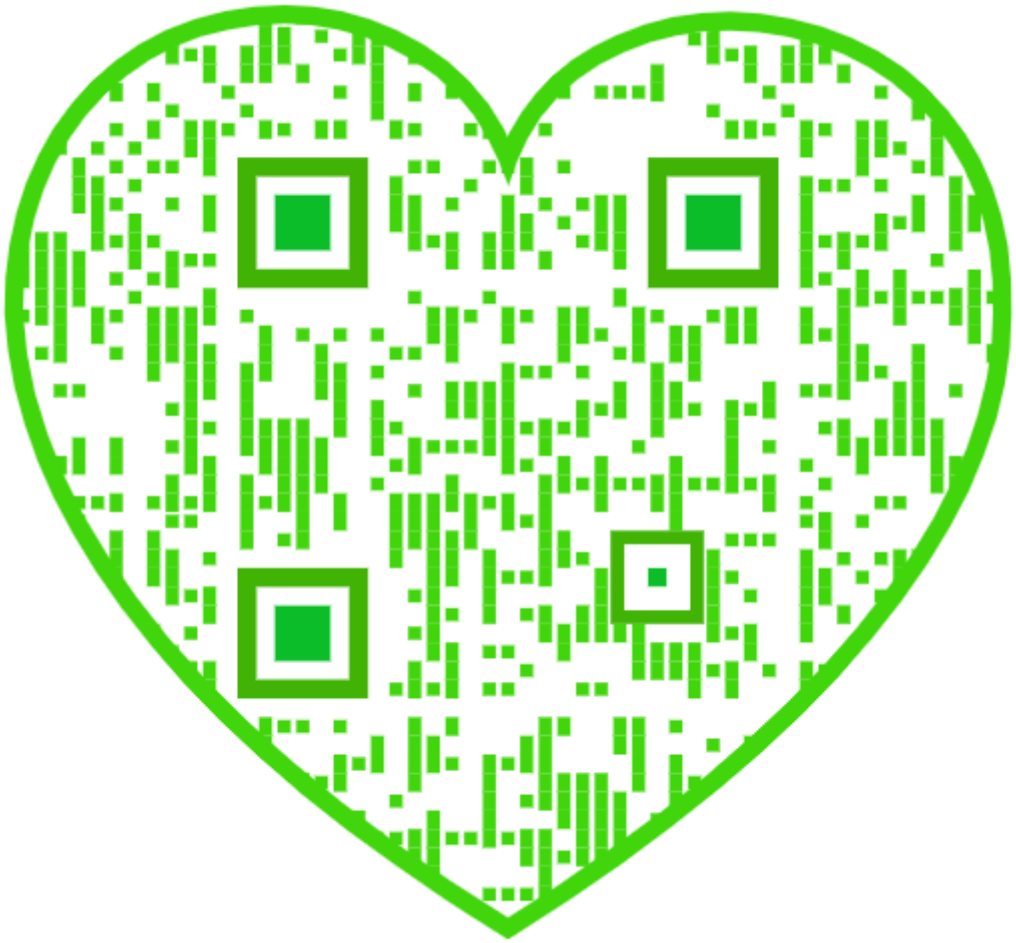

[De Gulden Passer 1991]

Die peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van nederlandse Jerusalemgangers in de 15e, 16e en 17e eeuw: ontstaan en ontwikkeling

Ben A.J. Wasser

Dit artikel is gebaseerd op een samenvattende studie van de reisbeschrijvingen van bedevaarten naar Jerusalem door Nederlandse pelgrims uit de 15e, 16e en 17e eeuw die hun ervaringen ook in het Nederlands hebben opgetekend. Ik gebruik in het onderstaande voor deze geschriften de benaming *pelgrimsverslag.* De betiteling *reisbeschrijving* zou immers, zonder voortdurende nadere preciezering, op een veel uitgebreider literaire categorie kunnen slaan. Onder de pelgrimsverslagen versta ik de authentieke, tegelijkertijd devotionele en praktische reisverhalen over pelgrimstochten met Jerusalem als hoofddoel.[1] Van deze geschriften zijn er uit de periode vanaf 1450 tot 1664 een dertigtal in handschrift, (post-)incunabel en/of druk bewaard gebleven. Soms heeft het het nodige speurwerk gekost om de een of de andere tekst te achterhalen. Een aantal teksten die hier en daar nog wel

1 Jean Richard (1981) heeft gepoogd een precieze indeling en definiëring te geven van het hele terrein van de middeleeuwse reisliteratuur in West-Europa. Deze indeling en definiëring is echter niet strikt te handhaven vanwege de vele mengvormen, zoals de auteur overigens ook zelf toegeeft. Ik heb deze indeling in de hier voorliggende studie dan ook niet gevolgd en spreek uitsluitend over 'pelgrimsverslagen' in de zin zoals omschreven, waarbij ik op grond van de onderlinge verschillen in aard en karakter een viertal hoofdgroepen onderscheid zoals verderop in het betoog zal blijken.
Claudia Zrenner (1981) maakt in een vergelijkend onderzoek van 14 pelgrimsverslagen uit 5 verschillende Europese landen waaronder Vlaanderen en Noord-Nederland onderscheid op grond van de stand waartoe de pelgrim (-auteur) behoort. De verslagen van geestelijken zouden zich vooral kenmerken door de aandacht voor kerken en relieken; de ridders onder de pelgrims zouden daarentegen vooral oog hebben voor de oriëntaalse pracht terwijl de burgers zich eerder door de materiële rijkdom van Venetië geëmponeerd zouden tonen. Bij een bredere beschouwing is een indeling op grond van (deze) kenmerken gekoppeld aan de stand van de pelgrim (-auteur) echter niet houdbaar, zoals ook al blijkt uit het vele voorbehoud dat de onderzoekster zelf bij de onderlinge vergelijking der teksten in dezen heeft moeten maken.

vermeld stonden zoals in de lijst van Van Adrichem (1584) of in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (BNM) te Leiden, moeten intussen als verloren worden beschouwd. De bibliografische aantekeningen aan het eind van deze verhandeling geven daarover onder meer uitsluitsel.

In het verleden is er ten onzent een reeks incidentele studies op dit gebied verschenen, evenals een aantal min of meer becommentarieerde heredities. Dit alles hoofdzakelijk in de negentiende eeuw, hoewel er op dit moment toch kan worden vastgesteld dat er zeker vanaf 1980 een opleving van de belangstelling voor de Jerusalembedevaarten en de pelgrimage in het algemeen heeft plaatsgevonden. De pelgrimsverslagen zijn daarbij echter - ondanks hun respectabel aantal en onderlinge verwantschap - vanuit literair-historisch oogpunt nog nooit als een genre onderkend of als geheel in samenhang behandeld.[2] Dat heeft nogal eens geleid tot overwaardering van incidentele beschrijvingen en zeker tot foutieve plaatsbepaling daarvan binnen het geheel van dit genre.

In het onderstaande geef ik een verslag van mijn bevindingen op grond van de tekstanalyse van de pelgrimsverslagen en aanverwante literatuur en beschrijf ik het ontstaan en de ontwikkeling van het genre zoals ik die op het spoor ben gekomen. Wat ik meen te mogen onderkennen als de pelgrimsgids van het klooster Sion te Jerusalem is daarbij als ‘oertekst’ centraal komen te staan.

1. Hernieuwde pelgrimage

De val van Akko in 1291 waarmee het laatste steunpunt van de Kruisvaarders verloren ging, betekende tevens een voorlopig

2 In Duitsland is vrij recentelijk door de germaniste Christiane Hippler (1987) een poging ondernomen de pelgrimsverslagen als genre te behandelen. Ik kom daarop terug aan het eind van § 4 over de pelgrimsgids. Voor een overzicht van de huidige stand van het onderzoek inzake de pelgrimsverslagen in het algemeen, de opgaven waarvoor dit zich geplaatst ziet en een (beperkte) bibliografie dienaangaande kan ik verwijzen naar DIETRICH HUSCHENBETT, ‘Die volkssprachigen Berichte von Pilgerreisen nach Palästina im späten Mittelalter’ in *Artes mechanicae in middeleeuws Europa* [...], ed. R. Jansen-Sieben, Brussel 1989, p. 50-71 (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 34).

einde van de pelgrimage naar het H. Land. Er volgde zelfs een kerkelijk verbod op de bedevaart naar Jerusalem op straffe van excommunicatie. Zonder speciale toestemming van de Paus te Rome mocht geen christen de H. Plaatsen bezoeken. Het duurde dan ook meer dan honderd jaar voor deze pelgrimage weer enigszins op gang kwam.

Pas vanaf 1450 vindt er een opleving plaats die in het eerste kwart van de 16e eeuw zijn hoogtepunt bereikt. De pauselijke bepalingen zijn dan in de praktijk aanzienlijk versoepeld. In Venetië kon de toestemming intussen gemakkelijk worden verkregen en - als ook hier onachtzaamheid in de naleving der bepalingen in het spel geweest was - kon de kerkelijke ban die volgens de letter van kracht bleef, op de rede van Jaffa door een enkele acte van berouw worden afgebeden. Slechts een paar al te scrupuleuze pelgrims zouden er de tijdrovende omweg via Rome nog voor over hebben om zich aangaande de toestemming absolute zekerheid te verwerven, zoals hier en daar uit de reisverslagen valt op te maken.

Van de andere kant wijzigde zich ook de houding van de Arabische en later de Turkse Overheid. Naarmate de tijd verstreek, de krachtsverhoudingen zich consolideerden en de expansionele agressie van de Westerse Christenheid, die in de Kruistochten tot uiting kwam, definitief tot het verleden ging behoren, verbeterden de relaties. Er kwamen afspraken tot stand die betrekking hadden op de bescherming en het beheer van de H. Plaatsen en die dienden om de veiligheid en de bewegingsvrijheid van de pelgrims te garanderen. In tijden van oplevende schermutselingen, ook tengevolge van interne spanningen, werd de controle vaak weer verscherpt en dan konden de pelgrims wel eens extra moeilijkheden in de weg worden gelegd, zoals Jan van Cotwijck nog in 1598 zou ondervinden.

2. De mystificerende pelgrimsverslagen uit de 14e eeuw

In overeenstemming met de hierboven beschreven ontwikkelingsgang treffen we in de 14e eeuw slechts een drietal Nederlandse pelgrimsverslagen aan. Het zijn boeken waarin bovendien mystificatie de overhand heeft en waarvan de inhoud

bijna geheel uit ontleningen aan oudere grotendeels mystificerende boeken bestaat. Tekenend voor het fictief karakter is het ontbreken van nauwkeurige data en opgave van de afstand in mijlen, waarvoor het veel vagere begrip 'dagmarsen' in de plaats staat. De routes verliezen zich in deze reisbeschrijvingen maar al te vaak in onbestemde verten en zelfs dichter bij huis raken we het spoor herhaaldelijk bijster. Het H. Land zelf krijgt in deze beschrijvingen slechts een ondergeschikte plaats, zo er al systematisch enige aandacht aan wordt besteed.

Het gaat hier in de eerste plaats om de *Reis van Jan van Mandeville.* Mandeville was een Engelsman van afkomst die zich na zijn omzwervingen in Luik vestigde en aldaar zijn belevenissen in het Frans te boek stelde. De oudste Middelnederlandse tekst is bewaard gebleven in een Brussels handschrift uit de 14e eeuw. Vervolgens heeft dit als boek wel de meeste herdrukken beleefd van alle in deze studie behandelde werken.[3] N.A. Cramer gaf hiervan een moderne, becommentarieerde editie met het Haagse handschrift als grondslag in zijn Leidse dissertatie van 1908 waarin hij het werkelijkheidsgehalte en de ontleningen naging.[4] Daarbij kwam hij tot de bevinding dat Mandeville met name voor zijn beschrijvingen van het Verre Oosten nogal druk ontleend had aan een tweetal eveneens veertiende-eeuwse, erg vermaard geworden reisbeschrijvingen en wel het *Hodoeporicon ad Terram Sanctam* van Wilhelm van Boldensele uit 1332 en het *Liber de Terra Sancta, de Mirabilibus, Itinerarius Orientalis* uit 1320 van Odoricus de Pordenone.[5] De studie van Mandeville heeft met name in Engeland en in de VS gedurende de laatste decennia een grote vlucht genomen. Men zij hiervoor verwezen naar Howard

3 Voor de hss. en drukken zie onder nr. 196 in REINHOLD RÖHRICHT, *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, oorspr. editie Berlijn 1890 met een fotografische herdruk Jerusalem 1963. Ik verwijs steeds naar deze laatste uitgave, voortaan geciteerd *Röhricht BGP.*

4 N.A. CRAMER, *De Reis van Jan van Mandeville*, Leiden 1908. De gegevens aangaande ontlening putte Cramer hoofdzakelijk uit de inleiding op de uitgave van de Engelse bewerking voor de Roxbury Club door GEORGE WARNER in 1889 en uit A. BOVENSCHEN, *Die Quellen für die Reisebeschreibung des Johannes von Mandeville*, Berlin 1888.

5 Röhricht BGP nr. 192 resp. 183.

1980, chapter 3. Mandeville geeft in zijn beschrijving verschillende reisroutes. Hij behandelt voorts achtereenvolgens Egypte met het leven van de Sultan aan het hof te Caïro, het H. Land, Het Mohamedanisme, Perzië, de kusten van India en tenslotte China als het land van de grote khan Johannes volgens de gebruikelijke verdichtselen die hij behalve uit bovengenoemde bronnen ook overnam uit o.a. Vincentius van Beauvais.

Niet minder mystificerend van inhoud is het *Libellus* van Ludolf van Suchem over diens beweerde reis in 1335. Ook dit pelgrimsverslag heeft blijkens de zeven achtereenvolgende uitgaven in wiegedruk nogal succes gehad. Dit *Libellus de itinere ad Terram Sanctam per Ludolphum Rectorem parochialis Ecclesia in Suchem*[6] behandelt in een serie korte los van elkaar staande hoofdstukjes, in geheel willekeurige volgorde zonder enig chronologisch of geografisch verband, een aantal steden als Constantinopel; eilanden als Patmos; de vulcanen Etna en Stromboli; de zee met de gevaren van wind, golven, wonderbaarlijke en gedrochtelijke vissen; de kerker van S. Jan Baptist; de Nijl, Alexandrië; het oude Babylon (Caïro); het dal van Josaphat en de bergen van het H. Land. De reële gegevens gaan schuil achter een overdaad aan mystische en fantastische motieven die wel het hoofdbestanddeel vormen van dit verbrokkeld relaas.[7]

Soortgelijk van inhoud en benadering is het *Itinerarium* van Johannes de Hese ‘presbyter Traiectensis Diocesis’. Het pelgrimsverslag van deze priester uit het bisdom Maastricht werd in het Nederlands vertaald door ene Jan Voet van Utrecht, die beweert de bedevaart uit 1398 ook zelf eerst gemaakt te hebben. Deze vertaling is in een tweetal handschriften uit de 17e eeuw bewaard gebleven.[8] Het traktaat handelt over eilanden, monsters

6 Suchem is een dorpje in de omgeving van Paderborn (Westfalen).

7 Ferd. Deycks bezorgde een editie naar het Groninger hs.: Stuttgart, Literarischer Verein, 1851. Zie ook Röhricht BGP 195.

8 Uitgave van de Middelnederlandse tekst door Mattias de Vries in *Verslagen en Berigten der Vereeniging voor oude Nederlandsche Letterkunde*, 2, 1845, p. 5-32. Röhricht BGP 234. Zie ook Carasso-Kok 1981, nr. 306.

en natuurgeweld in de Middellandse Zee; over het graf van de apostel Thomas te Edissa (het huidige Urfa[9] in Turkije); over het paleis van de Paep Johan in Opper-India en over de zeven zg. 'naties' van christenen die de H. Grafkerk met elkaar moeten delen. Deze zeven in rite verschillende belijdenissen van achtereenvolgens de Grieks-orthodoxe, de Latijnse, Armeense, Georgische, Jacobitische, Syrische en Abessijnse of Ethiopische christenen, als hoeders van het H. Graf, komen ook in de latere pelgrimsverslagen veelal ter sprake.

Deze veertiende-eeuwse, oorspronkelijk Latijnse en grotendeels mystificerende pelgrimsverslagen hebben met de latere geen direct verband. Hoewel voortkomend uit eenzelfde traditie, staan de eigenlijke pelgrimsverslagen uit de 15e eeuw en later tijd los van deze ontwikkeling en steunen ze op een andere, veel directer en beperkter basis, zoals in de volgende bladzijden zal worden aangetoond. Bij de latere pelgrimsverslagen zijn de aanzetten reëler, de intenties devotioneler en de oogmerken praktischer dan in deze veertiende-eeuwse pelgrimsboeken.

3. De devotioneel-compilatorische pelgrimsverslagen uit de tweede helft van de 15e eeuw.

In de tweede helft van de 15e eeuw treffen we een reeks pelgrimsverslagen aan van een vrij strikt en uniform type. De boeken verlopen volgens een stringent stramien, zijn weinig persoonlijk van toon en motief en ook beperkter van opzet naarmate we verder teruggaan in de tijd. De vier uitvoeriger pelgrimsverslagen uit dit tijdvak, die van Adorne (1469), Aerts (1481), Van Ghistele (1481) en Van Berchem (1494) zijn uitzonderlijk naar intentie, opzet, inhoud, structuur en karakter. Deze pelgrimsverslagen stel ik in paragraaf 5 dan ook apart aan de orde.

Vanaf 1473 doet de beschrijving van Venetië zijn intrede met de praktische raad aangaande de reisbenodigdheden, de financiën en het contract voor de overtocht; de beschrijving van de zeetocht

9 Het Turkse Urfa, voorheen Edissa, was van 1098 tot 1144 hoofdstad van een Frankische Graafschap onder de kruisvaarder Boudewijn, broer van Godfried van Bouillon. Op de dag van vandaag herinnert er in Urfa niets meer aan dit tijdperk, noch aan een eventuele verering voor de apostel Thomas.

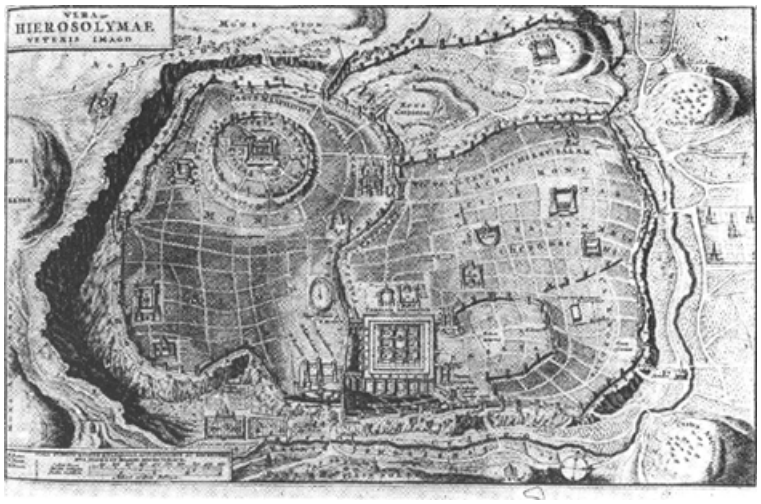

1. *Vera Hierosolymae veteris imago*, prent uit *Kanaän en d'omliggende landen vertoont in een Woordeboek*, Leeuwarden, F. Halma, 1717.

naar Jaffa evenals - aan het eind van het relaas - die van de zeereis terug, het itinerarium naar huis en de vermelding van de thuiskomst. Vanaf 1479 wordt ook het vertrek van huis en de itinerarium van de heenreis naar Venetië een vast onderdeel van de nu compleet geworden reisbeschrijving. Het aanvankelijk louter devotionele pelgrimsverslag wordt daarmee ook een praktische reisgids en zal dat blijven door de tijden heen. Toch blijven deze als devotioneel-compilatorisch te karakteriseren pelgrimsverslagen met een praktische inslag erg strikt, obligaat en objectiverend, zonder vrijwel enige uitweiding van persoonlijke aard.

Ordo processionis

Bekijken we het verloop van het bezoek aan Jerusalem, zoals dat in de vijftiende-eeuwse pelgrimsverslagen staat beschreven, dan kunnen we een treffende overeenkomst in de volgorde van behandeling van de afzonderlijke onderdelen vaststellen. Alle pelgrimsverslagen blijken de beschrijving van de H. Plaatsen in negen onderling overeenkomstige groepen in te delen. Deze groepen die we ook in alle latere reisbeschrijvingen zullen blijven onderkennen en die daar ook als zodanig steeds duidelijk staan onderscheiden, worden in de regel aangeduid als ‘processies’ of ‘pelgrimages’.

Zo'n treffende overeenkomst in indeling is bij nader inzien overigens niet verwonderlijk, omdat die immers een weerspiegeling is van de gebruikelijke rondleidingen langs de H. Plaatsen onder leiding van de Minderbroeders van het klooster Sion te Jerusalem. Deze gidsen werkten vanzelfsprekend volgens een bepaald, door de traditie gevormd, vooropgezet plan. Zo bezochten zij met de pelgrims gedurende hun veertiendaags verblijf op de verschillende dagen achtereenvolgens:

1) de Via Dolorosa
2) het Dal van Josaphat
3) de Olijfberg met de plaats Gethsemane, de Hemelvaartsplaats en de berg Galilea
4) het Dal van Siloë
5) de H. Plaatsen op en in de omgeving van de berg Sion, buiten de muren.

6) het naburige Bethlehem met op de terugweg
7) Ein Karem, de geboorteplaats van S. Jan Baptist in het Joods Gebergte
8) het dorpje Bethanië achter de Olijfberg en dit meestal op weg naar
9) Jericho en de Jordaan.

Het H. Graf werd gewoonlijk tot driemaal toe bezocht, waarbij de pelgrims steeds één nacht in de H. Grafkerk verbleven. Dit bezoek wordt echter in de meeste gevallen maar eenmaal beschreven. Onderstaand schema maakt de onderlinge overeenkomst in de beschrijving van het verloop van het bezoek, althans voor de devotioneel-compilatorische pelgrimsverslagen, in één oogopslag duidelijk.

Overzicht van de volgorde van de processies te Jerusalem in de 15e-eeuwse pelgrimsverslagen.

[illegible]	1437	+	1	2	3	4	5	-	6	7	-	8	9			
[illegible]	1450	-	1	2	3	4	5	-	6	8	-	7	9			
[illegible]	1458	+	1	2	3	4	5	-	6	7	-	8	9			
[illegible]	1473	-	1	2	3	-	5	+	6	7	+	9	8	4	+	
[illegible]	1479	-	1	2	3	4	5	+	6	7	-	9	8			
Van Dun	1493	+	1	2	3	4	5	+	6	7	+	9	8			
		+ (H. Graf)	1. Via Dolo	2. Jeph	3. Cha	4. Sycë	5. Syon	+ (H. Graf)	6. Bet	7. Ein Karem	+ (H. Graf)	8. Beth	9. Jord	(Sycë)	(H. Graf)	

Dit syn 1458: 1 2 3 8 5 H + H + H 67 + 5 4 8 H 9
+ = H. Graf; H - Hospitael, rust in het pelgrimslogies

De volgorde waarvan ik hierbij ben uitgegaan is die van de *Pelgrimsgids* uit 1437 waarop ik in de volgende paragraaf nader zal ingaan. De *Peregrinatie* van 1458 komt met deze pelgrimsgids precies overeen in rangschikking van de processies. De ondergeschikte omwisselingen in het patroon van de overige pelgrimsverslagen pleiten des te meer voor de oorspronkelijkheid van

* met incidentele vermelding van data

deze verslagen. De Hertog van Gelre was blijkens *Vanden Gestant* (1450) kennelijk niet meer in de gelegenheid geweest via de gebruikelijke weg over Ein Karem van Bethlehem naar Jerusalem terug te reizen. Hij heeft de geboorteplaats van S. Jan Baptist in tweede instantie met een apart bezoek vereerd. Zo heeft hij ook Bethanië, hoewel aan de weg naar Jericho en de Jordaan gelegen en als zodanig in de regel onderwijl meegepikt, in een afzonderlijke pelgrimage aangedaan. Van Dusen, Kreynck-Vogel en de Kleef-Gelderse pelgrims bezochten Bethanië, in tegenstelling tot het gebruik, op de terugweg van Jericho naar Jerusalem. Het bezoek aan het Dal en de Vijver van Siloë bungelt er bij de Kleefs-Gelderse pelgrims wat achteraan. Dit zou erop kunnen wijzen dat de tocht langs deze H. Plaatsen er aanvankelijk bij was ingeschoten en pas aan het eind van het verblijf in de H. Stad alsnog werd ingelast. Evengoed is het echter mogelijk dat de overschrijver van de pelgrimsgids door onachtzaamheid de passus aangaande deze processie had overgeslagen en die daarom tenslotte maar achteraan heeft geplaatst.

Dit syn (1458) wijkt nogal sterk af van het vaste patroon. Dit verslag is ook het enige dat tot viermaal toe melding maakt van de terugkeer en rustpauze in het pelgrimsverblijf te Jerusalem. Dat is in dit geval niet het klooster Sion met de Minderbroeders-Franciscanen als begeleiders en de pelgrimsgids voor het grijpen in het dagverblijf, maar een ander bekend pelgrimsonderdak: het St.-Helenahospitaal tegenover de H. Grafkerk. Zoiets kan erop wijzen dat deze pelgrim inderdaad een onafhankelijker, eigen weg is gegaan langs de H. Plaatsen.

De *Via ad Terram Sanctam (Via XV)* tenslotte heb ik in dit overzicht buiten beschouwing gelaten. Dit is immers een pelgrimsverslag met een totaal afwijkende structuur op grondslag van de vier windrichtingen, aansluitend bij een andere traditie in de beschrijving van het H. Land.[10]

10 Voor nadere toelichting raadplege men Wasser 1983, p. 150. Vgl. Bibliografische Aantekeningen onder *1449* en *Via XV* (na 1499). Ook Howard 1980, p. 28 noot 35.

4. De pelgrimsgids

De opmerkelijke overeenkomst in volgorde van behandeling van de diverse processies of pelgrimages binnen en buiten de muren van Jerusalem moet wijzen op het bestaan van een gemeenschappelijke 'oertekst'. Deze basistekst heb ik in het voorafgaande al aangeduid als de *Pelgrimsgids.* Dit was een handleiding voor het bezoek aan de H. Plaatsen in het Latijn geredigeerd, waarvan blijkt dat zij zich bevond in het klooster Sion te Jerusalem en waaruit de aankomende gidsen onder de Minderbroeders hun kennis putten. Deze gids lag ook voor de pelgrims ter inzage en ter lezing. Blijkens uitlatingen van sommige pelgrims, die ik hieronder citeer, werd deze Pelgrimsgids ook druk benut voor het maken van aantekeningen over de bezochte plaatsen ter ondersteuning van het geheugen en zelfs voor het overnemen van hele passages.

Zo vinden we in de *Pilgerfahrt nach Jerusalem* van de Zwitser Hans Schürpff uit 1497 een zinssnede als deze: 'Die [Minderbroeders] zougten vns ein bermertin buch, dar inn alle helgen statt verschrieben standt' (Zij toonden ons een perkamenten boek waar alle H. Plaatsen in beschreven stonden). In het Duitse pelgrimsgeschrift over de tocht van Steffan von Gumpenberg uit 1449-1450 staat een nog duidelijker aanwijzing in deze richting: 'ich schrib den ganzen tag (omdat hij "wegen des fremden volks" in het gasthuis moest blijven) ab die schrifft von dem berg Calvarie biss in Pilatus hauss vnd andere ding mehr'.[11]

De Spaanse Minderbroeder Francesco Quaresmio Laudensi die van 1616 tot 1626 in het H. Land verbleef, spreekt in zijn *Historia theologica et moralis Terrae Sanctae Elucidatio*[12] over een

11 Zie voor Schürpff: Röhricht BGP nr. 455; voor Gumpenberg zie Röhricht BGP nr. 323. Dit laatste pelgrimsverslag werd pas later in 1561 te Frankfurt am Mayn gedrukt, ook twee edities in Reissbuch 1584 en 1609 waaruit Tobler in zijn *Topografie von Jerusalem*, deel I, p. XXXII, Berlin 1853, de betreffende passages citeert, die door Conrady 1882, p. 72 noot 3 weer werden overgenomen. Aan dit laatste werk heb ik deze gegevens ontleend.

12 I, p. 144 van de editie Antverpiae 1639 in twee delen met kaarten en platen. Een tweede editie: Venetië 1880-1882. Zie Röhricht BGP nr. 948. Gonzales (1664) noemt dit boek in waarderende zin.

‘Manuscriptum in archivo sacri montis Sion asservatum in quo loca sancta recenseantur et indulgentia, quae in illorum visitatione vel peregrinationes acquirantur’ (Een handschrift bewaard in de bibliotheek van het klooster op de H. Berg Sion, waarin de H. Plaatsen beschreven worden en de aflaten vermeld staan die bij het bezoek aan die plaatsen verworven worden). Van dit manuscript geeft hij als titel op: ‘Incipiunt peregrinationes terrae sanctae, quae a modernis peregrinis visitantur. Et est sciendum quod in illis locis, in quibus non est signum sanctissimae crucis, sunt septem anni et totidem quadragenae de indulgentia: et ubi est signum crucis, ibi indulgentia concessa est plenaria a poena et a culpa ad preces sancti magni Constantini imperatoris et sanctae Helenae matris eius a sancto Papa Siluestro’ (hier beginnen de bedevaarten van het H. Land zoals die door de pelgrims van tegenwoordig bezocht worden. En het is te weten dat op die plaatsen waarbij men het teken van het Allerheiligste Kruis niet aantreft een aflaat geldt van zeven jaar en evenveel quadragenen en waar men het teken van het Kruis wel aantreft, daaraan is een volledige aflaat van schuld en straf verbonden door de heilige paus Silvester op voorspraak van de heilige keizer Constantijn de Grote en zijn moeder de H. Helena).

Dit incipit is inderdaad gelijkluidend aan het incipit van een groot aantal overeenkomstige geschriften. De oorspronkelijke pelgrimsgids is dan ook in zijn geheel herhaaldelijk gekopieerd en zo verspreid geraakt over tal van kloosterbibliotheken in geheel West-Europa. Het Haags handschrift *Infra scriptae sunt peregrinationes* [etc.] met een gelijkluidend incipit als het door Quaresmio gesignaleerde, is er één van. Dit handschrift is blijkens het explicit op folio 48v^{o} door ene Willem van Gouda in het klooster Sion te Jerusalem anno 1437 afgeschreven.[13]

Régine Pernoud bezorgde in 1940 de uitgave van een handschrift in zakformaat (12,5 × 9 cm), een interessant voorbeeld van een pelgrimshandboekje zoals zij het noemde. Dit hs. heeft als

13 Zie voor de letterlijke tekst van dit explicit de bibliografische aantekeningen onder *1437* (Pelgrimsgids). Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de inhoud van dit Haagse, zowel als het vrijwel identieke Gentse hs. raadplege men Wasser 1983, p. 151 onder jaartal 1437 en vooral p. 160, noot 17.

explicit: ‘Anno Domini 1346 scriptus A me vero transcriptus in Monte Syon 1471’ (Geschreven in het jaar ons Heren 1346. Door mij naar waarheid overgeschreven op de berg Sion 1471). Deze tekst uit 1346 heeft hetzelfde incipit als hierboven aangehaald en de *Ordo Processionis* komt met die uit het afschrift van Willem van Gouda uit 1437 weer precies overeen. Reinhold Röhricht geeft in zijn *Bibliotheca Geographica Palaestinae* onder nr. 267 eenentwintig andere soortgelijke Latijnse handschriften. In die lijst figureren behalve het hier al genoemde hs. Den Haag, een hs. Gent, een hs. Brussel en een hs. Leuven. Voorts vermeldt Röhricht onder dit nummer drie incunabelen en één post-incunabel met een overeenkomstige tekst, alsmede een aantal pelgrimsverslagen waarin eenzelfde tekst is ingevlochten. Pernoud (1940) en Polak (1981) zouden later wijzen op nog meer overeenkomstige teksten.[14]

Al deze teksten hebben een overeenkomstige structuur en volgorde in de beschrijving van de H. Plaatsen te Jerusalem. Daaraan vooraf gaat dan steeds de beschrijving van Jaffa en de tocht van Jaffa naar Jerusalem. Na de afsluiting van het bezoek aan Jerusalem met de tocht naar de Jordaan staan de overige pelgrimages in het H. Land en daarbuiten beschreven. Achtereenvolgens komen zo steeds aan de orde: de pelgrimage door Judea naar Hebron; de pelgrimage door Galilea naar Nazareth; de pelgrimage naar Damascus in Syrië; de pelgrimage via Gaza naar Egypte met de beschrijving van Alexandrië en Caïro en tenslotte de pelgrimage naar de berg Sinaï.

Deze vijf laatstgenoemde pelgrimages uit de pelgrimsgids zijn trouwens met uitzondering van het Kleefs-Gelders Pelgrimsgeschrift (1473) in de 15e-eeuwse pelgrimsverslagen niet overgenomen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat een werkelijk bezoek aan deze verderafgelegen heiligdommen voor de gewone pelgrim vrijwel onmogelijk was. Alleen aanzienlijke personen met vaak nog een aparte missie als Adorne (1470) en Van Ghistele (1481) konden zich dat permitteren, voorzien immers van voldoende financiële middelen en aanbevelingsbrie-

14 Zie voor nadere gegevens over al deze teksten de Bibliogr. Aant. onder *1437* (Pelgrimsgids).

ven om zich van een vrijgeleide te voorzien.

De passages over de volgorde van de processies in de H. Grafkerk en in de Geboortekerk te Bethlehem met de teksten van de gezangen en de gebeden tijdens de eredienst aldaar die wel in de directe afschriften van de pelgrimsgids voorkomen, zijn door de pelgrims in hun verslagen niet overgenomen. Evenmin de aparte afstandstabellen van de Kruisweg of Via Dolorosa tot aan de kapel van het H. Kruis en het H. Graf die in enkele directe afschriften wel figureren. De pelgrim-beschrijvers beperkten zich tot wat zij zagen tijdens het bezoek aan de H. Plaatsen en tot het vermelden van de aflaten die aan het bezoek verbonden waren. Wel worden de afstanden van plaats tot plaats in de beschrijvende tekst vaak tussendoor meegenomen. Alleen in de *Warachtighe Bescrijvinghe* van Jan Aerts (1481) staat de Via Dolorosa met de afstanden nauwkeurig apart behandeld aan het begin van de beschrijving van Jerusalem.

De pelgrimsgids op het klooster Sion te Jerusalem werd door de eerste pelgrims-beschrijvers druk geraadpleegd, geheel of gedeeltelijk afgeschreven, vertaald of bewerkt. In ieder geval hebben zij bijna alle de pelgrimsgids strikt gevolgd. Daarmee blijft het karakter van de eerste pelgrimsverslagen vrij compilatorisch en zuiver devotioneel. Zoals hierboven al ter sprake gebracht komt het ten onzent eerst in 1473 tot uitbreiding van de stichtelijke beschrijving met een praktische reisgids, een enkele schuinse blik naar profane bezienswaardigheden en zeer bescheiden relevering van persoonlijke belevenissen.

Zowel de directe afschriften van de pelgrimsgids als de 15e-eeuwse pelgrimsverslagen die daarop geënt zijn werden veelal gebruikt als devotieboeken om een mediatieve bedevaart te maken of ‘geestelijck pelgrimagie te trecken’ door hen die daar in werkelijkheid niet toe in de gelegenheid waren. Vandaar de nauwkeurige opgave van de afstanden in passen tussen de H. Plaatsen van de Via Dolorosa in het hierboven vermelde Gentse hs. Daardoor kon de kruisweg in de eigen omgeving zo realistisch mogelijk worden uitgezet. Het Gentse hs. maakt overigens deel uit van een gebedenboek en dat is ook het geval met *Dit syn* en de *Peregrinatie* (beide 1458): op zich al een aanwijzing

in de hier bedoelde richting. In dit verband zij eveneens gewezen op *Vanden Gestant* (1450). Nijsten (1989) komt op grond van een analyse van dit geschrift tot de bevinding dat het niet zozeer voor het Gelderse Hof alswel voor het meditatief gebruik in een nonnenklooster moet zijn geschreven. Christiane Hippler (1987) zocht de verklaring voor de gelijkvormigheid van de 15e- (en 16e-) eeuwse pelgrimsverslagen niet zozeer in de gemeenschappelijke bron, hoewel zij onderkent dat de schriftelijke pelgrimsgidsen van de Franciscanen en de aflatenlijsten het conventionele schema moeten hebben gedicteerd, maar vooral in de strikte eisen die het genre stelde. Een pelgrimsreis diende sober beschreven te worden overeenkomstig vaststaande normen. Zij beschouwt het pelgrimsverslag als een officieel familiedocument, als formeel bewijsstuk van een H. Landbedevaart en vanwege de vermelding van de aflaten als boekhouding van de ziel vergelijkbaar met het kasboek van een koopman. Dat vroeg om een schriftelijk stuk met een strikt formele benadering. De persoonlijke belevenis en het avontuur waren eventueel voor een mondeling verslag.

5. Vier afwijkende, uitgebreider pelgrimsverslagen uit de 15e eeuw

De pelgrimsverslagen over de reizen van Ancelm Adorne (1469), Josse van Ghistele (1481) en Jan Aerts (1481) heb ik in de voorafgaande paragraaf met opzet buiten beschouwing gelaten. Het betreft hier boeken die buiten het kader van de compilatorischdevotionele pelgrimsverslagen vallen, een kader zoals dat bepaald werd door de pelgrimsgids. Zo is het ook met het pelgrimsverslag van Jan van Berchem (1494) waarop ik tot besluit van deze paragraaf apart zal terugkomen.

Deze boeken hebben alle een veel ruimere opzet en een meer dan uitsluitend stichtelijke aanzet, al speelt de devotie ook in deze geschriften de voornaamste rol. De vier hierboven genoemde reizigers bleven in de eerste plaats pelgrim tijdens al hun omzwervingen tot ver buiten het H. Land, niet alleen naar Syrië, Egypte en de berg Sinaï, maar ook naar Arabië en Perzië welke laatste twee landen uitsluitend door Aerts en Van Ghistel werden

bezocht. Adorne debarkeert op de terugweg in Brindisi en trekt de Apenijnen over met geen andere dan vrome intenties en met Rome als laatste bestemming. Aerts zwerft door onbestemde Arabische en Perzische landstreken op zoek naar het graf van de apostel Thomas en het even legendarische heiligdom van de Driekoningen op de berg Fas. Met hetzelfde doel trekt Van Ghistele naar Aden en later vanuit Aleppo naar Tabriz in Perzië, beide keren in een overigens vergeefse poging door te dringen tot dezelfde H. Plaatsen in het geheimzinnig Pape Jansland, door hem gesitueerd in Ethiopië.[15] Deze reis werd hem in Aden verboden en in Tabriz heftig ontraden. In Tabriz laat hij zich wel uitgebreid inlichten over de gesteldheid van Tartarije (Mongolië en China) en de overige Perzische steden. Op de terugweg laat hij zich in zijn nieuwsgierigheid en onbedaarlijke reislust verleiden tot een tweetal profane démarches: een tocht langs de kusten van Barbarije[16] met de Romeinse oudheden en een alweer vergeefse poging tot een bezoek aan het Turkse Constantinopel.

Zoals de van opzet vrij wat bescheidener devotioneel-compilatorische pelgrimsverslagen hoofdzakelijk van Noordnederlandse afkomst zijn, zo zijn deze uitgebreide pelgrimsverslagen alle vier van Zuidnederlandse oorsprong. De Vlaamse expansie in de 15e eeuw zal daarbij een eigen rol hebben gespeeld. Zowel Ancelm Adorne als Josse van Ghistele waren vooraanstaande burgers van resp. Brugge en Gent. Bij hun verdere omzwervingen zullen verkenningen en het aanknopen van relaties ten behoeve van de handel zeker op de achtergrond hebben meegespeeld.[17] Tekenend in dit verband is het ook dat zij met hun gevolg op eigen kompas voeren en geen gebruik hebben gemaakt van de gewone pelgrimsgaleien die jaarlijks in Venetië met als bestemming Jaffa werden uitgerust.

15 Zie over een en ander: Wasser 1983, p. 131 ev.

16 Het huidige Algerije, Tunesië en Libië.

17 Zie Bibliogr. Aant. onder *1470* (Adorne) voor de discussie die is (wordt) gevoerd over de eventuele politieke en commerciële bijbedoelingen van met name Adorne. Hoezeer J. Heers en A. Storme daarover van oordeel mogen verschillen, voor beiden staat het buiten kijf dat de devotie in ieder geval voorop stond.

Dat de eventuele commerciële en politieke bijbedoelingen in deze pelgrimsverslagen niet of nauwelijks tot uitdrukking komen, kan zijn verklaring vinden in het feit dat beider reizen achteraf door vrome auteurs te boek werden gesteld. 'TVoyage ghedaen te Synay en te Jerusalem by mer Ancelme Adourne' is opgetekend door Romoldus de Doppere, die de reis zelf niet had meegemaakt en zich bij de beschrijving moest verlaten op het dagboek door de kapelaan van Adorne onderweg bijgehouden. De tocht van Van Ghistel werd beschreven door Ambrosius Zeebout, die zijn verslag baseerde op de aantekeningen van Van Quisthout, een van de reisgenoten uit het gevolg van de Gentse patriciër. Zeebout vatte zijn opdracht zeer serieus op en raadpleegde een groot aantal bijbels-historische en bijbels-geografische compilaties naast klassieke en oud-christelijke literatuur van andere aard, waaraan hij voor zijn boek onder nauwkeurige verwijzing heel wat ontleende. Het boek van Zeebout heeft een bijbels-wetenschappelijke pretentie.

Jan Aerts die zich bekend maakt als priester uit Mechelen, had zich aangesloten bij een Portugese expeditie met eveneens een gemengd religieus-profane bedoeling. Het verslag dat Aerts ons naliet is in tegenstelling tot beide voorgaande erg slordig en onnauwkeurig, waarbij mystificerende en fantastische motieven het werkelijkheidsgehalte en een enkele zwakke poging tot wetenschappelijke verantwoording overstemmen. Daarmee wint het boek aan geheimzinnigheid en avontuurlijkheid en dat zal ook de reden zijn waarom juist dit verslag veel later in 1652 nog eens als volksboek is herdrukt en uitgegeven in de verzameling *Verscheyde Voyagiën ofte reysen* [etc.].[18]

Het pelgrimsverslag van Jan Aerts sluit aan bij de traditie van de mystificerende pelgrimsverslagen uit de 14e eeuw, terwijl de auteurs van de boeken over de reizen van Adorne en Van Ghistele zich vooral baseren op de klassieke en vroeg-christelijke geografische en bijbels-historische werken. Maar alle drie berusten deze

18 Zie Bibiogr. Aant. onder *1481* (Aerts).

pelgrimsverslagen op een duidelijk ander lijn in de ontwikkeling van de beschrijvingen van pelgrimstochten naar het H. Land. De mystificerende richting zal met Aerts definitief afgesloten worden. De bijbels-wetenschappelijke lijn van Zeebout en - in mindere mate - De Doppere zal tegen het eind van de 16e eeuw met het boek van Jan van Cotwijck (1598) en gedurende de 17e eeuw door de Franciscanen Surius (1644) en Gonzales (1667) in aansluiting op de Contra-Reformatie weer worden opgenomen, zoals we verderop nog zullen zien. De ontwikkeling van de hoofdrichting, de devotioneel-praktische pelgrimsverslagen op basis van de *Pelgrimsgids* en de uitsluitend op Jerusalem gerichte bedevaart, komt in de 16e eeuw tot volle ontplooiïng.

Naast de drie bovengenoemde naar inhoud en karakter afwijkende teksten neemt ook het laatste 15e-eeuwse pelgrimsverslag van Jan van Berchem (1494) een wat aparte plaats in binnen het geheel. In dit verslag van de landedelman uit de omgeving van Lier vinden we een groot aantal pelgrimsroutes beschreven naast de tochten naar het H. Land, Egypte en de Sinaï. Zo geeft hij een volledige behandeling van de heiligdommen te Rome, een drietal Zuiditaliaanse bedevaarten naar S. Nicolaas van Bari, S. Catharina van Vieye en S. Angelo waar de H. Michaël vereerd werd. Twee van deze bedevaarten worden ook beschreven bij Adorne en waren dus kennelijk populair tegen het eind van de 15e eeuw. Verder voert Van Berchem ons vandaar dwars door Italië naar Salerno en Napels en vervolgens langs Milaan, door Zwitserland, de Jura en de Provence naar S. Jacob van Compostella, op welke route het handschrift bij de beschrijving van Béziers afbreekt. Zijn verslag bevat derhalve een groot aantal beschrijvende itineraria en is daarnaar ook ingedeeld blijkens de rubricering en de opschriften. Het boek was kennelijk bedoeld als vademecum voor pelgrims, een algehele even praktische als devotionele reisgids, ook bedoeld ongetwijfeld voor reizende kooplieden en rondtrekkende ambachtslieden. Dit soort routebeschrijvingen placht tot in de 16e eeuw de plaats van landkaarten in te nemen. Het door Joachim Lelewel uitgegeven Brugs *Itinerarium* uit de 15e eeuw is een soortgelijke, maar striktere, meer profane routebeschrijving zonder uitweiding over steden en

heiligdommen, met veel meer wegen die niet alleen naar bedevaartsplaatsen voeren, maar ook naar belangrijke handelscentra.[19]

6. De devotioneel-praktische pelgrimsverslagen uit de 16e eeuw

De devotioneel-compilatorische pelgrimsverslagen van de 15e eeuw op grondslag van enerzijds de pelgrimsgids en anderzijds het eigen beleven van de H. Plaatsen worden in de 16e eeuw tot uitgebreider reisgidsen met een sterker profane en praktische inslag. De devotionele kern blijft daarbij onaangetast: de beschrijving van de H. Stad en directe omgeving blijft de hoofdzaak en het centrale gedeelte van deze pelgrimsverslagen.

In 1473 had met het Kleefs-Gelders Pelgrimsgeschrift de beschrijving van Venetië, de Praktische Raad en de Overtocht van Venetië naar Jaffa al zijn intrede gedaan. Binnen één decennium, in de beschrijving van Jacob Kreynck en Deryk Vogel van 1479, verschijnen ook het itinerarium van huis naar Venetië en de terugreis als vaste onderdelen. Zo groeiden de pelgrimsverslagen naar de cyclische volledigheid die alle 16e-eeuwse teksten laten zien. Deze vertonen daarbij zonder uitzondering een merkwaardig homogene structuur in de opeenvolging van de diverse onderdelen. Eenzelfde homogeniteit vinden we in het karakter van deze boeken: voornamelijk devotioneel, maar ook praktisch gericht met een vleugje profaniteit en heel weinig tot geen wetenschappelijke compilatie. De toon in deze vrij objectiverende, obligate beschrijvingen is toch als persoonlijk te kenschetsen. Iedere vorm van zelfreflectie is er weliswaar in afwezig, maar de directe verslagvorm blijkens de vermelding van data en het releveren van persoonlijke belevenissen rechtvaardigt een dergelijke karakteristiek van deze groep. Wat de beschrijving van het

19 JOACHIM LELEWEL, *Géographie du Moyen-Âge*, 'Epilogue', Bruxelles 1857. Polak 1981, p. 77-79 behandelt de itineraria als bron voor de middeleeuwer i.v.m. de vraag hoe zij de juiste route konden kennen. Zij wijst daarbij op de talrijke zg. *Mirabilia* of *Indulgentiae*, Romegidsen met een itinerarium, de heiligdommen en de geschiedenis van Rome evenals de aflaten verbonden aan de zeven hoofdkerken. Deze gidsen werden vanaf 1480 in groten getale gedrukt. Jehan de Tournay (1488) copieerde zo'n Romegids geheel in zijn pelgrimsverslag. Vgl. ook Bibliogr. Aant. *1556* (Den Wech na Romen).

bezoek aan de H. Plaatsen te Jerusalem betreft is er in de 16e-eeuwse pelgrimsverslagen ook een grote variatie in de volgorde van de onderscheiden processies, die we in de 15e-eeuwse beschrijvingen al hadden leren kennen. Het meest in het oog valt daarbij wel dat de pelgrimage op en nabij de berg Sion nu de eerste plaats heeft overgenomen van de processie langs de Via Dolorosa. Dit feit moet hoofdzakelijk worden verklaard uit de verhuizing van het pelgrimslogies. In de 15e eeuw vonden de pelgrims veelal onderdak in het St.-Helenahospitaal tegenover de H. Grafkerk, in het St.-Jansgasthuis of het patriarchshuis elders in de stad ofwel in het klooster Sion grenzend aan de Avondmaalskerk op de berg Sion buiten de muren van de stad. Nadat de Avondmaalskerk en het klooster Sion aan de Minderbroeders waren ontnomen door de Turken die in 1517 de heerschappij over het H. Land hadden overgenomen,[20] werden alle pelgrims steeds ondergebracht in het Salvatorklooster nabij de berg Sion. Het ligt nu voor de hand dat vanuit dit klooster de naaste omgeving van de berg Sion het eerst werd bezocht. Maar ook voor het overige ligt de volgorde van de processies in de 16e-eeuwse pelgrimsverslagen niet meer zo vast als in de 15e-eeuwse, die nog veel directer steunden op de pelgrimsgids. Het onderstaand overzicht geeft daar een beeld van.

20 In 1517 verovert de Turkse sultan Salim I het H. Land op de Burje-Mammelukken die de heerschappij sedert 1381 van de Bahri-dynastie der Mammelukken hadden overgenomen. De Turkse sultans die resideerden in Constantinopel beheersten het H. Land van 1517 tot 1917. Van 1250 tot 1516 voerden de mohammedaanse Mammelukken (Moslems) het bewind met Caïro als residentie.

Volgorde van de processies op de verschillende dagen in de 16e-eeuwse beschrijvingen.

(De nummering van de processies verwijst naar de volgorde van de processies in de pelgrimsgids)

dagnummer		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
De Smet 1505	data	incidenteel													
	proc.	5	2	3	2	5	4	3/2/1	+	8/2	6	7	9		
Fr. edelen 1517	data	geen													
	proc.	5	2	3	1	+	6/7	4	8	5					
Wal Jay	data	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17 aug.	
Want 1519	proc.	5	+	1	8/3	4	+	+	6	7	2	-	A	+	
Jans Moy	proc.	5	5	1	8/3	6	7	+	-	9	9	+	-	V	
Kuynrtf	data	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9*
	proc.	5	4	2/3	+	1	6	7	+	8	9	9	+		
Vdstr	data	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20 aug.			
indeling		I	II	III	IV	V		VI		VII	VIII				
Wms 1525	proc.	5/1	4	8/3/2	+	-	2	6/7	5	+	+	A			
Gvts 1525	proc.	5/1	4	2/3/8	+	-	2	6/7	5	+	+	A			
Van Beven 1536	data	15					20	21					26	27	28**
	proc.	(5)	1/2/3	(4)8	4	-	+	+	6	7	5	9	+	A	V

* Kuynretorf (1520) blijft nog tot 13 sept. in Jerusalem en bezoekt vanaf 8 sept. afzonderlijke plaatsen.

** = Van Beveren (1536) verblijft van 15 tot 28 aug. in de H. Stad, maar vermeldt slechts de hier aangegeven data.
De tocht naar Jericho en de Jordaan ontbreekt, zoals uit het schema valt af te leiden, bij de Friese Edelen (1517); Jan Want (1519); Willems/Goverts (1525) en De Vlaming (1565). De pelgrimage door het dal van Josaphat en het dal van Siloë ontbreekt bij Jans-Moy (1519). Deze laatste pelgrimage ontbreekt eveneens bij De Vlaming (1565), terwijl die bij Cotwijc (1598) niet apart wordt vermeld.

De Vlaamse 1565	data	15	16	17	18	19	20	21	22	23 aug.
	proc.	2	+ 5/1	3/8/2	7	6	+	-	A	V
Gdtwijc 1598	data	incidenteel								
	proc.	+	6	7	1	2/3/8	5	9	+	

+ = H. Graf; - = rustdag die als zodanig wordt vermeld; A = afscheid van de minderbroeders in het klooster Sion: V = vertrek naar Rama.

Bij dit overzicht dient allereerst te worden opgemerkt dat met het willekeuriger worden van de volgorde in de processies een nauwkeuriger datering zijn intrede heeft gedaan. Deze beide factoren zijn kenmerkend voor een groter werkelijkheidsgehalte, voor een persoonlijker betrokkenheid van de auteurs en voor een directer verslaggeving. Met name de vermelding van data is een waarborg voor de authenticiteit. Bij de 15e-eeuwse pelgrimsverslagen konden we deze authenticiteit nog wel eens in twijfel trekken. Voorts is het opvallend dat met de intrede van de dagboekvorm de nauwkeurige vermelding van de aflaten wijkt. Dit wijst erop dat er bij de beschrijving toch meer op eigen kompas wordt gevaren en minder geleund op de pelgrimsgids.

De eigen volgorde van ieder bezoek aan Jerusalem komt het beste tot uitdrukking in de nummering van de dagelijkse processies, die van 1 tot 9 de volgorde van de afzonderlijke processies in de pelgrimsgids aangeven. Die volgorde, welke in de 15e eeuw nog werd gerespecteerd, is hier dus volledig verlaten. Het bezoek aan Jerusalem varieerde blijkens het overzicht van tien tot twaalf dagen. Adriaen de Vlaming was in 1565 met slechts negen dagen aan de korte kant, terwijl Kuynretorff in 1520 feitelijk in twaalf dagen zijn bezoek had afgerond en de derde week van zijn bezoek naar eigen goeddunken besteedde. Jan Want evenals Lieven Jans en Daniël Moy vertrekken in 1519 weliswaar pas de dertiende dag, maar aan hen was dan ook een dagje rust vergund. Beide pelgrimages, hoewel tegelijkertijd, komen noch in afwikkeling, noch wat betreft de inhoud overigens met elkaar overeen. Jan Want zal dus tot een ander gezelschap hebben behoord dan de beide andere pelgrims. De Pelgrimage of Processie naar de Jordaan blijft bij de meesten achterwege. Redenen van veiligheid speelden daarbij een rol, zoals ik eerder uiteenzette. Zo was het in de gehele 16e eeuw voor de gewone pelgrim blijkbaar even ongebruikelijk als in de 15e om de H. Plaatsen van Galilea en Judea te bezoeken evenals die in Syrië en Egypte. Dit zien we alleen gebeuren bij zeer vermogende pelgrims als Adorne (1470) en Van Ghistele (1481) of bij geestelijken als Jan van Cotwijc (1598) en later Van der Linden (1633), Surius (1644) en Gonzales (1664), die in kloosters gemakkelijk

gratis onderdak konden krijgen. In de 17e eeuw trouwens, met een verdere ontwikkeling van scheepvaart en handel, ligt dat weer anders.

Terwijl de Minderbroeders-gidsen van het klooster Sion de volgorde van de verschillende processies dus blijkbaar naar eigen goeddunken wisselden, blijven de processies als groep van H. Plaatsen door de tijd heen dezelfde. Maar ondanks deze veranderingen in de pelgrimsgebruiken en de afwezigheid van een direkte band met de pelgrimsgids in de beschrijvingen sluiten deze 16e-eeuwse pelgrimsverslagen nog indirect aan bij de door de pelgrimsgids en haar directe navolgers gevestigde traditie en benadering. Dat bewijzen de als processie groepsgewijs behandelde H. Plaatsen. De 16e-eeuwse beschrijvers benaderen hun stof echter vanuit hun vroeg-renaissancistische instelling overeenkomstig de geest van hun tijd. Groter individualiteit, meer aandacht voor de concrete verschijningsvormen en het werkelijk beleven als criterium voor hun verslag zijn daarvan de kentekenen.

Alleen de laatste 16e-eeuwse beschrijver, Jan van Cotwijc in 1598, valt buiten het beperkte kader aangegeven door de lijn van de pelgrimsgids. Zijn boek neemt een weidser vlucht en sluit bewust aan bij de bijbels-wetenschappelijke traditie waarop vóór hem ook Ambrosius Zeebout aansloot en die na hem in de 17e eeuw zal worden gevolgd in de pelgrimsverslagen die aansluiten bij de Contra-Reformatie.

7. De uiteenlopende pelgrimsverslagen in de 17e eeuw

Was er in de tweede helft van de 15e eeuw sprake van een nieuwe opkomst van de pelgrimage naar Jerusalem en het H. Land en is de 16e eeuw als bloeitijd te beschouwen, de 17e eeuw met een doorwerking van de Reformatie luidt, althans in het aantal en de geest van de geschriften, een neergang in. Devotie als aanzet en voornaamste rechtvaardiging van het reizen heeft met de zelfstandige ontwikkeling van handel en scheepvaart en de opkomst van het kolonialisme zichzelf overleefd. Het onafhankelijker en zelfbewuster optreden van ontwikkelde mensen sedert de doorwerking van de Renaissance ontkoppelt het verband van religie

en reis in de bedevaart. Voortaan is het mogelijk anders te reizen dan uitsluitend als pelgrim.

Van de andere kant blijven er aarzelingen bestaan. Is niet de Vliegende Hollander het schrikwekkend voorbeeld? Niet ieder durft zomaar deze vermetele te volgen, beducht voor eenzelfde lot. Pietje Ickx uit Kortrijk is in 1614 de laatste pelgrim die de geëffende wegen volgt al ziet hij zich genoodzaakt scheep te gaan in Marseille, stad van de toekomst nu de haven en de roem van Venetië hebben afgedaan. Adriaen de Vos waagt zich in 1623 aan een tweede reis omdat de eerste blijkbaar al te kalm was verlopen. De tweede maal stelde hij zich eerder in op avontuur en vreemde belevenissen dan op devotie. Ook Assuer Schimmelpenninck scheepte zich anno 1657 in met dezelfde voorkeur. Maar om den Boze niet al te zeer te tarten, houden deze beide laatstgenoemden het toch ook nog bij het H. Land.

Westphalinck (1619) en Calle (1630), uiteenlopend van herkomst, varen beiden een heel eigen koers, de één met een langdurige reis door tal van landen vooraf, de ander door eerder de klassieke auteurs dan de kerkvaders te volgen. Maar beiden belanden zij uiteindelijk in het H. Land en betreden de paden der vroomheid die duizenden voor hen waren gegaan.

Nog is er een andere houding. Een houding tegen de tijd. De paters Van der Linden, Surius en Gonzales trekken op hun manier ter kruistocht. Aansluitend bij de Contra-Reformatie, discipelen daarvan en op hun beurt verbreiders, verdedigen zij de pelgrimage, het geloof en hun orde in een polemisch geschrift. Richt Van der Linden (1633) zich in een schoolboek tot de jeugd om hen de wonderbaarlijkheden van het H. Land mét de verschillende lettertypen diep in te prenten, Gonzales (1664) ontpopt zich als apologeet en bijbelkenner voor wie de hele schepping is een loflied op de Schepper. Ook in het kleinste steekt wel iets tot lering en stichting van de schepselen: Snijdt de paradijsappel open en men vindt er het teken van het Kruis in verborgen. Dat rechtvaardigt een reis naar de boorden van de Nijl of tot diep in de Sinaïwoestijn. Surius (1644) tenslotte houdt niet op de lof van zijn orde te spreken: de Minderbroeders met hun macht aan kloosters over de gehele aarde, hoeders van het H. Graf sedert de

tijd dat de Kruisvaarders het H. Land hadden moeten verlaten.

De 17e-eeuwse verslagen van pelgrimstochten naar het H. Land laten aldus ieder voor zich een heel eigen geluid horen en vertonen alle een eigen karakter. Alle onderdelen en motieven van de pelgrimsverslagen, zoals die zich uit de pelgrimsgids hadden ontwikkeld, komen we echter ook in deze boeken weer tegen, zij het persoonlijker geschakeerd en gedoseerd al naargelang de achtergrond en de bedoelingen van de auteurs. Inhoudelijk zijn er een aantal zakelijke verschillen met de voorafgaande pelgrimsverslagen. Venetië heeft intussen plaats moeten maken voor andere havens van vertrek en aankomst. De reisroutes over land en zee liggen minder vast. Het bezoek aan het Catharina-klooster op de Sinaï is blijkbaar helemaal tot de onmogelijkheden gaan behoren, terwijl Galilea en Judea evenals Egypte en Syrië kennelijk gemakkelijker te bereizen zijn.

Maar ook in al deze boeken staat het bezoek aan de H. Plaatsen te Jerusalem centraal, wat ook de belangrijke, bovengeschetste bijkomende bedoelingen en de werkelijke instelling van de pelgrim geweest mogen zijn. Tijdens zijn tweede reis mikte Adriaen de Vos (1623) zeer zeker in de eerste plaats op Egypte, maar hij kan het H. Land daarbij - letterlijk en figuurlijk - niet helemaal omzeilen.

De boeken van de minderbroeders Surius (1644) en Gonzales (1664) zijn duidelijk uitgegroeid tot apologetisch-theologische werken met eerder een wetenschappelijke intentie dan die van een devotioneel pelgrimsverslag in de traditionele zin. De boeken van De Vos (1619), Westphalinck (1619), Calle (1630) en Schimmelpennick (1654) dragen al meer en meer de kentekenen van profane reisbeschrijvingen van zeetochten die in de 17e eeuw de overhand zullen krijgen. Pietje Ickx uit Kortrijk is in 1614 eigenlijk de laatste echt vrome pelgrim die ons dan ook het laatste pelgrimsverslag in de oorspronkelijke zin heeft nagelaten.

8. De geestelijke pelgrimage

Een laatste aan de pelgrimsverslagen zeer verwante categorie dient hier tot slot nog behandeld te worden, hoewel deze strikt genomen in dit bestek buiten beschouwing had kunnen blijven.

Het gaat hier immers allereerst om pelgrimsverslagen op basis van een werkelijk gemaakte pelgrimage.

Naast de devotioneel-compilatorische en de devotioneel-praktische pelgrimsverslagen bestaan er een aantal zuiver devotionele beschrijvingen over de pelgrimage naar het H. Land van allegorisch-geestelijke aard. Daaronder valt de *Deuote Maniere van gheestelijck pelgrimage te trecken* van Jan Pascha (1527). Dit boek onderscheidt zich vooral hierin van een gewoon pelgrimsverslag dat de werkelijkheidsmotieven in de beschrijving van de reis en de H. Plaatsen in allegorische zin zijn toegepast. Volgens Van Adrichem (1584) maakte Pascha weliswaar een bedevaart naar het H. Land in 1527[21], maar in plaats van een reisverslag na te laten, beschreef hij zijn tocht voor vrome lezers die hoewel ernaar begerig, om welke praktische reden dan ook niet tot een pelgrimage in staat waren. Zijn beschrijving is terwille van de dagelijkse meditatie in precies 365 dagvaarten ingedeeld, te beginnen met de etappe van Leuven naar Tienen, waarbij een gebed en een meditatie steeds de plaats innemen van de lichamelijke vermoeienis in het echt. Aan deze dagvaarten vooraf gaan de toebereidselen tot de reis, eveneens in allegorisch-geestelijke zin, verdeeld over zeven dagen. Zo vinden we allegorische toepassingen op het reisgeld, de specifieke pelgrimsuitrusting, het reisgezelschap en zelfs het bezoek aan de zeven geestelijke wijntaveernen om zich moed tot de lange tocht - ook al weer geestelijk - in te drinken. Daarna gaan er nog een drietal reeksen gebeden vooraf en wel aangaande de zeven Kruiswoorden, de zeven bloedstortingen en de zeven smarten van de Moeder Gods: gebruikelijke geestelijke oefeningen.

Onder de processies langs de H. Plaatsen te Jerusalem behoort de Via Dolorosa wel tot de meest uitgewerkte. Deze kruisweg

21 Zie de literatuurlijst van Christiaen van Adrichem, 16e-eeuws bijbelgeleerde te Delft, op p. 130-136 in zijn *Urbis Hierosolymae quemadmodum ex Christi Tempore Floruit* [etc.], Keulen 1597. (Voortaan geciteerd *Van Adrichem 1584* vgl. lijst van literatuur en bronnen en Bibliogr. Aant. onder *1584*). Op p. 132 aldaar: ‘Peregrinatio cum exacta descriptione Ierusalem & locorum sanctorum, autore S. Theol. Doctore Ioan. Pascha Carmelita Mechliniensis, *quam anno 1527 perficit.* Impressa Louanij per Vellaeum Anno 1563’.

begint in de Hof van Olijven, vermeldt nauwkeurig alle onderlinge afstanden, het aantal treden in het stijgen en dalen en de te verdienen aflaten. De aparte staties worden mediterenderwijs over enkele dagen gespreid behandeld. Dit in tegenstelling tot de overige H. Plaatsen te Jerusalem en omgeving, die zoals in de andere pelgrims verslagen altijd processiegewijs en per dag samengenomen de revue passeren.

Een soortgelijke behandeling van de Via Dolorosa onderneemt Jan Aerts (1481) op een afzonderlijke plaats en wel aan het begin van de beschrijving van Jerusalem. Ook de pelgrimsgids en de onmiddellijke 15e-eeuwse navolgers daarvan zijn erg nauwgezet in het vermelden van zowel de afstanden tussen de staties als de aflaten die aan het bezoek van die staties zijn verbonden. Deze aflaten werden in het geval van een geestelijke pelgrimage niet anders toegerekend dan als gold het een lijfelijk bezoek. Daarmee is de relatie tussen deze geestelijke pelgrimages en de pelgrimsverslagen/pelgrimsgids duidelijk, hoewel hetzelfde thema vanuit een totaal verschillende optiek wordt benaderd.

Van Adrichem (1584) vermeldt in zijn literatuurlijst een ‘Via Crucis’ of *Kruisweg* van Petrus Calentijn (1568) die echter verloren is gegaan. Zulke ‘Kruiswegen’ werden vaker apart uitgegeven en sluiten ook aan bij het gebruik om ‘gheestelijck pelgrimage te trecken’ maar dan beperkter.

Als zodanig dient hier vermeld de *Deuote meditatie op die passie ons liefs heeren* [etc.] van Heer Bethlem (1518). De kruisweg in deze Antwerpse postincunabel is verdeeld over de dagen van de week en begint ook weer met een meditatie over de Moeder van Zeven Smarten op zondag. Van maandag tot vrijdag volgen dan de diverse plaatsen of staties van de kruisweg zelf met nauwkeurige opgave van onderlinge afstanden, aantallen traptreden en aflaten. Op vrijdag wordt de kruisdood behandeld, op zaterdag de begrafenis en op zondag de opstanding en hemelvaart van Christus evenals de nederdaling van de H. Geest. De boodschap van de engel Gabriël te Nazareth besluit deze meditatie. Mag dit chronologisch, naar aardse begrippen, verwondering wekken, de hemelse en godgeleerde tijdrekening is van een andere orde. De Annunciatie staat centraal in het motief van de verlossing.

Kruisdood, opstanding en het vervolg van de heilsgeschiedenis zijn daar direkt mee verbonden.

Ook in de hss. 'Dyt is dat aflat to Jherusalem' (XV.5) en 'Hyr begynt dat hilge lant' (XV.6) hebben we met een geestelijke pelgrimage te doen. Het geestelijk karakter valt al op te maken uit het feit dat beide handschriften onderdeel uitmaken van een meditatieboek. Bovendien blijkt het nog eens extra uit het Explicit van het tweede hier genoemde handschrift dat op het volgende neerkomt: Iedere van de 700 af te leggen mijlen om in de H. Stad te geraken kon geestelijk worden ingeruild tegen het bidden van zevenmaal het kloosterlijk ochtendgebed (primen).[22] Een aparte geestelijke oefening derhalve die aan het lezend mediteren over de H. Plaatsen zelf diende vooraf te gaan, wilde men zich tenminste van dezelfde aflaten verzekeren als in geval van een daadwerkelijke bedevaart.

De devotioneel-compilatorisch en devotioneel-praktische pelgrimsverslagen hebben in het hier beschreven genre hun geestelijke variant die meer dan op de kennis van de H. Plaatsen zuiver op de meditatie is gericht, meer bedoeld ook voor kloosterlijk dan voor (mede-)praktisch gebruik.

Nog een stap verder in de richting van de allegorische toepassing en de vergeestelijking maakt het tractaat *Van dat gherechte waere Sion ende Hierusalem* (1544). Het 'waere Sion' is in deze verhandeling rechtstreeks op te vatten als het hiernamaals, de uiteindelijke bestemming in het hemels Jerusalem dat welhaast nog moeilijker valt te bereiken dan de voorafbeelding daarvan, het aardse Jerusalem. Zeker gaven pelgrimage en pelgrimsverslagen hiertoe de inspiratie, maar het traktaat maakt zich geheel los van ieder aards geploeter om direct door te stoten tot op het wezen van de pelgrimage, tot de uiteindelijke zin van de bedevaart, tot datgene waarnaar het pelgrimsverlangen tenslotte uitging en waar zijn tocht hem door alle aardse beslommeringen heen en door de reële confrontatie met de H. Plaatsen toe moest voeren.

Merkwaardigerwijs vinden we dit theologisch perspectief in

22 De betreffende passus die hier vrij is weergegeven, staat letterlijk geciteerd in de Bibliogr. Aant. onder *XV. 6.*

de pelgrimsverslagen zelf nooit zo duidelijk uitgesproken of behandeld, terwijl toch dit de eigenlijke aanzet en zin van de praktische zowel als de geestelijke bedevaart altijd is geweest. Men bedenke echter dat de devotionele traditie een vanzelfsprekend kader schiep voor de pelgrimsverslagen die daardoor geen expliciete rechtvaardiging behoefden. Pas de Contra-Reformatorische pelgrimsverslagen als die van Cotwijck (1598), Van der Linden (1633), Surius (1644) en vooral Gonzales (1664) nemen de zingeving en de verdediging van de pelgrimage uitdrukkelijk op zich.

In een verwijderd verband tot deze geestelijke en allegorische pelgrimages staan tal van andere moralistisch-ascetische en mystieke verhandelingen over de H. Plaatsen in het algemeen en de Kruisweg in het bijzonder, allegorieën op de pelgrimskleding en -uitrusting, -gedragingen en -gebruiken, om nog niet te spreken van de uitgebreide literatuur waarin het pelgrimsmotief op een of andere manier naar voren wordt gebracht. In de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (BNM) valt ook op dit gebied heel wat materiaal te vinden. Tot deze categorie behoort ook het *Boek van den Pelgherijn*, vertaling van het traktaat van Guillaume de Deguilleville dat veelal ten onrechte voor een pelgrimsverslag in de door mij beschreven zin is opgevat. Al deze literatuur heeft echter geen directe banden met de pelgrimsgids of met de pelgrimsverslagen die zich uit die traditie hebben ontwikkeld en blijft hier dientengevolge buiten beschouwing

9. Besluit

En hiermee meen ik wel aan het eind gekomen te zijn van mijn uiteenzetting over het onstaan en de ontwikkeling van de pelgrimsverslagen. Gebleken is dat het genre der pelgrimsverslagen zich direct ontwikkelde uit de pelgrimsgids en wel in het centrum van de pelgrimage zelf: Jerusalem. Aan deze in het begin van de 15e eeuw of eerder tot stand gekomen pelgrimsgids is echter een lange voorgeschiedenis voorafgegaan. De traditie van de H. Landpelgrimage bestond vanaf de 4e eeuw en was van het begin af aan bevestigd door de geschriften van Hieronymus en Eusebius. Behalve door latere bijbels-historische geschriften van

Arculf en Beda in de 6e resp. de 8e eeuw en de latere boeken van voornamelijk Jacques de Vitry (1226), Jacobus Panthaleon (1255) en Burchardus de Monte Sion (1283) werd deze traditie ook levend gehouden door directe reisverslagen als het *Itinerarium Burdigale* en de *Peregrinatio* van Aetheria, de Franse abdis uit de 5e eeuw evenals vanaf de 10e tot in de 13e eeuw door de reisbeschrijvingen van de Tartaarse Rabbijn Benjamin de Tudela (1160), Burchard van Straatsburg (1175) en Magister Thietmar (1277). Gedurende de 14e eeuw, na de val van Akko als laatste kruisvaardersbolwerk in 1291, stagneerde de pelgrimage en het lijkt er dan even op of de reisverslagen op basis van de werkelijke en vrome ervaring alsmede de bijbelse inspiratie zullen gaan plaatsmaken voor de mystificatie, de versterkte legendevorming en de fantasmorgatische reislust van Odorico de Pordenone (1320) en Wilhelm von Boldensele (1332), die eerder dan in vrome bescheidenheid en deemoed de voetsporen van hun Zaligmaker te willen drukken, erop uit zijn om Marco Polo in stoutmoedigheid te evenaren. Ten onzent worden deze auteurs nagevolgd en herhaaldelijk nageschreven door l4e-eeuwers als Jan van Mandeville (1336), Ludolf van Suchem (1335) en Johan (Witte) de Hese (1389). Alleen Jan Aerts zal zich later rond 1485 door deze voorgangers nog lichtelijk van de wijs laten brengen.

Voor het overige volgen onze 15e-eeuwse pelgrims in hun verslagen met strikte devotie de pelgrimsgids. Ook de 16e-eeuwers sluiten daarbij aan, hoewel met meer vrijmoedigheid en met een praktischer instelling. De 17e-eeuwers pelgrimeerden alle op hun eigen manier en brengen verslag uit met ofwel sterke apologetische accenten in hun beschrijving ofwel een verdergaande profaniserende tendens. Maar het authentieke moment van de beleving en de devotionele strekking in al de reisbeschrijvingen van pelgrimstochten naar Jerusalem en het H. Land, de eenheid ook in inhoud en in benadering van de stof maakt al deze pelgrimsverslagen tot een genre, hoe uiteenlopend van uitwerking en verschillend van bijbedoelingen ze verder ook mogen zijn: praktisch, apologetisch, wetenschappelijk, meditatief of opgetekend uit het oogpunt van statusvermeerdering.

Ruim twee eeuwen lang werd dit genre regelmatig beoefend en daarmee maakt het aanspraak op een onderscheiden plaats in onze literatuurgeschiedenis. Op de dag van vandaag resteren ons nog een dertigtal van deze pelgrimsverslagen, ontstaan vanaf het midden der 15e eeuw tot over de helft van de 17e eeuw met een bloeitijd in het eerste kwart van de 16e eeuw als de pelgrimsauteurs de al te strakke banden met de oorspronkelijke pelgrimsgids weten te verbreken en meer vanuit een direkte, praktisch gerichte en persoonlijke aanzet hun ervaringen te boek stellen. De Vlamingen Van Berchem en in meerder mate Ancelm Adorne en Josse van Ghistele waren eerder al hun eigen weg gegaan en lieten hun grootser avontuur in weidser conceptie opstellen, maar dat kwam voort uit een andere, profaner aanzet: de specifiek Vlaamse economische expansie van dat moment, die zij aan hun devotionele aspiraties wisten te koppelen. In mijn eerder verschenen boek heb ik een poging gedaan de verschillende teksten recht te doen door middel van een bloemlezing uit deze pelgrimsverslagen in vertaalde en bewerkte vorm evenals door een nadere beschrijving van de pelgrims-auteurs en hun geschriften. Bibliografische aantekeningen over al die in dit verband relevante geschriften laat ik hier chronologisch gerangschikt voor nader geïnteresseerde lezers en onderzoekers apart volgen.

Bibliografische aantekeningen

1437 Pelgrimsgids

Infra scripte sunt peregrinationes totius terre sancte que a modernis peregrinis visitantur. Et est sciendum que in illis locis in quibus est signum + ibi est plenaria absolutio scilicet a pena et a culpa. In aliis vero locis in quibus est signum - sunt septem annorum et septem quadragenarum de indulgentia. Predicte autem indulgentie concesse fuerunt a S. Sylvestro Papa: ad preces S. magni Constantini imperatoris et S. Helene matris ejus.

Haagse hs. 48r: Expliciunt peregrinationes totius Terre Sancte ad laudem Dei scripte Jerosolimis in Conventu sacratissimi Montis Syon per W. de Gouda anno Domini 1437 mensis Martii. Deo Gratias.

Hs. Den Haag, KB 73 G 8, bijna onleesbaar; Hs. Gent UB 13B, deel van een gebedenboek, regelmatig en courant schrift.

Röhricht BGP 267, resp. 8 en 9. Zie ook Röhricht BGP 267,4 en 11 voor hss. Brussel en Leuven. Onder hetzelfde nummer 267 staan nog 18 andere hss. vermeld die zich bevinden op bibliotheken verspreid over heel Europa. Daarnaast signaleerde Röhricht een drietal incunabelen en een post-incunabel met dezelfde tekst: 1. *Peregrinationes Terre Sancte*, Venetië, Bartolomeo da Sessa, 1481; 2. *Infra scriptae sunt Peregrinationes terre Sancte que a modernis peregrinis visitantur, Et est sciendum* [etc.], Venetiis impressa per Baptistam de Sessa 1491; ook 3. Venetië 1520 in een bewerking van Joh. Romberch de Kyrspe o.p., procurator van het H. Land te Venetië, afkomstig uit Keulen, onder de titel *Informatio clara atque perfecta de ingressu peregrinorum Terrae Sanctae*; 4. *Peregrinationes civitates sancte Jherusalem et totius Terre Sancte cum peregrinationibus totius urbis Romae*, Impressum alma in urbis Andegavensis (Angers) universitate per me Iohannem de latour 1493 (Ex. Parijs BN Rés. 02f29); 5. Een incunabel (s.l.n.d.) *Peregrinatio totius terre Sancte* (Ex. Parijs BN Rés. 02f27) wordt daar door Pernoud 1940 nog aan toegevoegd. Voorts noemt Röhricht een aantal pelgrimsverslagen waarin deze tekst is opgenomen, zoals in de bekende *Descriptio* van John Poloner over diens pelgrimage in 1422. Ten onzent liet de Vlaming Ghillibert de Lannoy die als hoveling van Philips van Bourgondië in 1421 met een militaire missie het H. Land, Syrië en Egypte doorkruiste deze tekst in zijn reisverslag opnemen (p. 73-97 van de ed. Potvin, Louvain 1878). Tenslotte vermeldt Röhricht in dit verband de *Peregrinatio*, hs. Brussel XVe eeuw (zie verderop onder XV. 7), welke ook is opgenomen in de BGP als nr. 533 en p. 744 onder verwijzing naar een tekstuitgave in *Bulletin de la Commission (royale) d'histoire* (Bruxelles), XI, 2e série, II, 20-24. *Pernoud 1940* verwijst naar ditzelfde *Bulletin* maar dan naar p. 436 terwijl zij het verband van dit hs. Brussel KB 2367 (Bibl. de Bourgogne) met de door haar behandelde pelgrimsgids in het Ms. 2868 du catalogue de la bibliothèque de M. Jean Lebaudy ontkent, evenals het verband met het door Röhricht t.a.p. vermelde Ms. Parijs BN 11019 (fol. 276v).

Polak 1981 p. 79-80 en noot 33 en 34 wijst in verband met het bestaan van een pelgrimsgids op het klooster Sion te Jerusalem eveneens op Röhricht BGP 267; op Faber, *Evagatorium* (1480) ed. Hassler, I p. 244; op Philippe de Voisins, *Voyage* (1490) ed. De Larroque p. 30 en op een kopie van de pelgrimsgids in het pelgrimsverslag van Jean de

2. Het explicit op fol. 48r in hs. Den Haag KB 73 G 8, kopie van de pelgrimsgids door Willem van Gouda, 1437. (Het gaat hierbij om de regels 3 t/m 7 van de bovenste alinea. Voor transcriptie zie de Bibliografische Aant. onder 1437).

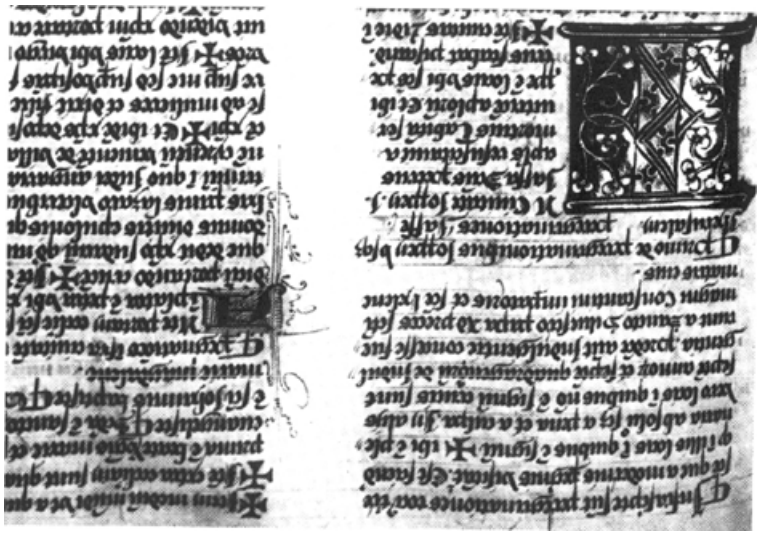

3. Het incipit op fol. 57r in hs. Gent UB 13B ‘Infra scripte sunt...’, een andere kopie van de Pelgrimsgids.

Tournay (1488) evenals op de overeenkomst van deze gekopieerde tekst met die in de post-incunabel Angers bij Jean de la Tour 1493 (zie hierboven onder incunabelen 4). Verder noemt zij een Duits voorbeeld van een gekopieerde pelgrimsgids in het pelgrimsverslag van Siebald Rieter (1464) en een Engels in een anoniem pelgrimsverslag, British Library MS Harl. 2333. Vgl. ook *Pernoud 1940 p. 14-16* waarin zij bovendien verwijst naar de eigenlijke gids in de *Pèlerinage du moine augustin Jacques de Vérone* (1335), p. 155-302 van de tekstuitgave in *Revue de l'Orient latin*, III, 1895; Bernoulli, 'Ein Reisebüchlein für Jerusalempilger', p. 79-86 in *Zeitschrift für Kirchengeschichte* XXXVIII, 1919; naar 'Die Wahlfahrt der Herzogin Maria von Calabrien nach dem H. Lande (1474)' in *Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins*, XIV, 1891, p. 12-16; naar een pelgrimsverslag op p. 20-46 in Conrady 1882 en naar een *Recueil de prières de Charles d'Orléans* in een Ms. lat, Parijs BN 1196 fol. 439-442 met dezelfde volgorde van processies en gebeden als in de door haar uitgegeven pelgrimsgids.

Litt: *Röhricht PR* p. 11 en p. 44. *Wasser 1983*, p. 151, 160, 147 en 148 over dit hs. als 'oertekst'. *Van Herwaarden 1983*, p. 404, noot 17 spreekt over dit hs. als 'standaardgids' (op grond van bovenstaand explicit?). Een editie van het Haagse hs KB 75 H 36 is in bewerking bij de heer *J. van Herwaarden* te Rotterdam. Over de minderbroeder Willem van Gouda als vermoedelijke afschrijver: *Schmitz 1936*, p. 56.

1449 Willem Walterszn

Descriptio de tota terra promissionis cum Jherusalem. (op fol. 43r): Explicit descriptio Wilhelmi waltheri de zierixee ordine fratris minoris. (fol. 43r.-66v): Ejusdem descriptio secunda terra sancta.

Hs. Wolfenbüttel, Herzoglichen Bibliothek, Augusteische hss. nr. 18.2.aug, 4', fol. la-66b.

Röhricht BGP 324. Carasso-Kok 1981, nr. 410.

Litt: Over dit hs. en de ontleningen aan Burchardus (1283): *Lemmens 1919*, p. 262 ev.; over de pelgrim-auteur *Schmitz 1936*, p. 52 en *Lampen 1928*, p. 265 ev. Over de van de Pelgrimsgids afwijkende structuur van deze tekst in navolging van Burchardus (vgl. *Via XV* na 1499): *Wasser 1983*, p. 150. Zie ook *Howard 1980*, p. 28, noot 35.

1450 Vanden Gestant

Hier beghint een materie die seer merkelike is vanden gestant ende gelegentheit des heilighen landes etc. Ende dit heeft wtgesat ende bescreven een groet geleert doctoer ende priester die sinen properen naem van oetmoedicheit niet noemen en wil. ende dit met sinen oghen seluer gesien heuet ende dese heilighe steden doerwandert heuet doe hi inden iaer ons heren dusentvierhondert ende vijftich mit onsen edelen doerluchtigen hoge gebaren furste ende prince heren ende hertoch Aenrt heer van

gelre ende van Gülich ende Greve van zutphen den god die ewige vroude wil verlenen daer seluer mede gereiset ende tegenwoerdich was.

Hs. Den Haag KB 75 H 36, 49 folio's, XVe eeuw. Geen editie. *Röhricht BGP 330 (en 326)*. In de *BNM* staat opgegeven: Descriptio exacta locorum sanctorum Ao 1450, KB 73 F 23. Latijns origineel van dit hs.?

Litt: Over deze pelgrimage van Arent van Gelder en de vrijwel gelijktijdige reis van

Johan van Kleef, zie vooral *Van Schaïk 1984*, p. 215-217 met behandeling van de diverse kronieken over deze pelgrimstochten zoals: *De Gelderse kroniek van Willem van Berchem* naar het Hamburgse hs. uitgegeven over de jaren 1443-1481 door A.J. de Mooy, Arnhem 1950; Het *Chronicon Tielense*, ed. J.D. van Leeuwen e.a.: *De Tielse Kroniek*, A'dam 1983. Over een en ander ook *Wasser 1983*, p. 147, waar beide pelgrims overigens met elkaar worden verward, met vermelding van Gert van der Schueren's *Chronik van Cleve* (ed. Robert Scholten, Cleve 1884, p. 162-170) en Van Spaen, *Proeven van historie en oudheidkunde*, Cleve 1880. Voorts *Nijsten 1989* over de tekst en schrijver in een onderzoek naar diens beweegredenen om de reis op te schrijven en naar de kunst en cultuur aan het Gelderse hof. Het artikel van *Jos Habets* 'Eene Pelgrimsreis naar het Heilig Land' *(Publications Limbourg*, IX, 1872, p. 204-216 en XII, 1875, p. 85-95) gaat over de pelgrimstocht van Johan van Kleef met Dirk van Bronkhorst Batenburg en Jacob van Horne. Dit naar aanleiding van een liedtekst uit Jan Roelans' *Liedekensboek des jaers 1544* (ook in J.F. Willems, *Oude Vlaemsche Liederen* onder de titel 'Van drie Lantsheeren'). Schrijver gaat de gangen van de drie edelen na en toetst de inhoud van het lied aan historische gegevens. Het gaat hier dus niet om een pelgrimsverslag, zoals veelal in navolging van Röhricht BGP 326 wordt verondersteld. Een soortgelijk artikel over dit lied door B.H. van 't Hooft: 'Een Pelgrimstocht naar Jerusalem (1450)', in *Honderd Jaar Geldersche Geschiedenis in Historieliederen*, p. 34-45, vgl. *C.C. van der Graft: Middelnederlandse Historieliederen* (Arnhem 1968). *Te Winkel* verwart in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* I, 2, p. 291 bovenstaand artikel van Habets met diens artikel in *Publications Limbourg*, II (1865), over een Pelgrimsreis van Wynand van Elsloo. Ook hier betreft het geen pelgrimsverslag maar een legende uit de *Dialogus* van Caesarius van Heisterbach, terwijl Wynand door Habets als kruisvaarder beschouwd wordt die zijn tocht in ongeveer 1180 maakte.

1450 Onno Tamminga

Het betreft hier geen pelgrimsverslag maar een korte kroniek-notitie over de reis van Onno Tamminga van Ewsum bij Hornhuizen (Prov. Groningen) en zijn reisgezelschap naar Rome, Venetië en Jerusalem.

Hs. Rijksarchief Groningen, huisarchief Ewsum, Inv. nr. 273. Dit is een zestiendeeeuwse copie van deze kroniek-notitie, opgesteld door een anonieme schrijver lange tijd na de reisdatum. (Van Schaïk 1984, p. 215).

1452 Claude de Mirabel

Voiages de Jerusalem et de Saincte Katerine.

Hs. Lille 185, XVe eeuw, volgens opgave in *Voy. Belg.* I, p. 34 met vermelding 'probablement compatriote de G. Lengherand' (1485, zie aldaar). Voorts wordt hierin gewezen op een passage met een specificatie van de reiskosten in het H. Land, totaal 40 à 43 ducaten. *Röhricht BGP 331.*

ca. 1455 Claes Schoutet

Verhael van 't heylig hout: Dit is dat gene dat ick, broeder Pieter van Schoenhoven,
Onser liever Vrouwen terminarius van derselver Cloosters wegen, binnen ende buyten

der goeder stede van Dordrecht, etc. geschreven hebbe van den Heyligen Hout, dat welcke besloten is ende geweest heeft in der Kercke van Ons Lieve Vrouwe Collegie binnen Dordrecht.

Hs. XVe eeuw werd zonder verdere gegevens dienaangaande uitgegeven door C.D.J. Schotel in *Letter- en Oudheidkundige Avondstonden*, Dordrecht 1841, p. 183-216.

Litt: Deze tekst wordt weliswaar vermeld door *Röhricht BGP 336* en recentelijk door *Van Herwaarden 1983*, maar het gaat hier uitsluitend om een legende over de miraculeuze beproeving te Dordrecht en te Brugge van een door de juwelenhandelaar Claes Scoutet tijdens een pelgrimage naar het H. Land uit Egypte meegenomen kruisreliek, gevat in de scepter van de Sultan van Caïro en door list van hem afgekocht. Zie ook *Voy. Belg.* I, p. 193-197, *Beaucourt de Noortvelde: Description historique de l'église de Notre Dame à Bruges* en *Wasser 1983* p. 147.

1458 Peregrinatie

Hier beghint de pelegremaedse van dat heilighe lant. die dit bescreven heeft die heeft selve te iherusalem gheweest int jaer 1458.

1) Hs. Leiden UB, Ltk 318 (afd. IV) fol. 162a t/m 173, als deel van een boek met sermoenen in 1476 opgetekend.

2) Hs. London British Library Add. ms. 10286 fol. 137, kol2-145v 'Die Peregrinatie van Iherusalem', XVe eeuw, perkament, groot kwarto-formaat, slechts op ondergeschikte punten als spelling, woordkeus en woordvolgorde van Hs. Leiden afwijkend, uitgegeven door Karel de Flou en Edw. Gaillard in *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie*, 1897 p. 403-432 en voor het slot 1895, p. 163. *Carasso-Kok 1981* nr. 345. Geen van beide hss. staat opgegeven in Röhricht BGP.

Litt: *Wasser 1983*, p. 147; vermeld in *Van Schaïk 1984*, p. 217.

na 1458 Dit syn

Dit syn die heilige stede die welke men siet ende versuect int heiligie lant over meer tot ihrlm ende opten wech daer omtrent.

Hs. Den Haag KB 133 F 1, fol. 57v-95v van een gebedenboek, 15e eeuw (na 1458). Geen editie. *Röhricht BGP 499.*

Litt: *Wasser 1983* p. 147. *Van Vloten* wijst in zijn *Verzameling van Hollandsche Prozastukken* (A'dam-Leiden 1851) op een geestelijke pelgrimage in ditzelfde getijdenboek: een allegorie op de uitrusting van de pelgrim.

1470 Adorne

Tvoyage ghedaen te Synay ende te Jherusalem by mer Ancelmus Adournes Ca. (aan het eind met rode inkt: Scriptum per me Rumoldum de Doppere Presbyterum, in artibus magistrum Ano 1491).

Hs. Brugge in het Archief van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW), 72 folio's, autograaf van De Doppere, tekst op basis van mogelijk dagboek van Jan van Adornes. Een tekst die De Doppere in 1491 samenstelde in het kader van een Pelgrimsvademecum. Uitgegeven door E. Feys in *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude et l'histoire des antiquités de la Flandre*, 5e serie, tome IV, Vol. 41,

1891 (Brugge 1894), pag. 135-222 met inleiding en een enkele aantekening.

Ms A: Anselmi Adourne itinerarium in Asiam et Africam descriptum a filio ejusdem, Johanne de Brugis per annum 1470. Hs. Lille, Bibl. municipal 330, XVe eeuw. Ed. Jacques Heers et Georgette de Groer: *Itinéraire d'Ancelm Adorno en Terre Sainte 1470-1471*, Paris 1978, Collection Sources d'histoire médiévale publiées par l'Institut de Recherche et d'Histoire de Textes (IRHT). Volgens Heers is dit ms. de oorspronkelijke tekst van Jan van Adornes waarvan een luxe exemplaar door zijn vader Anselm indertijd is aangeboden aan James III van Schotland.

Ms. B: Copie De la Coste, Lille, Bibliothèque Centrale de l'Institut Catholique 1M24. Het is een kopie van een ms. Parijs door de toenmalige conservator van de Bibliothèque Nationale rond 1837 uitgeleend aan E. de la Coste die er een afschrift van maakte ten behoeve van zijn studie: *Anselme Adorne*, *Sire de Corthuy*, Bruxelles 1855. Sedertdien is het spoorloos. Volgens Heers in zijn inleiding op de ed. van ms. A gaat het bij ms. B - Copie De la Coste om een nieuw reisverslag dat Jan van Adorne tegen het eind van zijn leven in 1500 opstelde, T. o.v. ms A bevat het enkele extra passages, een uitgebreider beschrijving van de heenreis door Italië en een itinerarium Rome - Brugge van de terugreis.

Röhricht BGP 363, maar hs. Brugge niet vermeld.

Litt: Over de diverse hss. met commentaar en aanvullingen op de ed. Heers zie *A. Storme*: 'Le voyage d'A. Adornes en Terre Sainte' in *Studium Biblium Franciscanum*, Liber Annuus XXXI, Jérusalem 1981. Eveneens over deze hss., de familie Adornes en de kwestie strikte devotie versus politieke en commerciële bijbedoelingen zie: *Adornes en Jerusalem. Internationaal leven in het 15e en 16e eeuwse Brugge, catalogus van de tentoonstelling in de Jerusalemkapel* aldaar in 1983, met name het artikel van *Noël Geirnaert*, p. 11-49. Voorts de openingsrede bij deze tentoonstelling, *R. de Keyser*: 'Anselm en Jan Adornes: Jerusalem-vaarders tussen traditie en vernieuwing' in *Biekorf*, 1983, p. 325-331. Vgl. ook *B. van de Walle*: 'Voyages de quelques brugois en Egypte et en Palestine [etc.]' met bibliografie in *Ad Harenas, Gedenkboek Jubileumviering van het St.-Lodewijkscollege*, Brugge 1960, p. 260-272 en: 'Sur les traces des pèlerins flamands, hennuyers et liégois au monastère Ste Catherine du Sinaï' in *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, 1964. Tenslotte *L. St. (T. de Limburg Stirum)* 'Anselm Adornes ou un voyageur brugois au XVème siècle' in *Messager des sciences historiques*, XLIX, 1881, p. 1-43. Over de kwestie politiek verder *Walsh, Charles the Bold*, p. 68-70 en *D. Mc Roberts*, 'Scottish pilgrims to the Holy Land' in *The Innes Review* XX, 1969, p. 95 ev. Over hs. Brugge en samensteller: *A. Viaene*, 'Een Brugs Vademecum voor de Rome- en Jerusalemvaarder' [etc.] in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Société d'Emulation te Brugge*, deel C van de verzameling, 1963, afl. 1-3, p. 301-332. Ook *A. Viaene*: 'Vlaamse Jerusalemvaarders in de Bourgondische eeuw' in *Biekorf*, 1964, p. 5-16, 119-122, 336-338 en *ibidem*: 'Informatie voor Jerusalemvaarders in Dietse Versie', *Biekorf*, 1963, p. 1-8. *Wasser 1983* p. 148.

ca. 1470 Andreas Grifven

Itinerarium seu topographia Terrae Sanctae. Zowel het hs. met het Latijnse origineel als het hs. met de vertaling in het Frans door Garcia de S. Maria zijn verloren gegaan

(Van Schaïk. 1984, p. 217). *Röhricht BGP 366* spreekt over Gryphon Flamengus en citeert *Bibl. Belg. 1739* I, 381.

Litt: *Schmitz 1936*, p. 53-54: Grifven was een minderbroeder uit Kortrijk, geboren aldaar in 1400, in 1442 naar het Midden-Oosten gezonden en in 1475 gestorven op Cyprus.

ca. 1470 Willem 't Sweerts (Tzwers)

Descriptio Terrae Sanctae (Explicit: Hec sunt scripta eximii doctoris Wilhelmi Twers theologi que conscripsit in terra sancta cum magno labore circa annum Domini millesimum quadrigentesium septuagesimum. *Et fuit idem venerabilis pater et dominus natus de Aquisgrano canonicus ejusdem civitatis ad beatam virginem.)*

Hs. Wolfenbüttel, Cod. Weiss 52, XVe eeuw, fol. 1-93.

Röhricht BGP 368. Van Schaïk 1984, p. 217 geeft dit hs. als nog niet nader onderzocht en als voormoedelijk van een Zuidnederlands auteur. Dit laatste wekt bevreemding gezien het hierboven geciteerde explicit waarin de auteur zich als geboren te Aken bekend maakt en als kanunnik van de Onzelievevrouwekerk in die stad. Dit explicit staat overigens geciteerd in Röhricht BGP.

1473 Kleefs-Gelders

Dit synt die heilige stede des heiligen Lants van ouer meer vnd der menichfoldicheit des afletz, des wt der maesen veil ist vnd wie men daz versuechen mach, wilche aflaes gegeven sint vandem heiligen paws silvester vt begeerten Constantinum dem keyser vnd siner muder sancta helena, die wilche vns heren gades cruce vant te Iherusalem; wilche aflaez hier na bat vercleert sullen syn. Vnd men sall wesen, waer men vint bescreuen eyn cruce hier in dese boeche, daer is gheheel aflaes van pinen vnd van sunden; vnd daer anders aflaes is, daer is nijt: daer synt seuen iar aflaes vnd seven karenen.

Hs. volgens Conrady te Mainz, part. bezit. *Röhricht BGP 500* vermeldt nog: Mainz bibl. des Herrn Pfarrer am Dom Jacqueré. Wrsch. verloren gegaan. Editie: L. Conrady: *Vier Rheinische Palaestina-Pilgergeschriften* (Wiesbaden, 1882) waarin het hs. wordt beschreven als een verzamelband met acht onderdelen; papier, tweede helft 15e eeuw, niet lang na 1473. Het pelgrimsverslag telt 76 pagina's. Een ander onderdeel van deze verzamelband bevat een aantal reisrecepten. Als mogelijke pelgrim-auteur noemt Conrady een broeder uit het klooster Zu Wydenbach bij Keulen. De afschrijver meent hij op grond van een penneproef te kunnen situeren in Alst bij Kempen in het Rijnland. Hij karakteriseert de taal van dit hs. als een mengsel van Kleefs en Gelders dialect, geen konsekwente tongval dus maar een min of meer kunstmatige taal uit elementen van de Kleefs-Keulse Canzleisprache.

Litt: *Wasser 1983* p. 148 onder jaartal 1472 en p. 160, noot 13; *Van Herwaarden 1983* vermeldt dit pelgrimsverslag als een Rijnlands.

1479 Kreynck-Vogel

Reyze van Jacob Kreynck un Deryck Vogel van Zutphen toe Jerusalem na den heyligen Grave Christi Anno MCCCCLXXIX.

Hs. Berlijn/DDR Deutsche Staatsbibliothek, Philipps nr. 1982, afschrift uit de 17e

eeuw door A. Matthaeus, 16 fol. Geen editie.

Röhricht BGP 388; *Carasso-Kok 1981* nr. 292; *Wasser 1983* p. 148. Over de pelgrims zie: *Bijdr. en mededelingen Gelre* 1899, p. 282-83.

1481 Aerts

Warachtighe Bescryuinge der Jerusalemsche reyse ende des berchs Synai, tot S. Cathlijnen gedaen bij den Eersamen Jan Aerts Riddere, borger der Steden van Mechelen, metten grooten factoor van Portugael don Juan, int Jaer 1484.

Hs. 1: Leiden, Maatsch. Ned. Letterk. 856, begin 16e eeuw, 94 folio's.

Hs. 2: Brussel KB II 1288. Dis hs. bevond zich voorheen in part. bezit van Emmanuel Neeffs die er in de *Revue Catholique* (1873) een uitvoerige analyse van gaf, met aant. en commentaar.

Hs. 3: Brussel KB II 1287. Dit hs. dat zich tevoren bevond in de collectie van de heer Auguste de Bruyne, boekhandelaar te Mechelen, is een résumé van het oorspr. hs. van Aerts uit de pen van een kanunnikes van S. Augustinus uit het klooster Thabor te Mechelen, daterend uit de 17e eeuw. De vrome non heeft alleen de passages met betrekking tot het H. Land overgeschreven. Naast deze hss. bestaan er nog twee gedrukte edities, die de hele reisbeschr. vrijwel identiek weergeven op de proloog, de tafel en het itinerarium na. Ook de indeling varieert enigszins, terwijl deze voor beide drukken onderling precies overeenkomt: 1) *Cort verhaal Eender heerlijcker Reysen gedaen by den machtighen Factoor des Conincx (van) Portugael Emanuelis die XIIIJde. Waer inne verhaalt worden seer vreemde geschiedenissen* [etc.], T'Hantwerpen, By Gheleyn Jansen, 1595. (Ex. in Bibliotheca Thijsiana, Leiden UB nr. 1788); 2) De andere editie is opgenomen in een verzamelbundel van reisbeschr.: *Verscheyde Voyagien ofte reysen gedaen door Heer Adriaen de Vlaming na Hierusalem. Den Factoor van den Koning van Portugael door verscheyde Landen* [etc.]. Tot Dordrecht, 1632 (Ex. Leiden UB nr. 1370 G 5)

Röhricht BGP 406 noemt van de druk Antwerpen 1595 nog een tweede editie 1619, die ik nog niet heb kunnen achterhalen.

Jan Aerts maakte de tocht naar het H. Land tweemaal: in 1481 als gast op het schip van de door hem genoemde Factor van Portugal, iemand van onbekende identiteit, waarschijnlijk een gezant belast met een handelsmissie. De stichting van de Portugese factorijen dateert immers van het eind van de 15e eeuw. In 1488 reisde hij nogmaals naar het H. Land met Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, bij wie Erasmus als secretaris enige tijd in dienst was, maar niet in dat jaar. Aerts beschrijft de eerste reis die hem immers verder voerde dan het H. Land alleen, maar hij vertrouwde zijn herinneringen pas na de laatste reis aan het papier toe, waarbij hij voor enkele geografische overzichten putte uit Burchardus de Monte Sion (1332), éénmaal met expliciete bronvermelding.

Litt: *Wasser 1983* p. 148

1481 Van Ghistele

'T VOYAGE VAN MHER JOOS VAN GHISTELE TWELCKE MACH ANDERS GHENAEMT SIJN: T'EXCELLENT GROOT ZELDZAEM ENDE VREEMT VOYAGE GHEDAEN BY WYLENT EDELEN ENDE WEERDEN HEERE MHER JOOS VAN GHISTELE. IN SYNEN LEVENE RIDDERE HEERE VAN

Tvoyage van/
Mher Joos van Ghistele/
oft anders/
Texcellent/ grdot/ zeldsaem ende vreind voyage/
ghedaen by wylent/ Edelen ende weerden Heere/ Mher Joos
van Ghistele. In synen leuene Ridder/ Heere van Axele/ van Watstrede
ende van den Woere/ &c. tanderen tyden vier-maal Weth-Heere van
Ghendt. Tracterende dan verscheyden wonderlike ende vremde dinghen/
gheobserueert ouer d'Zee/ in den landen van Sclauonien/ Grieckenlant/ Turc-
kien/ Candien/ Rhodes en Cypers. Voorts oock in den lande van Belosten/
Assirien/ Arabien/ Egypten/ Ethyopien/ Barbarie/ Indien/ Persien/ Me-
den/ Caldeen ende Tartarien: met der gheleghenthede der zeluer landen
ende meer ander plaetsen/ Insulen ende Steden/ van Europen/
Asien ende Afryken/ zoin de Pyologhs vverder blijcken.

Te Ghendt/
By Henric van den Keere/ ghesworen Drucker van
't Conynghs ons ghedoughts Heeren Munte.
M. CCCCC. LVII.
Met Gratie ende Priuilegie voor vier iaren.

4. Titelpagina van '*Tvoyage van Joos van Ghistele*, te Ghendt, Henric van der Keere, 1557.

AXELE VAN MAELSTEDE ENDE VANDEN MOERE ZC. TANDEREN TIJDEN VIERMAEL VOORSCHEPENE VAN GHENDT; TRACTERENDE VAN VEELDERANDE WONDERLIJCKE ENDE VREEMDE DINGEN GHEOBSERVEERT OUER DZEE INDE LANDEN VAN SCLAVONIEN, GRIECKEN, TURCKYEN, CANDIEN, RHODOS ENDE CYPERS, VOORTS OOCK INDEN LANDE VAN BELOFTEN, ASSYRIEN, ARABIEN, EGYPTEN, ETHIOPIEN, BARBARIEN, INDIEN, PERSSEN, MEDEN, CALDEEN ENDE TARTARIEN; METTEN GELEGHENTHEDE DER SELVER LANDEN ENDE MEER ANDERE PLAETSEN, INSULEN ENDE STEDEN VAN EUROPEN, ASIEN, ENDE AFRIKEN, ALSO INDER PROLOGHE BREEDER BLIJCKT. TE GHENDT, BY HENRIC VAN DER KEERE, 1557 (Ex. Den Haag KB 343 G 39).

Hs. 1: Brussel KB IV 330 van ca 1535. Dit hs. ligt ten grondslag aan voornoemde druk evenals aan beide hierachter vermelde drukken van 1563 en 1572.

Hs. 2: Brussel, Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth 55.473, ca 1500, enkele bladzijden ontbreken.

Druk Ghendt 1563, Henric van der Keere (ex. Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum 6 E 11) en een druk uit 1572 Te Ghendt by de Weduwe van Gheeraert van Salenson (ex. Den Haag KB 443 C 5). Van deze laatste druk verscheen in hetzelfde jaar bij dezelfde drukker een Franse editie. In de BNM stat nog een ex. opgegeven dat zich bevindt te Namen, Museum Artium Prov. Belg. S.J.21. *Zrenner 1981* vermeldt nog een Franse editie Lyon 1564.

Röhricht BGP 412 + correctie p. 743.

Litt: Over de hss.: *J. Deschamps* in *Vijftien jaar aanwinsten*, Brussel, KB, 1969, p; 150-151 en in *Middelnederlandse hss. uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, Leiden 1972, p. 273, nr. 101. *Bibl. Belg.* III p. 215-219 over leven, persoon en familie van de pelgrim en litt. met een analyse van de inhoud van het boek in grote lijn; ditzelfde in *Voy. Belg.* p. 155-192 en summier in *Ph. Blommaert*: *De Nederduytse schrijvers van Gent*, Gent 1861, p. 31-49. verder een gedeeltelijke analyse over het H. Land en Egypte door *M. Schayes* in *Messager des Sciences et des arts*, 1836, p. 1-30. Volledige analyse met aant., inl. en comm.: 'Le Voyage en orient de Josse van Ghistele (1481-1485)' in *Revue Générale*, 1883, vol. 37, p. 723-764 en vol. 38, p. 46-71; 193-210 ook voor biografie en verschillende drukken. Een korte analyse met commentaar in *Zrenner 1981* p. 70-73. *Wasser 1983* p. 149 en p. 160. Zie ook: *Amber Verrycken, De middeleeuwse wereldverkenning*, Leuven-Amersfoort, 1991.

Een moderne editie verscheen in 1935-'36 bij het boekengilde Die Poste te Antwerpen-A'dam Wereldbibliotheek, naverteld en grotendeels samengevat naar de editie 1557 door *A. Demaeckere.*

Een becommentarieerde editie van hs 1. is in bewerking bij de heer *R. Gaspar* te Dieren (NL). Een vertaling in het Frans van het gedeelte over Egypte (Boek III) is in 1976 uitgekomen bij het Institut français d'Archéologie orientale du Caire als 16ème volume de la Collection des voyageurs occidentaux en Egypte: Le voyage en Egypte de Josse van Ghistele 1482-1483. Traduction, introduction et notes de *Mme Renée Bauwens-Préaux* (Leiden UB 811.8 E 18).

1485 Lengherrand

Voyages de Georges Lengherrand, mayeur de Mons en Haynaut, A Vénise, Rome,

Jérusalem, Mont Sinai et le Kayre.

Hs. Valenciennes, Bibl. Municipale 493, copie van 1549 en hs. Lille 58 (Zie: *Le Glay: Mss. de la bibl. de Lille*, p; 110 n° 186)

Druk 1489 s.l.? zie *Röhricht BGP* 414.

Editie: Marquis de Godefroy Ménilglaise, Mons 1861

Litt: *Voy. Belg. I* 33-34; *Bibl. Belg. 1739* I.339; Uittreksel van dit pelgrimsverslag in *Anzeiger für teutsche Kunde und Vorzeit*, 1835, p. 272-282 en in *Annales archéologiques*, XXI en XXII. Korte analyse met commentaar bij *Zrenner 1981* p. 74-79. Dit pelgrimsverslag wordt vermeld door *Van Herwaarden 1983* noot 19 en *Van Schaïk 1984*, p. 217.

1487 Jehan de Tournay

Tres ample et habondante description du voiage de la terre saincte, en laquelle sont memorez et declarez touttes les villes, citez et choses digne de memoire, quy se treuvent entre cy et la tant en Allemaigne, aux Italles, France comme au pays de Grece et Turquye commencant le dict voiage depuis la ville de Vallentiennes jusques a la saincte cite de Hierusalem facit et redige premierement par escript par Jehan de Tournay, bourgois de la dicte ville de Vallentiennes.

Hs. Valenciennes Bibl. Municipale 493, copie van 1549.

Dit pelgrimsverslag over de drie grote pelgrimages: Rome, Jerusalem en Compostella, beslaat de eerste 315 folio's in het hs, dat ook de pelgrimsverslagen van George Lengherrand (1485) en van Eustach de la Fosse bevat.

Ed. (fragmenten) 1. Baron de la Fons-Melicocq in *Annales Archéologiques*, Paris, 1861 en 1862; 2. J.J. Voisin: 'Principaux passages d'un voyage en Terre sainte fait par Jehan de Tournai en 1487' in *Bulletins de la Société historique et littéraire de Tournay*, t. 9, 1863 p. 138-145 en 3. E. Déprez in *Annales du Midi* 1938, 'Mélanges et documents' p. 312-315. Een volledige tekstuitgave werd bezorgd dor Lucie Polak: *The Pilgrims Book of Jehan de Tournay (1488-9)* als thèse de doctorat, Londen 1958 maar deze is tot nu toe onuitgegeven gebleven.

Litt: Analyse en commentaar in *Polak 1983.* Ook dit pelgrimsverslag wordt vermeld door *Van Herwaarden 1983* en *Van Schaïk 1984.* Röhricht BGP 420.

1491 Escript

Escript de un voiage faict en Jerusalem Ian 1491 retournant Ian 1491.

Hs. Valenciennes Bibl. Municipale BB3. 1 fol. 5-8. Cf. *Mangeart* Catalogue 604, n° 614. *Röhricht BGP* 434. Vermeld bij *Van Herwaarden 1983*, noot 19; *Van Schaïk 1984*, p. 218.

ca. 1493 Van Dusen

Een waerachtighe beschrijvinge der steden ende plaetsen ghelegen op den wegh van Venetien na den H. Lande ende Jerusalem. Als oock een cort verhael vande gelegentheyt, omstandigheden, kastelen, kloosters, huysen, accijsen, ende principale plaetsen der Stadt Venetien. Alles getrouwelijck beschreven door Claes van Dusen, Ridder van Jerusalem die selve in twaalf jaren elfmael binnen Jerusalem gheweest heeft. Int Jaer ons Heeren Anno 1634.

Het hs. is verloren gegaan. Deze enige bekende druk uit 1634 zonder plaats en naam van de drukker kreeg Conrady indertijd in handen door toedoen van de toenmalige bibliothecaris van de KB te Den Haag, Dr. van der Linde, die het boekje had ontdekt. Op het ogenblik is dit boekje nergens meer te vinden.

Editie: L. Conrady: *Vier Rheinische Palaestina-pilgerschriften* (Wiesbaden 1882) p. 182-222 met inleiding, comm. en aant. In de ed. Conrady p. 182 e.v. een inl. over vermoedelijke persoon en familie van de auteur, poorter van Leiden uit een familie van lakenkooplieden.

Röhricht BGP 410 en 1022 met als bron *Tiele* 342 die al als enige bekende exemplaar de editie van Conrady opgeeft en de oorspronkelijke druk omschrijft als 12', 11 + 41 pagina's ‘waarschijnlijk zich bevindend te Leiden’. *Carasso-Kok 1981* nr. 199.

Litt: *Gonnet 1882*, p. 218; *Röhricht PV* onder 1493: Claes van Dusen door Boguslav von Lobkovitz als medereizeiger genoemd (hs. Praag), geciteerd door *Lampen 1928*, p. 285; Korte analyse met commentaar bij *Zrenner 1981* p. 103-107. *Wasser 1983*, p. 149 en 160.

Tussen 1484 en 1495 maakte Van Dusen de pelgrimstocht elfmaal als trosman (gids) in dienst van de patroon Augustini Contarini, reder van pelgrimsgaleien te Venetië.

1494 Van Berchem

Hier begint de Heilige Pelgremage ende reyse van Iherusalem ende voorts van sinte Kattelynen gelyck ick Ian van Berchem begost ende gedaen hebbe. Etc.

Hs. 15e of 16e eeuw, in part. coll. van de Comte de Ribeaucourt, sénateur à Bruxelles, klein, in folio, 169 pag, papier in rood velours band. Zo althans staat het beschreven door J. de St.-Génois, die het hs. van de eigenaar leende en er een nogal onnauwkeurige analyse van maakte met aperte fouten in *Messager des sciences historiques* [etc.] *de Belgique*, 1855, pag. 460-466. Het hs. staat ook beschreven in *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 5, 1842, p. 376, maar ik heb niet kunnen achterhalen waar het zich op het ogenblik bevindt. Wel bestaat er een kopie van dit hs. te Gent UB 1309 uit de 19e eeuw door Désiré Hertschap, 237 genummerde pagina's. Deze kopie breekt af te Béziers in Zuid-Frankrijk op de route naar Compostela.

Röhricht BGP 445 (alléén oorspr. hs.); *BNM* verwijst naar *Biekorf*, bijblad van grasmaand 1897, maar daarin is niets te vinden. *De Groot-Overdiep* 1936 betreurden het indertijd dat de bewuste graaf zijn bibliotheek niet wilde openstellen.

Litt: Voor familie, leven en persoon van Van Berchem zie vooral *Bibl. Belgica* s.v.; ook *Jacq. Le Roy*: *Le grand théatre sacré du duché de Brabant* (Den Haag 1734) bd. II, dl. I, p. 36. Voorin de kopie Gent staat overigens een stamboom en de reproductie van een gebrandschilderd raam door de familie aangeboden aan de kerk van St. Gommaar te Lier. *Wasser 1983* p. 149 en 160.

(1499 Zillebeke)

De reis van Jan Taccoen van Zillebeke of Zielbeke wordt in navolging van de abusievelijke opgave in *Röhricht BGP* 458 vaker onder dit jaartal opgegeven zoals bij *Van Herwaarden 1983* noot 19 en *Van Schaïk 1984* p. 218. Het hs. zelf geeft 1514 als jaar van de pelgrimstocht. Zie aldaar.

5. Het incipit van de *Via ad Terram Sanctam*, hs. Brussel KB II 1287, 15e eeuw: ‘Van machele tot aerscot...’ etc.

Via XV

Incipit Via ad Terram Sanctam

Hs. Brussel KB II 1287, 15e eeuw, Nederlands, fragment, 13 folio's. Incipit: Van machele tot arscot - Explicit: waer Jan Baptist geboren wert. Kopie te Gent UB 630, 19e eeuw. Een andere negentiende-eeuwse kopie van dit zelfde orgineel Gent UB nr. 1308, p. 3-32 met eenzelfde explicit-verklaring: 'Dit handschrift dat niet volledig schijnt eyndigt hier'. Deze kopie Gent 1308 staat in de BNM opgegeven als afschrift van ca. 1851 onder de titel: Reise naer het H. Land.

Röhricht BGP 546.

Litt: *Wasser 1983* p. 150 behandelt de (afwijkende) indeling van dit geschrift volgens het windstreken-principe in navolging van Burchardus de Monte Sion (1283), vgl. Willem Walterszn 1449 hierboven. *Van Schaïk 1984* p. 218 veronderstelt op grond van Röhricht BGP 546 het oorspronkelijk hs. nog steeds als zich bevindend in particulier bezit, maar het bevindt zich intussen dus in Brussel, zoals boven aangegeven.

15e eeuw ongedateerd:

XV. 1. Dit syn die pelgrymagien des heiligen lands ende die aflaten die daertoe van den paus silvester gegeven syn om beden wt des keizers den groten ende den heiligen constantijn ende S. Helenen synre moeder.

Hs. Darmstadt, Grossherzogliche Bibl. 982, 26a volgens opgave in de *BNM.* Bij informatie ter plaatse op de huidige Hessische Landes-und Hochschulbibliothek te Darmstadt bleek dit hs. daar nergens meer geregistreerd. Geen vermelding in *Röhricht BGP. Wasser 1983* p. 160.

XV.2. Ordineringe. Pelgrimage naer het H. Lant. Hs. Osnabrück, Gymnasium Carolinum 36 (Dc 124) naar gegevens uit de *BNM.* Niet in *Röhricht BGP.* Het hs. is in de laatste oorlog verloren gegaan, zoals de bibliothecaris mij schriftelijk liet weten, vgl. *Wasser 1983* p. 161.

XV. 3. Reisbeschrijving (schutbladen). Hs. Münster, Seminarie C 136 volgens opgave *BNM.* Niet in *Röhricht BGP.* Bij navraag bleek het hs. niet meer aanwezig op de bibl. des Bischöflichen Priesterseminars te Münster, terwijl men evenmin kon zeggen waar het terechtgekomen kon zijn, Vgl. *Wasser 1983* p. 161.

XV. 4. De reijse van eenen pelgrim naer Jerusalem (wechwijser?) Hs. Bibliotheca Monasterii S. Martini, Leuven Q 16 naar gegevens uit de *BNM.* Geen vermelding in *Röhricht BGP.* Ter plaatse beschikt men echter over geen enkel gegeven, naar mij schriftelijk werd meegedeeld. Het blijft dus in het midden of het hier blijkens de aant. 'wechwijser' alleen maar om een itinerarium ging of om een volledige reis- en H. Landbeschrijving van praktisch en devotioneel karakter zoals de titel doet vermoeden. Vgl. *Wasser 1983.* p. 161.

XV. 5. Dyt is dat aflat to Jherusalem. Hs. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek,

Cod. Helmst. 1130, fol. 41-45. *Röhricht BGP* 460. Het gaat hier echter niet om een pelgrimsverslag, maar om een beperkte lijst van aflaten van de H. Plaatsen te Jerusalem, vooral van de plaatsen langs de Via Dolorosa. Een uitgebreide kruisweg derhalve als geestelijke pelgrimage. Vgl. *Wasser 1983* p. 161.

XV. 6. Hyr begynt dat hilghe lant. Hs. Wolfenbüttel, Herzog August Bibl. Cod. Helmst. 1293, 15e eeuw, fol. 72-89. *Röhricht BGP* 463. Geen pelgrimsverslag maar weer een opsomming van de H. Plaatsen met de aflaten, bedoeld als geestelijke pelgrimage, zoals hier wel duidelijk blijkt uit een passus aan het slot op fol. 89v: 'Item dit synt de stede des hilgen landes Jhrlm is van hyer gelegen vij C myle weges unde oft gi deze bevart doen wolden so meuge gy vor eyne myle lesen eyn prime vij stuc.' I. p.v. de pelgrimstocht in werkelijkheid te volbrengen, kon deze dus letterlijk worden afgebeden door dagelijks voor een dagmars van vijftien tot twintig mijlen de primen (ochtendzangen in klooster) even zoveel keer zevenmaal lezen. Vgl. *Wasser 1983* p. 161; Vermelding bij *Van Schaïk 1984* p. 218.

XV. 7. Peregrinatio ad Terram Sanctam, de civitate Hierusalem et locis ultramarinis. Fol. 6v ev.: Peregrinationes in Bethlehem... Sequuntur peregrinationes in Nazareth... et in Damasco.

Hs. Brussel KB 2367, XVe eeuw. *Röhricht BGP* 533 en p. 744 alwaar voor de tekst verwezen naar *Kervyn van Lettenhove*: 'Notes sur quelques manuscrits de la Bibliothèque de Bourgogne' in *Bull. de la commission (royale) d'histoire*, XI, 2e série, 20-24. (Zie ook onder *Pelgrimsgids 1437*).

Litt: Vermelding bij *Van Herwaarden 1983* noot 19 en *Van Schaïk 1984* p. 218.

XV. 8. Descriptio Terrae Sanctae. Sicud audivimus sic vidimus in Civitate Domini virtutem in Civitate Dei.

Hs. Utrecht UB 285, XVe eeuw. Althans volgens opgave *Röhricht BGP* 490 maar *Van Schaïk 1984* p. 218 kon intussen mededelen dat dit hs. in het bestand van de UB Utrecht niet (meer) blijkt voor te komen. Blijkens de titel zal het hier overigens eerder om een geestelijk traktaat gaan dan om een pelgrimsverslag.

1505 De Smet

Reyse van Jerusalem, beschreven door Peeter De Smet, alias Van Steebroeck, borgher van Brussel, anno 1505. Ende ghecopieert door Jouffrauwe Anna Heize, weduwe wijlen d'Heere Advocaet van den raede van Brabant.

hs. Brussel KB (Bibl. de Bourgogne 12636 (12632-41) 17e eeuw, fol. 182v-237v. Dit hs. is een afschrift van het oudere hs. Gent UB nr. 1310, de kopie van ca. 1550 door Juffr. Anna Heize.

Een andere kopie, 19e eeuw, hiervan te Gent hs. 629, vgl. J. de *St.-Génois*, Cat. Mss. Gent onder nr. 651. Deze laatste kopie staat met het hs. Brussel opgegeven in *Röhricht BGP* 557 die eveneens de beide analyses van het Brusselse hs vermeldt, te weten door J. de St.-Génois in *Voy. Belg.* I, p. 199-210 en door A.G.B. *Schayes* in

Revue de Bruxelles, publiée par la Société des Beaux Arts, sept. 1839, p. 104-119: ‘Notice sur la relation

inédite du Voyage à Jerusalem entrepris en 1505 par Pierre de Smet [etc.]' met wat spaarzaam, vooral historisch commentaar. Aangaande de persoon en familie van De Smet is niet meer bekend dan wat zijn pelgrimsverslag ons onthult. *Wasser 1983* p. 151.

1514 Jan Taccoen van Zillebeke

Voyage à Notre Dame de Lorette et à Jérusalem.

Hs. Douai, Bibl. Municipale, 16e eeuw, autograaf. Dit hs. bevat het verslag van drie achtereenvolgende pelgrimstochten met wisselende reisgenoten: 1. naar Rome; 2. naar Rome met de intentie via Venetië naar H. Land verder te trekken en 3. naar het H. Land, maar nu via Sluis en Middelburg, per schip naar Lissabon en verder via Sicilië en de kust van Syrië naar Jaffa (vgl. *Voy. Belg.* I, p. 38-40). *Röhricht BGP* 458 maar abusievelijk onder jaartal 1499 evenals bij *Van Herwaarden 1983* noot 19 en *Van Schaïk 1984* p. 218. Jan Taccoen van Zillebeke of Zielbeke bij Ieper, afkomstig uit Komen, hield tijdens de reis zijn dagboek bij in het Vlaams, maar thuisgekomen beschreef hij zijn ervaringen in het Frans, zoals hij opmerkt aan het eind van het hs. Jan Taccoen maakte in 1512 een bedevaart naar Compostella. Het verslag van deze pelgrimstocht over zee is bewaard gebleven in een hs. Parijs, Société de l'histoire de France. Dit hs. zou in 1978 of kort daarna worden uitgegeven in het *Annuaire-Bulletin de la SHF* volgens opgave van *Barret/Gurgand* in *Priez pour nous à Compostella* (Paris, 1978) waarin de Compostella-bedevaart van Jan Taccoen onder andere zoals die van Jehan de Tournay (1487) op de voet wordt gevolgd. Vermelding voorts in *A. Viaene*: 'Vlaamse Jerusalemvaarders in de Bourgondische Eeuw' in *Biekorf*, 65, 1964, p. 5-16, een opsomming van Vlaamse pelgrims, samengeraapt uit grafschriften, testamenten en kronieken. *Wasser 1983* p. 151.

1517 Friese Edelen

Accurata Descriptio Peregrinationis in Terram Sanctam, per illustres ac antiqua Nobilitate splendidos viros ac Dominos, D. Hesselum a Martena, D. Tzallingium a Botnia, necnon D. Julium a Botnia Frisios, Religionis ergo feliciter susceptae, Anno Salutis humanae, M.D.XVII F.A.F.

Hs. 1. Berlijn Deutsche Staatsbibliothek, 1011, 16e eeuw.

Hs. 2. Den Haag KB 71 H 27, kopie van 1592.

Hs. 3. Leiden UB Maatsch. Ned. Lett. zie Cat. I, p. 40,5. Dit is waarsch. een van de twee hss. uit part. bezit te Franeker zoals *Röhricht BGP* 604 en Van Leeuwen indertijd nog opgaven.

Hs. 4. Leeuwarden Rijksarchief 1332G. Dit hs. gebruikte Van Leeuwen voor zijn tekstuitgave in *De Vrije Fries*, III (1844), p. 219-276 met een inl. over de codices, reizigers en afschrijver (Leo Sibrandus).

Hs. 5. Cuyk, bibliotheek van het klooster St. Agatha, voorheen part. bezit te Franeker, een kopie uit de 17e eeuw, nr. 929, 63 pag. Exp: Leo Sibrandus exacte

describ: Anno Salutis Humanae, 1592, na een opmerking over de dood van Wessel van Martena op Rhodos: Aldus geeijndigdt binnen Franeker den 29en July Anno 1698.

Hs. 6. Leeuwarden Provinciale Bibliotheek Coll. hss. 286.

Behalve de al genoemde editie bestaat er een uitgave van vermoedelijk het Berlijnse hs. door *Hermann Lotze: Eine Wallfahrt von Antwerpen nach Jerusalem*, Leipzig 1866. Deze editie geeft alleen het gedeelte over het H. Land met een samenvatting van het itinerarium, het verblijf in Venetië en de overtocht. Ik heb voor mijn studie het hs. St. Agatha geraadpleegd. *Wasser 1983* p. 152. Zie ook: *Röhricht PV* p. 226 onder 1517 voor vermelding van de pelgrims. Over de afschrijver Leo Sibrandus, schrijver van twee kloosterkronieken, † te Groningen in 1588: *Nieuw Ned. Biogr. Wdb*, V, kol. 728.

1518 Heer Bethlem

Dit is een deuote meditatie op die passie ons liefs heeren ende van plaetse tot plaetsen op mate gheset daer onse lieue Here voer ons gheleden hevet met dye figuren ende met schone oracien daer op dienende.

Ende so dicke als men dit deuotelijck leest so verdientmen alle die aflaten so volcomelijc als oftmen alle die heylige plaetsen binnen Jerusalem lichamelic besochte. Ende een deuot priester die langen tijt te Jerusalem heeft ghewoont die heeft dit ghemeten en beschreven.

Item dit boecxken heeft een weerdich priester ghenaemt Heer Bethlem bescreven etc. Colophon: Gheprent in die vermaerde coopstadt van Antwerpen buyten dye camerpoorte Inden Gulden Eenhoren bi mi Willem Vorsterman. Int iaer ons heeren M.CCCCC. ende XVIII. Den XIJ dach van October.

Behalve deze druk 1518, ex. op de KB Den Haag 231 G 22, uitgegeven door *Gonnet 1884* p. 324-343 bestaat er een druk Delft 1520 waarvan een ex. op de Stadsbibl. Haarlem. Andere exemplaren en drukken zoals die van 1525 en 1526 staan opgegeven in *Nijhoff-Kronenberg 1923*, 310-320. *Adrichem 1584* p. 134 vermeldt een Latijnse vertaling van dit boekje door Laurentius Surius. *Röhricht BGP* 607 en 857 onder geestelijke bedevaarten alwaar onder nr. 4 ook een Franse druk zonder plaats of jaar staat geciteerd uit *The Choicer portion of the Libri library*, London 1859, nr. 631, met een treffende overeenkomst in de titel: Sensuyt une devote meditation sur la mort et passion de notre Saulveur et Redempteur Jesu Christ avec les mesures mises de place en place: ou notre Seigneur a souffert pour nous. Et le voyage et Oraisons du Mont Calvaire. Et aussi etc. Heeft Heer Bethlem zijn boekje derhalve aan dit Franse origineel ontleend? De *Deuote Meditatie* bevat een Kruiswegoefening op basis van de Via Dolorosa uit de pelgrimsverslagen met zeven staties, verdeeld over de zeven dagen van de week (vgl. *Wasser 1983* p. 152). Hierover ook *Maria Meertens*: *De Godsvrucht in de Nederlanden*, deel II (Leuven, 1931) p. 97, noot 6

1519 Want

Dit is die viagie oft reyse geschiet by brueder ian want vander prekaren oorden in tzertoghenbosch nae den heylighen lande te weten tot Jerusalem met meer anderen pelgrims in alle manieren als ick broeder Jan gereyst hebbe, etc.

Hs. Tilburg, Bibliotheek van de Stichting Theologische Faculteit, 16e eeuw. Dit hs. is uitgegeven door *J.F. van Beurden* in *Limburgs Jaarboek*, 4, 1896, p. 156 e.v. *Verwijs* die dit hs. gebruikte voor het *Mnl. Wdb.* noemde deze editie onbetrouwbaar. Een ver-

beterd ex. bevindt zich op de UB te Leiden. Een beschr. en volledige filmkopie van dit hs. werd in 1953 gemaakt door de afd. hss. van de UB te Leiden. Dr. S.P. Wolfs o.p. te Nijmegen werkte aan een nieuwe teksteditie met aantekeningen en commentaar.

Wasser 1983 p. 152. Over de Dominicaan Jan Want, procurator van het klooster te 's-Hertogenbosch, zie het *Chronicon Conventum Buscoducensis ordine Praedicatorum*, uitgegeven door het provinciaal Genootschap Noord-Brabant in 1908 en het tijdschrift *Utrecht*, jrg. 23, p. 393. Vgl. ook *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.*, III, kol. 1390.

1519 Jansz-Moy

Dit es den Wech om te reijsen van antwerpen tot marie magdalena in provincen ende van dair tot Rome ende van dair tot Venegien ende van dair tot Jherusalem Dien wij Mr. Lieven Jansz ende heer daniël moij voeren int Jair 1519.

Hs. Den Haag KB 70G10, fol. 5-39r, 16e eeuw, autograaf van Lieven Jansz. Geen gepubliceerde editie, wel een teksteditie met commentaar in een licentiaatsverhandeling door *Jean Taes* te Brussel. In ditzelfde hs. ook een aantal familiebijzonderheden, uitgegeven door *F. Caland* in *De Navorscher*, 50, p. 213; *Röhricht BGP* 615; *Wasser 1983* p. 153.

Verder in dit hs. fol. 60-68 een ander fragm.: Dit es de pelgrimage die de pelgrims ghemeenlick doen binnen het heylich lant. Over dit fragment ca. 1510 zie *BNM. Röhricht BGP* wijst onder nr. 591 op een Parijse druk *Officium beate virginis* van 1513 met op fol.60a tot 68b hetzelfde fragment met eenzelfde incipit en explicit: 'Item in den eersten van Jaffa...' - 'dat dal van iosaphat daer versoekenen dat Fonteyne van Siloë, Dairby'.

1520 Kuynretorff

Jerusalemsche Reyse soe in verganghen Jaren geschiedt is Dorch den Eerbaren Heeren H. Geert Kuynretorff Priester ende Vicarius binnen Campen etc. Geprent toe Campen in de Broederstrate bij my Peter Warnersen wonende inden witten Valck.

Postincunabel van ca. 1550 van klein formaat, 8°, 240 pag. Van dit boekje zijn er nog drie ex. bekend: Den Haag KB 346 H 34; Leiden UB 1369 G 18 en Leeuwarden Bibl. Friesch Genootsch. 182. *Röhricht BGP* 622; *Wasser 1983* p. 153.

1521 Jan de Heuter / Jan van Scorel

Descriptio Jerusalem et sanctorum locorum Joannis Heuteri Praetoris Delphensis.

Het hs. is verloren gegaan, *Röhricht BGP* 627 citeert uit de lijst van *Adrichem 1584* p. 131ev en verwijst naar *Biogr. Wdb. vdAa*, VIII, 755. *Wasser 1983* p. 153 en 161 noot 20.

Jan de Heuter maakte zijn pelgrimstocht met Jan van Scorel en Lambert Varick. *Adrichem 1584* t.a.p. vermeldt eveneens een *Delineatio* uit 1521 van Jan van Scorel, de schilder en tevens kanunnik te Utrecht. Een exemplaar van deze beschrijving met een aanzicht van Jerusalem, ongetwijfeld van de hand van de schilder-auteur zelf, werd aan Adrichem geleend door de vice-pastor van de Hippolytuskerk te Delft, Johannes Bollius uit Leuven. Ook dit pelgrimsverslag is verloren gegaan.

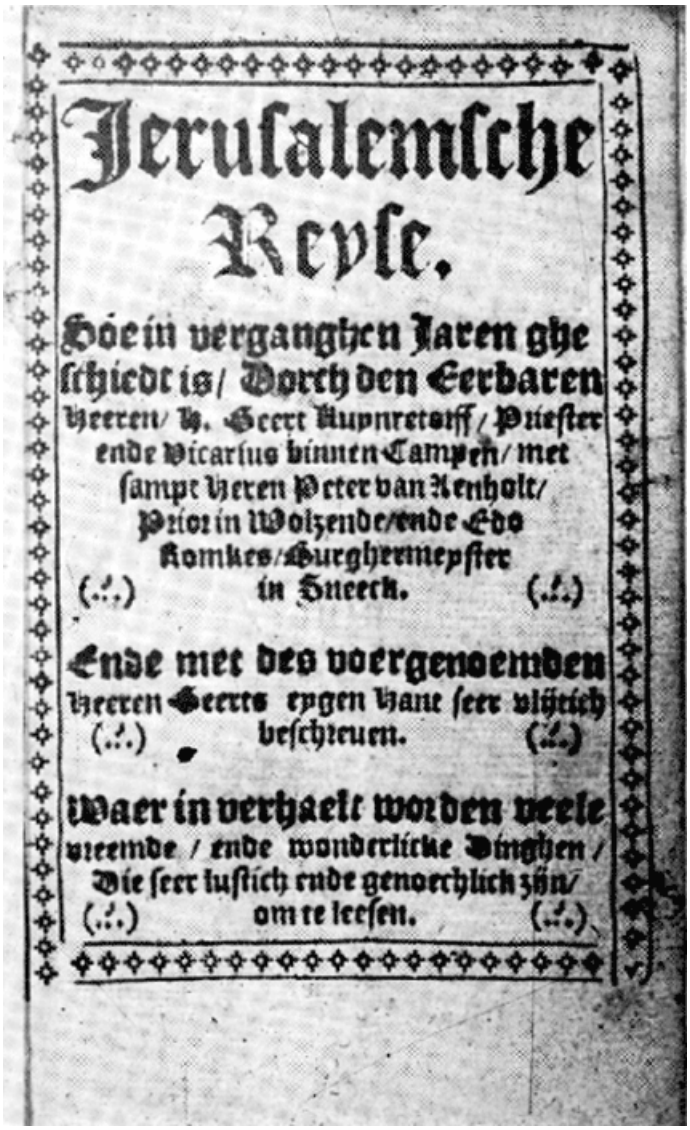

Jerusalemsche
Reyse.

Hoe in verganghen Jaren ghe
schiedt is/ Dorch den Eerbaren
Heeren/ H. Geert Kuynretorff/ Priester
ende Vicarius binnen Campen/ met
sampt Heren Peter van Aenholt/
Prior in Wolzende/ende Edo
Komkes/Burghermeyster
in Sneeck.

Ende met des voergenoemden
Heeren Geerts eygen Hant seer vlijtich
beschreuen.

Waer in verhaelt worden veele
vreemde / ende wonderlicke Dinghen /
Die seer lustich ende genoechlich zijn/
om te leesen.

6 a/b. Titelpagina (a) en colophon (b) van de *Jerusalemsche Reyse door Geert Kuynretorf*, te Campen bij Peter Warnersen, ca. 1550.

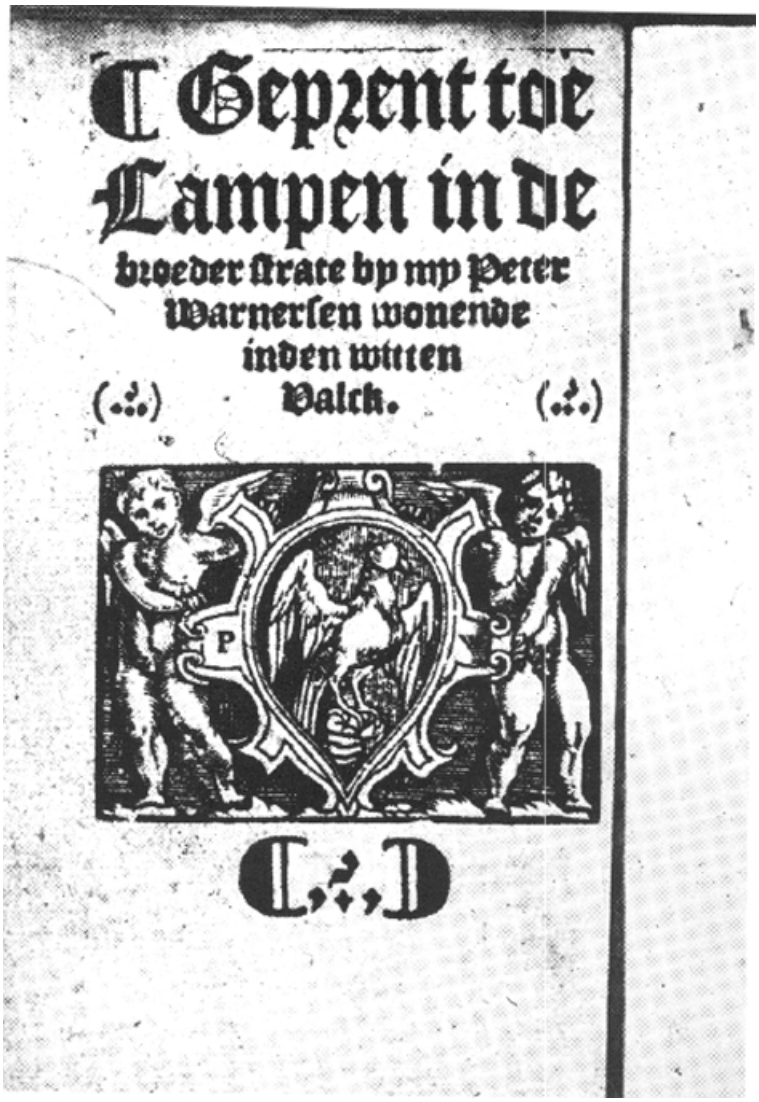

Gheprent toe
Lampen inde
broeder ſtrate bp mp Peter
Warnerſen wonende
inden witten
Valck.

1525 Willems

Hier begint die alre hoechste ende alre heilichste pellegrummaetgie van die heilichste stat van Jerusalem. Beghinnende van Delft off van stede tot stede van mile tot mile etc.

Hs. UB Amsterdam. Editie *Gonnet 1884* p. 1-180 met een algemene inl. en met aantekeningen van Arent Willemsz. over zijn gezin. Deze editie ook in een aparte uitgave Haarlem, 1884.

Röhricht BGP 639; *Wasser 1983* p. 153. De heer J. Bethlehem te Amsterdam bereidt een nieuwe tekstuitgave voor.

1525 Goverts

Reysen na Jerusalem en de Jordaan etc. etc. gedaan door Jan Goverts priester van Gorkum in den jaare 1525 door hem zelve beschreven.

Hs. Göttingen Bibliotheca Acad. Georgiae Augustae, Cod. hist. nr. 823i, XVIe eeuw, 161 folio's, titelblad nieuw. Behalve een drietal onbeschreven bladen blijven er ook vaker gedeelten van bladzijden open als waren die bestemd voor initialen, wellicht afbeeldingen. Een kopie van dit hs. te Delft Gemeentearchief 37 E 1.

Röhricht BGP 638 (alleen het hs. Göttingen) en *PV* 223, alwaar Jan Goverts staat opgegeven als vermeld in de Hodoporika van de Duitser Philip von Hagen als een van ‘die namhaftigsten under den andren hollendren’. Arent Willems noemt Jan Goverts als reisgenoot. *Lampen 1928* p. 286 vond Goverts' naam in het *Navis Peregrinorum* opgetekend. Jan Goverts staat afgebeeld op een paneel met de Utrechtse Jerusalembroederschap door Jan van Scorel. Dit paneel bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht. Een editie van het hs. is in bewerking bij de heer *J. Bethlehem* te Amsterdam.

1527 Pascha

Een deuote maniere om gheestelyc Pelgrimage te trecken tot den heylighen Lande als te Jherusalem, Bethlem, ter Jordanen etc. Met die rechte gheleghentheyt der Heyligher Plaetsen, so bescheelijck beschreuen als oft mense voor ooghen saghe. Gemaect by wijlen Heer Jan Pascha Doctoor inder Godheyt en Religieus der Carmeliten Orden, inden convente tot Mechelen doen hij leefde.

Tot Loven bij Hieronymum Welle, wonende inden Diamant. An 1563. Met Coninclijcke Privilegie.

Ex. Den Haag, Museum Meermanno Westreenianum 7 E 27, III + 153 pp. 8°

Röhricht BGP 646 noemt nog drie andere Nederlandse edities: Leuven, 1568 en 1576; Gent, 1612 en een Franse editie Leuven 1566. *Adrichem 1584* p. 130ev. *Wasser 1983* p. 154. Het boekje wordt bij *Maria Meertens*: *De Godsvrucht in de Nederlanden* (Leuven 1931) deel I, hfd. 7 behandeld als belangrijk in de ontwikkeling van de Kruiswegbeoefening. Over Pascha of Van Paesschen *Biogr. Wdb. vdAa*, XV, 109.

1536 Jan Hendrikszn. van Beveren

Ic Jan Heynrycxzn. van Beveren ben gereyst anno XVcXXXVI den XXIIII apryl van

Leyden off tot Den Haech nae Jherusalem ende nae Synte Catryn ten halffe staen in Scyppers met gods hulpe.

Hs. Zundert, XVI eeuw, part. familiebezit evenals een kopie van na 1729. Tekstuitgave door J. van Herwaarden m.m.v. A.I. Menalda-Van der Hoeven: 'Een Jerusalemreis uit 1536' in *Nederlandse Historische Bronnen*, 5, 1985, p, 7-67 met inleiding, aantekeningen en commentaar (munttabel, reiskosten)

1538 Herman Borculoo

Ciuitas Jerusalem ac sacrorum vniuersae Palesthinae delineatio ac descriptio per Hermanum Borculoo, Ultrajecti 1538.

Van deze Utrechtse druk is geen enkel exemplaar meer te vinden naar *Tiele* 43 al moest constateren. *Röhricht BGP* 661 citeert *Adrichem 1584*, 130ev. aan wie we de wetenschap van het bestaan van deze Latijnse geografische compilatie met veel plannen en aanzichten te danken hebben. Borculoo was een drukker te Utrecht. Het is zeer wel mogelijk dat hij de reis zelf niet gemaakt heeft, maar zijn stof aan andere boeken ontleende. In ieder geval gaat het hier niet om een pelgrimsverslag, maar om een werk met wetenschappelijke pretentie.

1538 Bonaventura van Mierik

Descriptio Hierusalem en sanctorum ejus locorum Bonaventurae de Mirica Lovanensis Minoritae.

Het is niet duidelijk of het hier een hs. of een druk, in het Nederlands of in het Latijn, betreft. Het geschrift is verloren gegaan. Het gegeven komt weer uit de lijst van *Adrichem 1584* p. 130ev., waarin eraan wordt toegevoegd dat Van Mierik van 1538 tot 1540 en later nog een tweede en derde keer het H. Land bezocht en dat Adrichem veel direct uit diens mond mocht vernemen. *Röhricht BGP* 662 verwijst weer naar Adrichem en naar het *Biogr. Wdb. vdAa*, XII 1223, waar over deze Van Mierik echter niets is te vinden. *Wasser 1983* p. 161.

1544 Gerrit Janszn

Descriptio Jerusalem et locorum ejus D. Gerardi Joannis, 1544.

Hs. of druk, in het Latijn of het Nederlands, is verloren gegaan.

Röhricht BGP 671 put weer uit de lijst van *Adrichem 1584* p. 130ev onder verwijzing nar *Kist en Boyaards*: *Ned. Archief voor Kerkelijke geschiedenis* VII, p. 208 en het *Biogr. Wdb. vdAa.* s.v. maar in beide zoekt men tevergeefs. *Wasser 1983* p. 161 vgl.

1544 Sion

Van dat gherechte waere Sion ende Hierusalem, een waerachtich klaer Bericht, Wtgegaen in den Maent Augusti anno 1554.

Exemplaar van deze druk Amiens, Bibl. Municipale.

We hebben hier met een geestelijk traktaat ter verwerving van de eeuwige zaligheid te doen. Niet met een pelgrimsverslag zoals ten onrechte werd aangenomen door *De Groot-Overdiep 1936*, *Röhricht BGP* 672. *Wasser 1983* p. 161.

1556 Den wech na Romen

Den wech na Romen van milen tot milen ende wat ghelde onder weghen goet ende van noode is. Item oock den wech na Venegien toe. Item oock den wech na sint Jacobs toe. Item oock den wech nae Ierusalem toe. Item... alle daflaten die binnen Romen... te verdienen sijn. Gheprent Thantwerpen... By mi Symon Cock, 1556 (32 pp. 8')

Deze titelbeschrijving met spaarzame gegevens heb ik uit *Röhricht BGP* 714, die toch een vrij nauwkeurige opgave moet hebben gehad, al vermeldt hij zijn bron niet. Ondanks drukke nasporingen in Nederland en België heb ik het boekje nergens kunnen achterhalen. Dat is jammer want het betreft hier ongetwijfeld een curiosum te vergelijken met het *Brugs Itinerarium* uit het eind van de 14e eeuw (ed. *Joachim Lelewel*: *Géographie du moyen-Age*, Epilogue, Brussel 1857) met de grote Europese handelswegen naast de routes naar de grote pelgrimsoorden. *Wasser 1983* p. 161. Zie ook: *Lucie Polak 1981* p. 77-79 en noot 26 waarin zij verwijst naar een hs British Library Maps C. 2. a. 7 met een merkwaardige overeenkomst in titel: *Das ist der Rom weg von meylen zu meylen.* Dit oorspronkelijk voor kooplieden bedoelde itinerarium werd naar aanleiding van het jubeljaar 1500 ten behoeve van pelgrims aangepast.

1561 Jan IJzerman

Itinerarium Ioannis Godscalci Iserman Delphensis quod anno 1561 absoluit.

Röhricht BGP 725 met corr. p. 744 (zie ook 213) citeert *Adrichem 1584* en verwijst naar *Biogr. Wdb. vdAa*, IX, 38.

Hs. of druk is verloren gegaan.

Lampen 1928 vond deze pelgrim vermeld als Joannes Goodsiolsi Hermanus Hadelf (- à Delft) Holandiae in het *Navis peregrinorum* onder 31 pelgrims waarvan eenderde Nederlanders.

1561 Hugo Hugensz. van Rijck

Hs. van dit pelgrimsverslag dat ik nog niet heb kunnen raadplegen: Den Haag, KB 75 A 2/3, 84 fo. Beschrijving en gedeeltelijke analyse van dit hs. evenals personalia over de auteur door *D.S. van Zuiden*: 'Een reis van twee Nederlanders naar Palestina in 1561', in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1941, 8e reeks, deel, p. 115-120. Van Rijck pelgrimeerde met zijn zoon Cornelis vanuit Delft van 10 mei 1561 tot 25 maart 1562, vernoemt vrijwel alle logementen met de kwaliteit van het eten en de prijzen en vermeldt de ontmoeting met zijn stadgenoot Jan Ijzerman in Venetië. Dr. S.P. Wolfs o.p. te Nijmegen was zo vriendelijk mij te attenderen op het bestaan van genoemd artikel waaraan ik bovenstaande gegevens ontleen. Het hs. werd in 1951 door het Algemeen Rijksarchief aan de KB te Den Haag overgedragen.

1563 IJsbrand Godfriedzn. van Delft

Descriptio Ierusalem et locorum eius Isbrandi Godefridi Delphensis, sororis meae mariti, qui anno 1563 peregrinationem suam perficit.

Aldus *Adrichem 1584* over dit geschrift dat verloren is gegaan. *Röhricht BGP* 725 met corr. p. 744.

1563 Dispositie

Hier beghint een cleen tractaet declarerende alle die dispositie vanden helighen lande van plaetsen ende steden die int helich evangelie staen.

Hs. Brugge, Bibl. v.h. Bisschoppelijk Seminarie 151/118, XVIe eeuw na 1563, fol. 163r-172r. Op fol. 163r, regel 19ev.: 'Dit tractaetken heb ick gescreven met een boeck die in prente was opde librarie vander sluus dwelck men noemt peregrinatio terre sancte... so sal ick beginnen van venegien af.

Het hs. staat opgegeven in de *BNM* onder 'Peregrinatio terrae Sanctae. Dispositie van den heilighen lande (1563) (vertaald naar...)'.

Reisdata noch de naam van een eventuele pelgrim worden genoemd. Of het boekje waar de tekst uit werd overgeschreven (een Latijnse of Nederlandse uitgave?) nog bestaat, weet ik niet. Het betreft hier vrijwel zeker een obligate, devotionele tekst van het type *XVe eeuw* voor stichtelijke gebruik. Titelbeschrijving met inlichtingen kreeg ik schriftelijk van de bibliotheek waar het hs. zich bevindt.

1565 De Vlaming

Reys na Hierusalem, gedaen by Heer Adriaen de Vlaming, Raedt in Dordrecht etc. Ende syn huys-vrouwe Juffr. Maria van H... Int jaer 1565.

Hs. verloren gegaan. *G.D.J. Schotel*: *Vaderlandsche Volksboeken*, II, p. 148 vermeldt weliswaar een hs. maar het is de vraag of hij het ooit gezien heeft. Volgens *Tiele* 257 is de enige bekende uitgave die in: *Verscheyde Voyagien ofte Reysen: gedaen door* [etc.]. Tot Dordrecht, voor Vincent Caeymacx, 1657. Exemplaar: Leiden UB 1370 G 50. Dit is een verzameling reisverhalen waaronder die van Jan Aerts (1481).

In deze uitgave van het pelgrimsverslag van De Vlaming (p. 39-89) doet zich een merkwaardige omissie voor: 23 aug.-20 sept. ontbreken in de datering, terwijl de paginering gewoon doorloopt. Pagina 79 aldaar: Op 23 aug. verstrekt de Gardiaen van het klooster Sion te Jerusalem de Certificaties. 'Daer na zijn de Pelgrims gereden nae Rhama.' Volgende alinea: 'Op den twintigsten September 's morgens van Rhama naar Jaffa.' Voor een bezoek aan de Sinaï is deze tijd te kort en bovendien wordt deze pelgrimage dan al geruime tijd niet meer gemaakt. Een bezoek aan Galilea met als hoofddoel Nazareth behoort eerder tot de mogelijkheden. Het waarschijnlijkst is het echter dat de pelgrims hebben gewacht op een deugdelijk schip. Sedert de Venetiaanse patroons omstreeks 1550 hun geregelde diensten gestaakt hadden, zijn de vervoersmogelijkheden immers veel problematischer geworden. Een passus op p. 86 pleit voor deze laatste veronderstelling: 'Daer (nl. te San Nicolo de Karsi) hebben wy tijdinge van ons ander Pelgrims gekregen, en het schip daer sy in waren, is in zee van malkander geborsten, en gebleven, maer alle 't volck is gheberght met de groote berck, en met de gondelen.' De Vlaming zal dus met sommige reisgenoten te Rama langer hebben gewacht op beter vervoer. Tijdens deze wachttijd heeft hij geen aantekening gehouden.

Röhricht BGP 741 noemt twee drukken, deze, maar met een verkeerd jaartal 1651 en een druk ibid. uit 1654. Deze laatste druk heb ik niet kunnen achterhalen. Evenmin

de uitgave van *Verscheyde Voyagien*, Dordrecht 1612, vermeld in *Biogr. Wdb. VdAa.* XIX, 281-282.

Het pelgrimsverslag van De Vlaming komt met dat van de door hem ook genoemde Iacob Dircxz. Bockenberch van den Goude (zie hieronder) letterlijk overeen. *Wasser 1983* p. 154.

1565 Bockenberch

Een pelgerimsche reyse nae de H. Stadt Jerusalem, die gedaen heeft den E. Iacob Dircxz Bockenberch van de Goude in Hollant. Etc. Gedruckt tot Coelen voor Hendrik van Witten int jaar 1620.

1. Exemplaar te Leiden UB 455 F 9 en te Londen British Library.
   Deze druk Keulen, 1620 voor Henrick van Witten is eigenlijk een druk Leuven, door Henrick van Hastens evenals de tweede editie 1628 (zie onder 5). Op p. 122 van de 'Keulse' druk vinden we wel het monogram van Van Hastens. Deze drukker die zich pas in Leuven gevestigd had, wilde door de valse imprint zijn Leidse (protestantse) origine verbergen voor de Spaanse autoriteiten, temeer omdat het bij dit boek ging om een bewijsstuk van zijn kunde ter verwerving van de funktie van officiële stads- en universiteitsdrukker. Aldus *Anna E.C. Simoni*: 'Henrick van Haestens, from Leiden to Louvain via "Cologne"' in *Quaerendo*, XV, 1985, p. 187-194. Mevr. Dr. Francine de Nave was zo vriendelijk mij op dit artikel opmerkzaam te maken.
2. In de *BNM* staat nog een druk uit 1655 genoteerd als zich bevindend te Kopenhagen KB, Kall. fol. 16.
   Röhricht BGP 738 geeft behalve deze (Keulse) druk nog drie andere edities:
3. Een druk Antwerpen 1619, genoemd in de *Catalogue de la Bibl. de Mr. Meulemann*, A'dam 1869, 145, maar deze is nergens meer te vinden;
4. Een druk Dordrecht 1651 zoals die ook bij *Tobler 1868* staat opgegeven, maar *Tiele* 147 heeft deze al als apocrief bestempeld.
5. *Waerachtighe Beschruyvinghe van d'oude ende nieuwe stadt Jerusalem.* Loven, Henr. van Hastens, 1628, 92 pp. 4°. Van deze druk is nu een exemplaar gelocaliseerd in de UB Gent (Hi 8594): zie Chris Coppens & Marcus de Schepper, 'Printer to Town and University: Henrick van Hastens at Louvain. With a check-list (1621-28)' in *Across the Narrow Seas. Studies in the history and bibliography of Britain and the Low Countries. Presented to Anna E.C. Simoni*, ed. Susan Roach, London 1991, p. 107-126 (nr. 71; afb. 1-2).

Het pelgrimsverslag van Bockenbergh is nooit apart verschenen maar steeds in combinatie met het uit het Duits vertaalde pelgrimsverslag van Hieronymus Scheidt uit Ehrfurt die in 1614 pelgrimeerde en wiens tekst zowel door het relaas van Bockenbergh heen, alsook apart daarachter is opgenomen. Zie *Röhricht BGP* 944 voor vijf Duitse drukken van deze beschrijving te Erfurt en te Helmstädt, 1615, '17, '70, '74 en '79. *Röhricht PV* 297 geeft onder jaartal 1614 van dit pelgrimsverslag een uittreksel van de vele hierin vermelde Nederlandse pelgrims en Nederlandse schepen te Cyprus op weg naar het H. Land en Venetië. *Wasser 1983*, 154-155.

1568 Peter Calentijn

Via crucis a domo Pilati usque ad montem Calvariae aedita per Petrum Calentinum, Impressa Lovanij a Vellaeo (Hieronymus Welle) anno 1568. Het boek, als boven ver-

meld in de literatuurlijst van *Adrichem 1584*, is verloren gegaan. Het betreft hier overigens geen pelgrimsverslag maar een kruiswegoefening zoals de titel laat blijken.

1584 Van Adrichem

Urbis Hierosolymae, quemadmodum ex Christi Tempore floruit, et suburbanorum eius breuis descriptio etc. Christiano Adrichomio Delpho auctore, Coloniae Agrippinae Anno M.D.XCVII (1597)

Exemplaar Den Haag KB 380 F 4. De literatuurlijst waar in het voorgaande steeds naar wordt verwezen staat in deze editie op pag. 130-136. Een vertaling van deze lijst met aanvullingen komt voor in: *Kanaän en d'omliggende Landen vertoont in een Woordeboek*, Leeuwarden 1717.

Röhricht BGP 791 geeft de eerste druk Keulen 1584 en naast een vijftal andere Latijnse edities een groot aantal uitgaven in verschillende talen waaronder een Nederlandse: *Clare beschrijvinge van de stadt Jerusalem*, Amsterdam 1598. Deze beschrijving van Jerusalem werd in zijn geheel weer opgenomen in: *Theatrum Terrae sanctae et Biblicarum Historiarum cum tabulis geographicis aere expressis*. Auctore Christiano Adrichomio Delpho, Coloniae Agrippinae Anno M.DC.XIII (1613)

Exemplaar Den Haag KB 37 F 14. *Röhricht BGP* 791 voor de eerste druk Keulen 1590 en een zevental andere.

In dit boek vinden we de beschrijving van het hele H. Land, ingedeeld naar de 12 stamgebieden; een tijdstafel met de gebeurtenissen uit het O.T.; een vergelijkend overzicht van de vier evangeliën en de voortgang van de historie eindigend met de dood van Johannes Anno Christi 109. Tenslotte een uit de profeten en de Apocalyps geputte vooruitblik onder het opschrift: De Antichristo et novissimis temporibus.

Zie over persoon en werk van Christiaen Van Adrichem of Christiaen Adriaen Cruys die het H. Land nooit zelf heeft bezocht: *Biogr. Wdb. vdAa* I, 96-97, *Bibl. Belg.* I, p. 17-31 en *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, jrg. 23, 1981, p. 202-205. *Wasser 1983* p. 155.

1586 Zuallart

Il devotissimo Viaggio di Gierusalemme etc., Roma 1587 en 1595. De Vlaming Jean Zuallart, geboren te Silly bij Ath in Henegouwen schreef zijn pelgrimsverslag in het Italiaans. Behalve deze drukken in het Italiaans bestaan er ook een drietal drukken in het Frans, Antwerpen 1604, 1608 en 1626. Het boek werd eveneens in het Duits vertaald, maar er is geen uitgave in het Nederlands. Dit pelgrimsverslag werd vooral bekend vanwege het plaatwerk. Dezelfde illustraties werden later gebruikt in de eveneens Antwerpse drukken van *De loflycke Reyse* van Jan van Cotwijc (1598). Zie *Röhricht BGP* 797; *Voy. Belg.* II, 37-55 en *Bibl. Belg.* V p. 893-897 alwaar een opsomming van alle reisgenoten, een lijst van de illustraties en de literatuur over het H. Land die Zuallart al vóór zijn bezoek raadpleegde. *Wasser 1983* p. 162.

1587 Die Wegen van Sion

Die Wegen van Sion. Hs. Parijs, Bibl. Riant, XVIe eeuw.

Röhricht BGP 805 vroeg indertijd vergeefs om inlichtingen. Ik ben bij schriftelijke

navraag op de Bibl. Nationale te Parijs ook niet wijzer geworden, maar een nieuwe poging ware te wagen. Het gaat hier overigens zeer waarschijnlijk eerder om een geestelijk traktaat in algemene zin dan om een geestelijke pelgrimage.

1598 Cotwyck

De loflycke Reyse van Ierusalem ende Syrien ghedaen ende in het latijn beschreuen by Hr Jan Van Cotwyck doctoor in beyde de rechten ende Ridder van Iherusalem. T'Antwerpen Anno 1620.

Ex. Amsterdam UB 438 F 7. Deze Antwerpse druk is een vertaling van de oorspr. Latijnse editie bij dezelfde drukker in 1619: *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum* (etc.) auctore Ioanne Cotovico. Ex. Den Haag Museum Meermanno Westreenianum 109 E 4.

In beide drukken zijn veel kaarten, aanzichten van steden en H. Plaatsen, plattegronden en ander plaatwerk opgenomen, ontleend aan de eveneens Antwerpse drukken van het boek van Jean Zuallart (1586).

Röhricht BGP 839 maar onder een verkeerd jaartal (1596); *Lampen 1928* p. 265-295 vond 'Joannes Koolwyck Belga Ultraiectinus autore dell'Itinerarium hierosolymitanum' in het *Navis Peregrinorum* vermeld op 29 october 1598; *Wasser 1983* p. 155 en 162.

XVI. 1. Robert van Maldeghem

Hs. Leuven UB, D (nog niet genummerd) volgens opgave in de *BNM.* Op mijn navraag te Leuven kreeg ik te horen dat dit hs. door het oorlogsgeweld in 1940 werd vernield.

XVI. 2. Pieter van der Beke

Hs. Leuven UB, D 420, XVIe eeuw volgens opgave in de *BNM.* Dit hs. onderging eenzelfde lot als bovenstaande.

XVI. 3. Reyse naer het helighe Lant

Hs. Parijs, Bibl. Charles Schefer, XVIe eeuw. *Röhricht BGP* 872. Overigens geen gegevens. Verloren gegaan?

1602 Verteickenisse

Verteickenisse mijner reise so ick gedaen hebbe up hijerusalem in Judea Anno 1602.

Hs. bevond zich indertijd in de particuliere collectie van Röhricht. Het bevatte ook 5 kaarten uit de atlas van C.J. Visser, A'dam 1659 (*Röhricht BGP* p. 615, nr. 179). Waar de verzameling Röhricht later is terecht gekomen heb ik nog niet kunnen achterhalen. *Röhricht BGP* 893 en corr. p. 694 met aantekening: Den 28 martii uyt Lewarden gefaren up Groningen etc. Dan volgt een dagboek van 102 bladz. in kwarto. Het itinerarium voert over Duitsland en Italië naar het H. Land. *Wasser 1983* p. 161.

1614 Pietje Ickx

Copie naer copie van Jouffrauwe mari therese vanderstraten Van de Beschrivinghe van

de reyse van grooherr ickx naer jerusalem die hy selve beschreven heeft als volght tot meerder eere ende glorie gods.

Hs. Kortrijk Stadbibl. 6 XIV, 18e eeuw, 36 folio's waarvan 16 beschreven, ed. (met uitzondering van de beschrijving van de Via Dolorosa, p. 16-21): P. van Ruymbeke in *Handelingen van de Kon. Geschied- en Oudheidkunde Kring Kortrijk*, XV, 1936, waarvan het enige ex. op de Stadsbibl. aldaar. Hierin ook een historische inleiding over de Jerusalemkapel te Kortrijk en de legende over Pietje Ickx evenals gegevens over de persoon en familie van Jan gheseyt Pietje Ickx, gest. 25 okt. 1640, schepen van Kortrijk, stichter van de Jerusalemkapel.

Deze reisbeschr. staat niet vermeld in *Röhricht BGP*, wel in de *BNM* onder Reyse van grottheer Jeks. Van Ruymbeke ontleende de hierboven genoemde legende (ed. p. 297-300) aan een ander hs. Zie, ook voor de inhoud hiervan: *Wasser 1983* p. 156. Marie-Thérèse vander Straeten was een dochter van Charles Alexander, directeur der Jerusalem-kapel te Kortrijk van 1721-1735.

1614 Simon Pietersz

Verslag van de bedevaart uit bravour in 1614 door Simon Pietersz. Poorter, Schepen van het Dorp Haringkarspel.

In: *Chronyk van Medemblik* door Dirk Burger van Schoorl, Hoorn 1767.

Vermelding bij *Lampen 1928* p. 279-282. Daar staat een passage geciteerd over de tatouering van het Jerusalemkruis op de borst of de armen van pelgrims door de christenen van Bethlehem. Simon Pietersz. bracht ook een doek mee als aandenken aan het H. Graf, dat werd gebruikt als deken voor kraamvrouwen tijdens de bevalling en eveneens als sterfkleed. Hierover ook: *Röhricht PR* p. 73, noot 298. Het gaat bij dit verslag niet om een direct pelgrimsverslag, het relaas werd veel later in 1767 opgetekend. *Wasser 1983* p. 156.

1619 Jan van der Straeten

Voyagie ofte Reyse naer Jerusalem ende Sinte Catharine grave ende diversche landen. Gedaen ende beschreven door den E. Pater brueder Jan van der Straeten biechtvader vande Annunciaten.

Dr. Brugge 1620, 4'.

Röhricht BGP 959. De *Biographie Nationale de Belgique* vermeldt dat men van dit boek geen exemplaar heeft kunnen vinden en specificeert: Bruges, Guill. de Neve, 1620; Jan vander Straeten of Van der Strateef Platea of Plateanus. Het is opmerkelijk dat Van der Straeten blijkens de titel ook de Sinaï bezocht. Sedert de reis van Jan van Berchem in 1494 is de Sinaï zoal bezocht dan toch niet meer beschreven gedurende de hele zestiende en zeventiende eeuw, met uitzondering ook van Vincent van Stochove in 1630, eveneens uit Brugge. *Wasser 1983* p. 156.

1619 en 1623 De Vos

Journael ofte Beschryvinge vande Jerusalemsche Reyse, gedaen by Adriaen de Vos. Met de Aenwysinge van de plaetsen by denselven met alle Neersticheyt geannoteert ende aangeteykent. Tot Delf, Gedruckt by Arnold Bon, Boeckverkoper woonende op 't

Mart-veld Anno 1655. 4', 25 + 17 pag.

Ex. UB te Leiden 1367 F 13. In deze druk staan de twee reizen van De Vos afzonderlijk beschreven met wisselende route, bezochte steden en streken en ook enigszins wisselend accent.

Röhricht BGP 960. *Lampen 1928* citeert uit het *Navis peregrinorum* op 9 april 1620: D. Fredericus Westghaline Euchusanus Hollandus et D. Adrianus de Vos Schoendovius Hollandus. Fr. Adriaan Westphalinck van Enkhuizen wordt door De Vos als reisgenoot genoemd. *Wasser 1983* p. 156.

1619 Westphalinck

Memorij van myn leste Reijs die ick gedaen hebbe in Duytslandt als in bohemen. In polen, ongeren, als oostenrijck, stijermarck, Weenen, corinten ende italien, cijsijlien, candia, sijperis, alexandrette, aleppo ende palesteyne, egypten sijrijen, cayro, alexsandrijn Jerusalem etc.

Hs. Brussel, KB 7382 onder 5 (19220-21) Adriaen Westphalen: Seer korte en waerachtige aantekeningen etc. fol. 20-65, XVIIe eeuw.

Vgl. *Lampen 1928* hierboven onder De Vos. Frederick Adrijansz Westphalinck (van Enkhuizen) vertrok al in 1615 voor zijn omzwervingen door Europa. Blijkens zijn verslag sloot hij zich op 17 maart 1620 samen met Adr. de Vos te Aleppo aan bij een karavaan van Paaspelgrims naar Jerusalem. *Wasser 1983* p. 157.

1625 Spaen

Beschryvinge van een reijse gedaen van Herman Jansz. Spaen door dat lant van beloften.

Hs. Den Haag, Algemeen Rijksarchief 1891 20c, 19 pag. met vooraf een Korte beschryvinge van het landt Canaan. Dit hs. dat is toegevoegd aan een Kort verhaal van de reis naar Venetië van Johan Berck, ordinaris ambassadeur van de Staten Generaal bij de Republiek Venetia, met latere aantekeningen tijdens het verblijf aldaar over de jaren 1622 tot 1627 staat vermeld onder nr. 454 in de Inventaris aanwinsten Eerste Afdeling van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. De Heer Dr. R. Dekker te Rotterdam was zo vriendelijk mij op het bestaan van dit hs. attent te maken.

Het gaat hier om persoonlijke notities in dagboekvorm, zonder andere rubricering. Het verslag begint op 6 juli 1625 te Venetië en beschrijft de zeereis naar Sidon, vandaar met een internationaal gezelschap van 14 personen door Galilea (Nazareth) naar Jerusalem en vervolgens de reis door Galilea en de zeereis terug naar Venetië alwaar aankomst op 3 jan. 1626. Spaen zal daar nog tot 15 april 1627 verblijven ten huize van Johan Berck.

1631 Omer Calle

Het Gouden Vlies, ghetrocken wt t'heylichlandt van HIERUSALEM: ghecroont met rosen van Calvarien, met lelien van Bethlehem, met iacinthen van 't Hof van Oliveten. Ende verciert met veele andere blommen van Rave, ende schoone Ghepeynsen, alle t'saemen wassende wt een Landouwe van d'Heylighe Aerde, waeronder ghemenghelt eenighe groenselen van diuersche discoursen, eenpaerlick ghedediciert, ende gheoffert (vignet) Van Veurne door syn ootmoedighen dienaere, ende onderdanighen vassael

Andomarus calles, van Veurne. Anno M.DC.XXXV;

Hs. Veurne, Stadsbibl. nr. 3168; 17e eeuw (1635)

Röhricht BGP 1011 met uitsluitend verwijzing naar *Voy. Belg.* I, 66-67 waarin een korte analyse en historische aantekeningen over het moeizame verloop van deze reis die tien jaar in beslag nam van 1624 tot 1634. Vgl. *Wasser 1983* p. 157.

1630 Stochove

Reyse van Ionker Vincent Stochove, Heere van Sinte Catharyne, Ieghenwoordigh Burghmeester Van Schepenen Der Stede van Brugghe: In het François beschreven door Hem, ende nu in het Nederduytsch vertaelt, en Met Dicht Is Verlight, Door Prosper De Vynck Religieus inde Abdye vanden Eechoutte;

Te Brugghe, gedruct by Alexander Michiels, woonende inde Breydel-straet Anno M.DC.LVIII (1658) Met Gratie en privilegie.

Exemplaar van deze druk 4°, 8 + 301 pp. te Gent UB evenals van

2. Het Bereysde Oosten Door Jor Vincent Stochove etc. Den tweeden Druck. By wijlent den Hr Autheur oversien, van een vierde vermeerdert, ende met 33 Kopere Plaeten versiert.

Tot Brugghe, ghedruckt by Josse vander Meulen, inde Breydel-straete in St. Anthone 1681. 8°, 450 pp. en 114 pp. toevoeging: Otthoman, Ofte Kort Begryp Der levens van de Turckse keysers.

3. Eveneens te Gent UB exemplaren van de oorspr. Franse edities, verlucht met aanzichten van veel steden: Voyage du Sieur De Stochove Faict es années 1630, 1631, 1632, 1633 etc. Bruxelles Velpius 1643 en

4 en 5. Voyage du Levant du Sr De Stochove etc. Ibidem 1650 et 1662.

Zie voor een en ander: *Bibl. Belg.* V p. 244-247; *Röhricht BGP* 1012; *Voy. Belg.* II, 107-126 voor analyse en biografische gegevens over de auteur-pelgrim Jonker Vincent van Stochove uit Brugge. *Wasser 1983* p. 157.

1633 Van der Linden

Heerlijke en gelukkige reys naer het Heylig land en Stadt van Jerusalem beschreven en bereyst door broeder Jan van de Linden, Pater van de Cellebroeders te Antwerpen in 't jaer onzes Heeren 1633 tot stigtinge en vermaek van de Jonkheyd, die geerne wat nieuws leezen. Leest, Begrijpt en Onthoud. Den lesten Druk van nieuws overzien, en merkelijk verbetert. T'antwerpen, by H. Verdussen. 1670.

Naast deze druk Antwerpen 1670 waarvan nog een aantal ex. voorhanden zijn, bestaan er een groot aantal andere 17e en 18e eeuwse drukken. Vgl. *Röhricht BGP* 1020. Zie ook *Voy. Belg.* I, 66-67 en II, 137-133 voor een analyse. *Wasser 1983* p. 157-158.

1640 Memory

Memory van myn Reijse van Nazareth.

Hs. Leipzig UB 328, 14 april 1640 (datum reis of datering hs.?) volgens opgave in de *BNM.* Bij navraag op de Bibl. van de Karl Marx-Universiteit bleek dit hs. op grond van deze gegevens daar niet meer te vinden. *Wasser 1983* p. 162.

1644 Surius

Een Godtvruchtighen Pelgrim ofte Ierusalemsche Reyse, etc. alles ooghelijck bemerckt, ende bij een vergadert door E.P. Bernardinus Surius Minderbroeder recollect. Eertijds Commissaris van het H. Landt, ende President van 't H. Graf ons Heeren binnen Jerusalem in de jaren 1644. 45. 46. ende 47. Tweeden druck, door den Auteur vermeerdert, Tot Brussel, by Ian Mommaert, in de Druckerij 1653.

Naast deze tweede druk bestaat er een eerste druk Brussel 1650 en verschillende herdrukken in de 17e en 18e eeuw alsmede een drietal Franse edities, alle vermeld bij *Röhricht BGP* 1054.

Over de uit Roermond afkomstige auteur: *Biogr. Wdb. VdAa*, XVII, 1080; een analyse in *Voy. Belg.* I 66-69, II 155-163 en p. 108; *Wasser 1983* p. 158.

1644-47 Pelgrimagie

Pelgrimagie naer het H. Land.

Hs. Parijs, Bibl. Riant XVIIIe eeuw. Zie *Röhricht BGP* 1055 die indertijd tevergeefs om nadere inlichtingen vroeg. Op mijn informatie bij de Bibl. Nat. te Parijs kreeg ik te horen dat men niet begreep op welk hs. deze gegevens konden duiden. Vanwege de exacte overeenkomst in datering meen ik hier met een 18e eeuwse kopie van het boek van Surius te doen te hebben.

1657 Schimmelpenninck

Journael gehouden bij mijn Assuer Schimmelpenninck van der Oye tot Holthuisen, in het Jaer 1657.

Hs. Huize De Poll onder Voorst bij Zutphen, 17e eeuw.

Ed: A. Baron Schimmelpenninck v.d. Oye in *Kroniek van het Hist. Genootschap*, 26, p. 537-588 en ook door A. Schimmelpennick v.d. Oye van Nijenbeek in een aparte uitgave van 1880. Eerstgenoemde geeft ook historische bijzonderheden over de pelgrim en diens familie. *Röhricht BGP* 1101; *Wasser 1983* p. 158.

1664 Gonzales

Hierusalemsche Reyse van den eerw. pater P. Anthonius Gonzales minderbroeder recollect Voor desen Guardiaen tot Bethleem, President te Tripoly in Syrien, Pastoor in groot Cayro, Commissaris van het H. Landt, etc. verdeylt in ses boecken.

I vervattende de reyse uyt Antwerpen tot de have van Jerusalem
II Beschryft de H. Plaetsen van 't H. Landt
III wort beschreven 't koninckryck Syrien
IV 't vermaert ryck van Egypten
V De wederkomste uyt het heyligh landt tot Antwerpen

VI Rare Boomen, Bloemen, Kruyden, vier-voetighe Beesten, Vogelen, Visschen ende kostelycke Ghesteenten

T'Antwerpen, By Michiel Cnobbaert, woonende by het Professen huys der Societeyt Jesu, in S. Peeter, 1673. 1320 pag. in twee delen met aanzichten en illustraties.

Ex. o.a. Nijmegen UB 67 C 87 1 en 2, *Röhricht BGP* 1133; Analyse in *Voy. Belg.* II, 167-176 en in *Vlaams België* 14 (1844) door Ph. Blommaert; *Wasser 1983* p. 158-159.

Lijst van literatuur en bronnen waarnaar herhaaldelijk wordt verwezen

Adrichem 1584	De literatuurlijst van pelgrimsverslagen op pag. 130-136 van CHRISTIANUS ADRICHOMIUS Delphus, *Urbis Hierosolymae quemadmodum ex Christi Tempore Floruit* [etc.], Keulen 1597. Zie ook onder jaartal *1584* in de Bibliografische Aantekeningen
Bibl. Belg. 1739	*Bibliotheca Belgica* (FOPPENS), Bruxellis 1739
Bibl. Belg.	*Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas* (VAN DER HAEGHEN), Bruxelles 1979
Biogr. Wdb. vdAa	A.J. VAN DER AA, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852-1878
BNM	*Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* van WILLEM DE VREESE te Leiden (UB)
Conrady 1882	L. CONRADY, *Vier Rheinische Palaestina-Pilgerschriften*, Wiesbaden 1882
Carasso-Kok 1981	M. CARASSO-KOK, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1981
Gonnet 1884	G.J. GONNET in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XI, 1984
De Groot/Overdiep 1936	J. DE GROOT en G.S. OVERDIEP, *Een pelgrimage naar de Sinaï anno 1217* (Thietmar), Rotterdam 1936
Van Herwaarden 1936	J. VAN HERWAARDEN, 'Geloof en geloofsuitingen in de late Middeleeuwen. Jerusalembedevaarten, lijdensdevotie en kruiswegverering' in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN), 98, 1983, p. 400-429
Hippler 1987	CHRISTIANE HIPPLER, *Die Reise nach Jerusalem. Untersuchungen zu den Quellen, zum Inhalt und zur literarischen Struktur der Pilgerberichte des*

Spätmittelalters, Dissertatie Karlsruhe 1984, uitgegeven in de reeks *Europaïsche Hochschulschriften*, Reihe 1, Bd 968, Frankfurt/M, Peter Lang, 1987

Howard 1980 — DONALD A. HOWARD, *Writers and Pilgrims. Medieval Pilgrimage Narrations and their Posterity*, Berkeley 1980

Lampen 1928	W. LAMPEN, 'Hollandsche Jerusalemvaarders in vroeger eeuwen' in *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, 45, 1928, p. 265-293
Lemmens 1919	L. LEMMENS, 'Das Pilgerbuch des Franciskaners Wilhem Walter von Zierickzee', in *Franziskanische Studien*, VI, 1919, p. 262 ev.
Nijhoff/Kronenberg 1923	W. NIJHOFF en M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540*, Den Haag 1923
Nijsten 1989	'*Vanden gestant des heiligen landes*: op zoek naar een vijftiende-eeuwse auteur en zijn publiek', in *Die Fonteyn der Ewiger Wijsheit*, (Middeleeuwse Studies 5), Nijmegen 1989, p. 82-96
Pernoud 1940	RÉGINE PERNOUD, *Un guide de pèlerin de Terre Sainte au XVe siècle*, Cahiers d'histoire et de bibliographie, Mantes 1940 (Exemplaar Amsterdam UB nr. 2511 A 32)
Polak 1981	LUCIE POLAK, 'Un récit de pèlerinage de 1488-1489' in *Le Moyen Âge. Revue d'Histoire et de Philologie*, 87, 1981, p. 71-88
Richard 1981	JEAN RICHARD, *Les récits de voyages et de pèlerinages* in de serie *Typologie des sources du moyen âge occidental*, Turnhout 1981
Röhricht BGP	REINHOLD RÖHRICHT (David H.K. Amiran), *Bibliotheca Geographica Palaestinae. Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 1878 verfassten Literatur über das Heilige Land.* Verbesserte und vermehrte Neuausgabe, Jerusalem 1963
Röhricht PR	REINHOLD RÖHRICHT- H. MEISNER, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Gotha 1889 (ook Berlin 1880 en Innsbrück 1900)
Röhricht PV	Pilgerverzeichnis p. 95-316 in bovenstaande editie Gotha 1889

Van Schaïk 1984 — R.W.M. VAN SCHAIK, 'Wer weite Reisen macht... Niederländische Palästinareisen und Palästinareiseberichte aus dem fünfzehnten Jahrhundert' in *Mediaevalia Groningana*, V, 1984, p. 211-224

Schmitz 1936 — W. SCHMITZ, *Het aandeel der minderbroeders in onze Middeleeuwse letterkunde*, Utrecht/Nijmegen 1936

Tiele — P.A. TIELE, *Land- en Volkenkunde*, Amsterdam 1887

Tobler 1868	TITUS TOBLER, *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig 1868
Voy. Belg.	JULES DE SAINT-GÉNOIS, *Les Voyageurs Belges du XIIIe aux XVIIe siècle*, Bruxelles 1846
Wasser 1983	BEN WASSER, *Nederlandse pelgrims naar het heilige land*, Zutphen 1983
Zrenner 1981	CLAUDIA ZRENNER, *Die Berichte der Europäischen Jerusalempilger (1475-1500). Ein literarischer Vergleich im historischen Kontext*, in de serie *Europäische Hochschulschriften*, Reihe 1, Bd./Vol. 382, Frankfurt/Main 1981

Tiengeboden 8
NL-6576 JM OOIJ

Sommaire

Du Pèlerinage de Jérusalem. Relations de voyages de pèlerins néerlandais et flamands du 15ème, 16ème et 17ème siècles. Origine et Développement.

A part quelques témoignages extérieurs, l'analyse méticuleuse des textes de relations de pèlerinages de Jérusalem du quinzième, de l'*Ordo processionis* en particulier, nous apprend qu'elles se sont développées directement d'un texte de base pilote qui se trouvait au monastère Sion à Jérusalem. Les frères mineurs-guides s'en servaient pour faire visiter les Lieux Saints dans un ordre fixe. Les pèlerins profitaient souvent de leur séjour à l'hospice du monastère pour tirer des extraits de ce texte pour s'en servir plus tard comme aide-mémoire en rapportant leurs expériences. J'appelle ce texte 'originaire', répandu en maintes copies dans les bibliothèques de toute l'Europe, *Le Guide du Pèlerin.* Une transcription fidèle de ce texte par un moine franciscain Willem van Gouda en 1437 se trouve à la Bibliothèque Royale à La Haye.

Le Guide du Pèlerin se fonde sur la tradition chrétienne des Lieux Saints depuis les écrits de Jérôme et d'Eusèbe au quatrième siècle. Cette tradition est restée vivante par les écritures d'entre autres Arculf et Bède (6ème et 8ème siècle), Jacques de Vitry (1226), Jacques Panthaleon (1255), Bouchard du Mont Sion (1283) et par les itinéraires ou les relations de voyages de Benjamin de Tudèle (1160), de Bouchard de Strasbourg (1175) et de Thietmar (1217).

Pendant le quatorzième siècle, après la chute de St. Jean d'Acre en 1291, le pèlerinage stagne ce qui semble faire prévaloir les relations de voyages de caractère plutôt imaginaire comme les récits d'Odorico de Pordenone (1320), de Guillaume von Boldensele (1332), de Jean de Mandeville (1336), de Ludolphe de Suchem (1335) et de Jean de Hese (1389). Vers 1485 Jan Aerts de Malines se montrera le dernier pèlerinauteur qui s'appuie sur cette tradition.

Pour le reste les pèlerins néerlandais et flamands du quinzième tendent à suivre strictement *Le Guide du Pèlerin* dans leurs relations principalement dévotionnelles. C'est de même que font les pèlerins-auteurs du seizième, bien que avec plus de sens pratique et avec davantage d'observation personnelle. Les pèlerins du dix-septième font leur pèlerinage à leur façon à eux et le décrivent soit avec - sous l'influence de la Contre-Réforme - des forts accents apologétiques soit avec une tendance profane d'aventuriers provenant de l'exemple des voyages des explorateurs de l'époque. Mais toujours est-il qu'en tous ces récits l'essentiel reste la description bien authentique et dévotionnelle des Lieux Saints de la Terre Sainte.

Au cours du quinzième déjà il y a quatre pèlerins flamands, Jan van Berchem (1494), Ancelm Adorne (1470), Josse van Ghistele et Jan Aerts (1481) qui ont pris d'avantage d'ampleur. L'expansion économique des Flandres à cette époque en sera sans doute responsable. Cependant les aspirations restent également fidèles au caractère dévotionnel des relations de pèlerinages.

A l'heure actuelle une trentaine de relations de pèlerinages néerlandaises nous reste. Dans le cadre de cette étude elles sont traitées toutes comme dérivant de leur source commune: *le Guide du Pèlerin* du Monastère Sion à Jérusalem. En même temps le car-

actère spécifique de tous les récits est pris en compte, aussi bien les differences relatives à l'époque de leur conception que la diversité provenant des goûts et des orientations de leurs auteurs: simple et dévote relation de pèlerinage, livre de méditation allégorique ou plutôt guide pratique; livre d'aventures ou traité scientifique biblique voire apologétique. On trouve les références des sources à la fin du traité selon l'ordre chronologique.

Geschiedenis en bibliografie: de te Vianen gedrukte 'concordantie' tussen Lutheranen en Calvinisten te antwerpen (dec. 1566)

B.A. Vermaseren (†)

Eind januari 1566 liet landvoogdes Margaretha van Parma door Mr. Leo Gilkens, procureur-generaal van het Hof van Utrecht, een onderzoek instellen naar drukwerk dat vervaardigd werd in Vianen, de vrije heerlijkheid waarvan Hendrik van Brederode de bezitter was. Ook hem schreef zij aan met het verzoek na te gaan wat er waar was van de geruchten dat daar ketterse boeken werden gedrukt en, zo ja, daaraan een einde te willen maken. Brederode antwoordde van niets te weten, maar de landvoogdes legde hem enkele feiten voor die het Hof van Utrecht inmiddels had weten te verzamelen. Dank zij de onderzoekingen van prof. H. de la Fontaine Verwey is nu bekend dat er in Vianen inderdaad héél wat werd gedrukt dat, naar de zienswijze van de centrale regering te Brussel, geenszins het daglicht kon verdragen.[1]

In de loop van het jaar 1566 bleef de landvoogdes in deze zaak en andere soortgelijke affaires actief. En zo richtte zij zich op 11 januari 1567 tot Willem van Oranje in diens hoedanigheid van stadhouder van Holland. Deze vertoefde op dat moment in Amsterdam, waar hij op 15 december 1566 van uit Utrecht was gekomen om de moeilijkheden met de calvinisten op te lossen.[2] De situatie had veel weg van die in Antwerpen, waar hij in september 1566 had weten te bereiken dat zowel aan de calvinisten als aan de lutheranen enkele plaatsen ter uitoefening van hun

1 H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'Hendrik van Brederode en de drukkerijen van Vianen', in *Het Boek*, 30, 1949-51, pp. 3-41; 'Over enige boeken te Vianen gedrukt tijdens het "Voorspel"', in *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann*, 's-Gravenhage 1958, pp. 20-34. Zie ook ALB. VAN HULSEN, *Utrecht in 1566 en 1567*, Groningen-Batavia 1932, pp. 126-34 (stukken uit Brussel, *Algemeen Rijksarchief*, audientie, No. 330).

2 Het duidelijkst daarover R. FRUIN, 'De voorbereiding van de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland', in zijn *Verspreide Geschriften*, dl. II, pp. 235-40.

godsdienst waren toegewezen, zodat de rust voorlopig min of meer was hersteld. De prins vernam uit bovengenoemd schrijven dat er te Vianen in een grote oplage een boek was gedrukt ‘pour concorder les erreurs de Calvin avec la confession d'Ausburg’; de drost van Vianen had twee koffers vol naar Amsterdam gebracht en daar waren zij op 25 december 1566 in het openbaar verkocht. De 21e januari d.a.v. berichtte de stadhouder dat hij niets had kunnen vinden betreffende ‘le livre traitant concorder les erreurs de Calvin avec la confession d'Auspurg’.[3] Op zulk een antwoord had de landvoogdes vermoedelijk al gerekend en daarom reeds twee vertrouwensmannen ingeschakeld om nadere gegevens te verkrijgen. Op 11 januari zond zij de Leuvense burgemeester Pierre de Quaderebbe en de secretaris van de Geheime Raad Jacques de la Torre naar Brederode om hem over zijn verdacht gedrag in politicis te onderhouden en tevens te informeren naar de vele Antwerpse drukkers die zich te Vianen hadden gevestigd. Ook moesten zij in het oog houden ‘certain livre contenant la concordance, faicte en la ville d'Anvers, de la confession d'Auguste *(sic)* et de la religion calvinisticque’, waarvan vele exemplaren te Amsterdam waren verspreid ‘en misschien ook in andere steden en plaatsen van Holland’.[4] In deze tekst valt op dat een andere formulering wordt gebruikt om het gezochte boekje aan te duiden. Nu is er sprake van een ‘concordance, faicte en la

3 L.P. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, 6 dl., Bruxelles [etc.] 1847-66, vol. ii, 328-9; 338.

4 GACHARD, *op. cit.*, pp. 426-7. Het verslag van de beide heren, niet door Gachard afgedrukt, vindt men te 's-Gravenhage. Algemeen Rijksarchief, 1e Afd.: *Verzameling Gérard*, nr. 14, een foliant van 864 blz. met kopieën in schrift uit het eind van de 16e eeuw; zie aldaar, fols. 133r-138r: *La charge donnée par Son Altèze au Sr de Quarebbe... et à Jacques de la Torre... pour aller vers Monseig de Brederode du 20. de janvier 1566* [- n.s. 1567]. Betreffende het drukken te Vianen rapporteren de afgevaardigden geen nieuws (fols 137r-137v). Dit document was al in de 16e eeuw bekend aan Flor. van der HAER: *De initiis tumultuorum Belgicorum... libri duo*, ed. sec., Lovanii 1640, pp. 437-440 (1e dr.: 1587). Eveneens werd het gebruikt door PONTUS HEUTERUS, die het vrij uitvoerig bespreekt in zijn *Historia seccessionis Belgicae*, waaraan hij in 1602 nog werkte toen hij overleed. Uit de autograaf is een gedeelte afgedrukt in de uitgave van zijn *Opera Omnia*, Lovanii 1651, achter de *Rerum Austriacarum libri XV* op p. 418, 1e kol., 1e alinea. Over de concordantie spreekt hij niet, ofschoon hij even daarvóór wel drie geschriften noemt die te Vianen waren gedrukt (pp. 417-8). De Huyter kan het verslag gekregen hebben van zijn beschermheer Christ. d'Assonleville.

ville d'Anvers'. En op 13 januari, twee dagen nadat zij zich tot Oranje had gewend, schreef Margaretha aan elf steden om scherp te letten op 'zeker boeck, inhoudende de concordantie van de confessie van Augsburgh ende van de religie van Calvinus tot Antwerpen (soe men seyt) onlancx gemaeckt' dat de Vianen zou zijn gedrukt 'om voirts door alle dese landen verspreyt te worden'.[5] In deze formulering valt de onzekerheid op van de uitdrukking: 'tot Antwerpen *(soe men seyt)* onlancx gemaeckt'. Wat moet men hiervan denken?

De centrale regering volgde de gebeurtenissen te Antwerpen na de beeldenstorm van augustus 1566 met ware argusogen: zij was van dag tot dag op de hoogte van wat er zich afspeelde, met name tussen de calvinisten en lutheranen. Het is daarom ondenkbaar dat zij van een eventuele overeenkomst tussen beide groepen, indien deze zou zijn tot stand gekomen, niet geweten zou hebben. Wanneer er dan ook sprake is van een concordantie 'tot Antwerpen (soe men seyt) onlancx gemaeckt', moet deze uitdrukking op de titel van het betreffende werkje hebben gestaan, zoals deze in de laatstgenoemde brieven wordt weergegeven. In de laatste brief staat o.i. de Nederlandse titel compleet, want een Franse uitgave had voor de verspreiding in Hollandse steden geen zin. Was te Antwerpen wel een overeenkomst gesloten inzake de leer van Luther en Calvijn? Nog sterker: zij leek bepaald onmogelijk! Een blik op de kerkelijke toestanden in Europa, met name in Duitsland en in Antwerpen, zal dit duidelijk maken.

In Duitsland hadden de lutheranen een door Melanchthon opgemaakte en door Luther goedgekeurde geloofsbelijdenis opgesteld. De Latijnse tekst daarvan werd op de Rijksdag van Augsburg in 1530 aan Karel V aangeboden. Dit document heet

5 Zie de Bijlage P. BOR, *Oorspronck*, *begin en vervolgh der Nederlandsche Oorlogen*, *beroerten*, *en burgerlijke oneenigheden*,... vol. i, t'Amsterdam 1679, p. 108, vermeldt de inhoud van deze brief met de datum *12* januari *stilo curiae*, d.w.z. 1567 nieuwe stijl.

de *Confessio Augustana.*[6] Daarna had in 1536 te Wittenberg een godsdienstgesprek plaats waarbij ook katholieke theologen aanwezig waren. De bedoeling was ‘de scheur in Christus' gewaad zonder naad’ te herstellen. Het was vooral de lutheraan Martin Butzer of Bucer die bereid was tot concessies aan anderen, concessies welke ook Luther zelf nog kon aanvaarden. Bucers formulering betreffende het Avondmaal was rekbaar genoeg om zowel de ‘werkelijke’ als ‘geestelijke’ tegenwoordigheid van Christus onder de gedaanten van brood en wijn te omvatten. Zo verenigden zich in de *Concordia inter doctores Wittenbergenses et doctores civitatum imperii in Germania superiori* de meer op Luther georiënteerde Noordduitsers met de zwingliaans-getinte Zuidduitsers. Deze laatsten hadden moeilijkheden gemaakt omdat zij in eerste aanleg de tot uitdrukking gebrachte lutherse opvatting van het Avondmaal afwezen. Luther leerde immers de consubstantiatie volgens welke de waarachtige tegenwoordigheid van het Lichaam en Bloed van Christus in het Avondmaal verklaard wordt als een mede-bestaan, een co-existentie, met de onveranderd voortbestaande substanties van brood en wijn: deze blijven wat zij zijn, Christus is *in* beiden onzichtbaar tegenwoordig. Voor Zwingli was deze leer onaanvaardbaar: na de Hemelvaart is Christus' Lichaam in de hemel en kan derhalve niet tegelijk in brood en wijn aanwezig zijn; brood en wijn zijn slechts tekenen ter herinnering aan het geloof in het voor ons weggeven Lichaam en Bloed. De echte zwinglianen, tegen wie men zich te Wittenberg vooral richtte, bleven dan ook buiten de *Concordia.* Wel was te Wittenberg de eenheid onder de lutheranen in Duitsland,

6 Zie WILHELM MAURER, *Historisches Kommentar zur Confessio Augustana*, 2 vols., Gütersloh 1976-8, vol. ii, pp. 187-195. Deze kenner zegt: ‘Den fundamentalen Kernsatz, der die Realpräsenz stabilisiert, haben wir schon relativ früh bei Luther feststellen können; bei Melanchthon ist er aufgenommen, aber unentwickelt geblieben. Seine Aussagen über das Abendmahl gewinnen dabei eine gewisse Starrheit. Sie sind entweder so vorsichtig vermittelnd gefasst, dasz eine gewollte Vieldeutigkeit nicht vermieden wird. Oder sie sind schroffe Damnationen, die wie in CA 10 lat[einisch] nach der personellen Seite hin bewusst verschleiern oder, wie im Blick auf die Taüfer, an verdammender Härte nichts zu Wünschen übrig lassen’ (vol. ii, p. 194). Over de ‘Leisetreter’ Melanchthon zie men ook vol. ii, p. 195 en ROBERT STUPPERICH, *Melanchthon*, Berlin 1960, [= Sammlung Göschen, Bd. 1190], pp. 67-76.

althans voorlopig, hersteld. Butzer, en ook zijn eveneens aanwezige irenische geloofsgenoot Johann Brenz, faalden echter in hun pogingen om met de katholieke theologen tot overeenstemming te komen.[7]

De *Concordia Wittenbergensis* werd op haar beurt de basis voor een omwerking van de *Confessio Augustana.* Deze werd vervaardigd door Melanchthon. De tekst van artikel X betreffende het Avondmaal week nu aanzienlijk af van die van 1530 en ook op talrijke andere punten kwam zij aan opvattingen van katholieken en calvinisten tegemoet.[8] De nieuwe *Confessio* verscheen in 1540: de *Confessio Augustana Variata.* De teksten uit 1530 en 1540 gaven aanleiding tot hevige twisten tussen de 'precieze' lutheranen, de aanhangers van de *Invariata* van 1530, en de nieuwe 'rekkelijke' lutheranen die 1540 accepteerden

De handreiking naar de intussen opgetreden calvinisten was mogelijk omdat Calvijn zelf had gepoogd een middenweg tussen de standpunten van Luther en Zwingli te vinden. Hij behield de realistische zegswijze: 'eten van het Lichaam en drinken van het Bloed' doch ontkende de wezenlijke tegenwoordigheid van Christus onder de elementen brood en wijn. Door het nuttigen hiervan tijdens het Avondmaal wordt onder inwerking van de H. Geest de verbinding met Christus' Lichaam in de hemel tot uiting gebracht. Brood en wijn zijn slechts symbolen, ja, het gehele Avondmaal is een figuurlijk beeld van de vereniging van Christus met de gelovige. Hier zij overigens vermeld dat Calvijn zelf in 1530 positief stond tegenover de *Confessio Augustana* van dat jaar en met name ook tegenover die van 1540. In uitlatingen daarover 'he repeatedly stated, it [1540] contained nothing that conflicted with his own teaching. For its interpretation he refer-

7 De Katholieke Kerk hield en houdt vast aan de transsubstantiatie. Door Christus' woorden tijdens het Laatste Avondmaal: 'Dit *is* Mijn Lichaam, dit *is* Mijn Bloed' worden de substanties van brood en wijn in wezen veranderd en werkelijk het Lichaam en Bloed van Christus, al blijft de waarneembare uiterlijke werkelijkheid van brood en wijn onveranderd.

8 J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK [en] W.F. DANKBAAR, *Handboek der kerkgeschiedenis.* Derde deel: *Reformatie en Contra-Reformatie*, Den Haag 1967, pp. 88-90; op p. 90 de twee formuleringen van de Avondmaalsleer.

red to Melanchthon', wiens betekenis hij echter overschatte. Gedurende vele jaren poogde Calvijn met de lutheranen tot overeenstemming te komen.[9]

Sinds 1540 bleef het niet ontbreken aan pogingen om de rekkelijke en precieze lutheranen alsnog tot eenheid te bewegen. De voornaamste daarvan werden ondernomen te Frankfurt in het zgn. Frankfurter Reces en tijdens de vorstendag van Naumburg.

Na het overlijden van Luther in 1546 had een opleving plaats gehad van de verschillen in de leer tussen de preciezen, ook wel gnesio-lutheranen ('oerechte') genoemd, en de rekkelijken, philippisten (naar Melanchthon) genaamd. De eersten vonden hun woordvoerder vooral in de persoon van Martinus Flacius Illyricus te Jena. Een vereniging der twee groepen was van groot belang omdat bij de godsdienstvrede van Augsburg in 1555 het lutheranisme was erkend naast het katholicisme, volgens de bekende formule *cuius regio*, *illius et religio.* Dit betekende dat de landsvorsten naar eigen inzicht bepaalden welke godsdiensten hun onderdanen moesten belijden. Daardoor werd de politiek, die toch al van 1530 af een grote rol in het godsdienstvraagstuk had gespeeld, definitief een medebepalende factor in de leer. Naar aanleiding van de proclamatie tot keizer van Ferdinand I te Frankfurt in 1558 ondertekende een aantal vorsten op grond van een advies van Melanchthon de *Variata* en wees de transsubstantiatie af tegelijk met de gereformeerde opvatting van het Avondmaal. De uiteindelijke vereniging mislukte evenwel door de tegenstand van hertog Frederik van Saksen en de universiteiten van Jena en Weimar: zij hielden vast aan de *Invariata.* De ondertekende formule is bekend gebleven als het *Frankfurter Reces*.

Op 21 januari 1561 kwamen, na een jaar onderhandelen op instigatie van hertog Christoph van Württemberg, de vorsten opnieuw bijeen om een verzoeningspoging te ondernemen. Deze *Naumburger Fürstentag* verzandde evenwel in meningsverschillen betreffende de vraag of nu de *Invariata* dan wel de *Variata* de

9 Hierover W. NIJENHUIS, 'Calvin and the Augsburgian Confession', in zijn *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation*, Leiden 1972, pp. 97-114; het citaat op p. 114.

grondslag der vereniging zou moeten worden. Bovendien wilde men beraadslagen over de houding ten aanzien van het Concilie van Trente dat door paus Pius IV in 1560 was bijeengeroepen doch door allerlei omstandigheden eerst in 1562 zou beginnen. Men zag hiervan vooral de politieke zijde. En daarom achtte men eenheid onder de geloofsgenoten tegen het sterker wordende Rome en de keizer van het grootste belang. Beide doeleinden werden niet bereikt, ondanks de verzoeningsgezinde houding van Christoph van Württemberg die steeds nieuwe impulsen gaf. De strijd tussen preciezen en rekkelijken sloeg te Naumburg over op de vorsten en kreeg daardoor een sterk politiek karakter, vooral met het oog op de verhoudingen onderling. De gezanten van de paus wees men kort en krachtig af onder het voorwendsel dat zijn brief zich richtte tot zijn 'beminde zonen': zij waren zijn 'zonen' niet, merkten de vorsten korzelig op.[10] Het slot was dat de meeste vorsten hun handtekening zetten onder de quarto-uitgave van 1531 (in feite 1530) waarin ook de *Apologie* van Melanchthon was opgenomen en onder de octavo-uitgave van de Latijnse tekst van 1531.[11] Tijdens de besprekingen toonde Frederik III van de Palts, bijgenaamd 'de Vrome' (1559-1576), zich een voorstander van de *Variata* omdat deze naar het calvinisme neigde waaraan hij persoonlijk de voorkeur gaf; hij ondertekende echter wel de voorgelegde teksten. Hertog Johann Frederik van Saksen(-Weimar) evenwel tekende niet; hij was op 3

10 Over deze vorstendag is nog steeds belangrijk ROBERT CALINICH, *Der Naumburger Fürstentag. Ein Beitrag zur Geschichte des Luthertums und des Melanchthonismus aus den Quellen des Königlichen Hauptstaatsarchivs zu Dresden*, Gotha 1870.

11 CALINICH, *op. cit.*, pp. 163-6. Over de Duitse en Latijnse tekst zegt Bornkamm: 'Obwohl sie in erstaunlicher Freiheit des Einzelwortlauts nebeneinanderstehen, kann man keine allein als authentisch bezeichnen. Sie sind es gemeinsam, beide wurden unterzeichnet. Die deutsche ist am 25. Juni feierlich vor Kaiser und Reichstag verlesen worden. Die lateinische lag der römisch-katholischen Gegenschrift und der weiteren Diskussion zugrunde. Sie entsprach auch dem eigentlichen Wesen Melanchthons und ist in viel höherem Masze als die deutsche ein Werk seiner Formulierungskunst. Noch in der Nacht vor der übergabe hat er eifrig daran gefeilt', Zie *Das Augsburger Bekenntnis*, hrsg. von HEINRICH BORNKAMM, Hamburg 1965, [= Furche-Bücherei, Bd. 228], p. 12. Deze uitgave is een vertaling van de Latijnse tekst, voorzien van duidelijke toelichtingen. De uitgaven der *Invariata* in het Duits zijn bijeengezet door JOSEF BENZING, *Eine unbekannte Ausgabe der Confessio Augustana vom Jahre 1557*, Wiesbaden 1956.

februari tussen 5 en 6 uur 's morgens in alle stilte afgereisd.[12] Ook naderhand viel niet meer met hem te praten. Daarom kan men zeggen dat door zijn toedoen, omdat hij voorstander was van de streng-lutherse leer over het Avondmaal, de bijeenkomst mislukt is, ofschoon men gepoogd had hem zoveel mogelijk tegemoet te komen. Hij eiste een veroordeling van alle andersdenkende 'sekten', onderwerping aan zijn eigen zienswijzen.[13] Wederom was de leer over het Avondmaal het struikelblok voor de eenheid geweest.

Omdat het boekje dat Margaretha van Parma zo verderfelijk achtte, gaat over de verhouding tussen lutheranen en calvinisten, is het van belang aandacht te hebben voor het feit dat de Naumburgse vorsten de calvinisten niet geheel uit het oog verloren, al bleven zij vijandig en afwijzend staan tegenover hun leer. Keurvorst August van Saksen bv. eiste van de volgelingen van Calvijn het aannemen van de Augsburgse Confessie. Andere vorsten evenwel, onder wie Frederik III, zagen in dat men met name de gelovigen in Frankrijk niet moest vastleggen aan een bepaalde confessie, maar beoordelen volgens de evangeliën en de profeten. Want wanneer men steunt op confessies, zou het gevaar kunnen bestaan dat deze tot verdrukking der arme christenen dáár zouden worden misbruikt.[14] Terecht zegt de grote kenner van de Duitse Reformatie, prof. Rob. Stupperich, dan ook: 'Seit dem Naumburger Fürstentag 1561 wurden die Calvinisten auch als Konfessionsverwandte angesehen... An manchen Orten zeigten sich unter einer äusseren lutherischen Oberfläche reformierte Neigungen, die erst allmählich zutage traten'.[15]

Met Naumburg raken wij aan de verhouding tussen de lutherse en calvinistische leerstellingen in Frankrijk. Wist men dáár, in tegenstelling tot Duitsland, tot elkaar te komen?

Eveneens in 1561 werd in Frankrijk een zeer ernstige poging ondernomen om vrede te stichten tussen de katholieken en calvi-

12 CALINICH, *op. cit.*, pp. 185-7.
13 CALINICH, *op. cit.*, pp. 390-1.
14 CALINICH, *op. cit.*, pp. 382-4.
15 ROBERT STUPPERICH, *Geschichte der Reformation*, München 1967, [= Deutscher Taschenbuch Verlag, No. 413], p. 245.

nisten, evenwel niet zozeer uit godsdienstige motieven - al speelden deze tijdens de onderhandelingen overigens wel degelijk mee - als wel uit politieke overwegingen. De gebeurtenissen in Duitsland waren natuurlijk niet onopgemerkt gebleven. Leidende figuren als de koningin-moeder, tevens regentes Catharina de Medici en de koning van Navarre, Antoine de Bourbon, van streng calvinist gematigd geworden, zagen mogelijkheden die in een godsdienstgesprek konden schuilen. En vele anderen, ook aan katholieke zijde, zagen deze mogelijkheden.[16] Politiek gezien was wegens de dreigende burgeroorlog een toenadering tussen beide groepen beslist noodzakelijk. Op 31 maart 1560 kondigde daarom een koninklijk rondschrijven de bijeenroeping aan van een Nationaal Concilie om de kerkelijke toestand te bespreken. In de loop van het jaar wijzigden zich de standpunten aan het hof en werden minder exclusief-katholiek. Daarom werd op 22 april 1561 het besluit gepubliceerd om een godsdienstgesprek te houden waarop ook afgezanten uit Genève werden uitgenodigd. Als plaats van samenkomst werd Poissy, de geboorteplaats van de H. Lodewijk aangewezen, een klein plaatsje vlak bij Parijs. Dit *Colloque de Poissy* dat op 20 juli 1561 moest beginnen, werd dan op 9 september d.a.v. door de kind-koning Karel IX geopend. Beza, een uitstekend redenaar, was met een groep theologen namens Calvijn aanwezig. Als voorzitter trad op kardinaal Charles de Lorraine, een beslagen theoloog, broer van de ultra-katholieke François de Guise, de leider van de onverzoenlijke aanhangers van Rome.

Ook nu weer werd de leer betreffende de Eucharistie het breekpunt van de samenspraak. Reeds in de avond van de dag

16 Uitstekende samenvatting van de situatie door ALAIN DUFOUR, 'Le Colloque de Poissy' in *Mélanges d'histoire du XVIe siècle offerts à Henri Meylan*, Genève 1970, pp. 127-137. De gebeurtenissen uitvoerig uiteengezet door DONALD NUGENT, *Ecumenism in the Age of the Reformation: The Colloquy of Poissy*, Cambridge, Mass. 1974 en door WOLFGANG P. FISCHER, *Frankreich und die Wiederöffnung des Konzils von Trient 1559-1562*, Münster 1973, [= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 106], pp. 226-239. Over de indruk te Rome, waar de aankondiging paus Pius IV er toe bracht ten spoedigste het Concilie van Trente opnieuw bijeen te roepen, zie men ook HUBERT JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient*, 4 vols. in 5 banden, Freiburg [etc.] 1949-1975, vol. iv/i, pp. 20 vlg.

van Beza's aankomst te Parijs, op 24 augustus, had een gesprek tussen hem en Charles de Lorraine plaats over dit cruciale onderwerp. De twee theologen schenen dicht bij elkaar te staan,[17] maar de werkelijkheid was anders. Op de eerste dag van het colloquium sneed Beza in zijn toespraak eveneens het zo gevaarlijke leerstuk aan. In zijn antwoord wees de kardinaal op de Duitse protestanten die immers ook de lichamelijke aanwezigheid van Christus in het Avondmaal leerden.[18] Kort hierna nam Antoine de Navarre het besluit de lutheranen uit te nodigen. De hertog van Württemberg en de keurvorst van de Palts stemden hiermee in en wilden afgezanten sturen. Waarschijnlijk zagen de kardinaal en Navarre plotseling een mogelijkheid de *drie* godsdienstige groepen tot overeenstemming te brengen.[19] Tijdens de tweede sessie, die op 24 september begon, zocht Charles de Lorraine intensief naar een formulering die alle partijen zou kunnen bevredigen. Hij bracht nu de Confessie van Augsburg ter sprake; ook anderen waren immers de mening toegedaan dat er hoop op hereniging met de katholieke kerk zou zijn wanneer de calvinisten deze confessie zouden accepteren.[20] De kardinaal ging zelfs zover de formulering van de *Confessio Augustana Variata*, waarbij hij vermoedelijk ook de *Confessio Wirttembergica... de Coena Dominica* van 1559 betrok die in 1561 opnieuw in druk was verschenen, ter ondertekening aan Beza voor te leggen, ja, diens instemming te eisen.[21] Beza antwoordde met de snedige vraag of de kardinaal zelf wilde voorgaan met zijn handtekening, doch kreeg een ontwijkend antwoord. Bij het uiteengaan van de aanwezingen kwam de kardinaal met een nieuwe formulering. De 26e bood Beza van zijn kant een formule aan, maar de standpunten bleven zoals zij waren: men ondertekende de voorgelegde

17 NUGENT, *op. cit.*, pp. 85-9.
18 NUGENT, *op. cit.*, pp. 98-101 (Beza) en pp. 110-3 (Lorraine).
19 Reeds eerder hadden de lutheranen, met name Christoph van Württemberg, belangstelling voor het colloquium getoond (NUGENT, *op. cit.*, pp. 116-8).
20 NUGENT, *op. cit.*, pp. 126-8; FISCHER, *op. cit.*, p. 237 vooral n. 52.
21 NUGENT, *op. cit.*, pp. 142-9; aldaar op pp. 234-7 de tekst van de *Confessio Wirttembergica.* Zie ook PAUL-F. GEISENDORF, *Théodore de Bèze*, Genève 1967, pp. 155-8.

teksten niet.[22] Een kleine groep theologen zette na deze mislukking de besprekingen nog voort aan het hof, doch ook nu zonder resultaat. Na afloop van deze gesprekken arriveerden de Duitse theologen; zij waren te laat.

Zo stonden dan in 1561 na het mislukken van talrijke goedbedoelde pogingen in Duitsland de lutheranen onderling, in Duitsland en Frankrijk de lutheranen en calvinisten, en beiden tegenover de katholieken onverzoenlijk tegenover elkaar. In het jaar 1561 werd de verscheuring der oude kerk definitief met alle bloedvergieten in Frankrijk (Dertigjarige Oorlog met onderbrekingen, 1563-1598) en in Duitsland (Dertigjarige oorlog, 1618-1648) als gevolg. Trente speelt in dezen geen rol meer! En de gebeurtenissen te Poissy zijn ook van belang wegens de sterke invloed van het Franse calvinisme op de zuidelijke Nederlanden!

Aan deze voorgeschiedenis moge wat lang aandacht zijn besteed, haar te kennen is niettemin noodzakelijk om te achterhalen wat bedoeld kan zijn met de te Vianen in het geheim gedrukte ‘concordantie... te Antwerpen (soe men seyt) onlancx gemaeckt’. Zij kan niet voortgekomen zijn uit de tot nu toe verhaalde gebeurtenissen omdat beide partijen elkaar niet wisten te vinden! Wat gebeurde in de Nederlanden, in het bijzonder te Antwerpen?

Het is min of meer algemeen bekend dat Willem van Oranje in 1564/5 er naar streefde om uit politieke motieven -steun voor het verzet tegen Brussel- aansluiting te zoeken bij de calvinisten in de zuidelijke Nederlanden en tevens bij de Duitse vorsten. Hier lag echter een onoverkomelijke moeilijkheid! Met de eerstgenoemden onderhield hij weliswaar geen directe verbindingen, maar meer zijdelingse. Anderzijds moest Lodewijk van Nassau de Duitsers pogen over te halen tot steun aan de calvinisten in de Nederlanden. De onderhandelingen mislukten omdat de vorsten niets van de calvinisten wilden weten, tenzij dezen de Augsburgse Confessie zouden willen aannemen. Dit scheen niet helemaal onmogelijk omdat met name de predikant Guy de

22 NUGENT, *op. cit.*, pp. 146-154.

Bray, de opsteller van de *Confessio Belgica*, van het nut daarvan overtuigd was geworden. Landgraaf Willem van Hessen, met wie Lodewijk van Nassau al lang in verbinding stond, zond hem dan ook in de herfst van 1565 een tekst waarop misschien de eenheid zou kunnen gevonden worden. Het was de *Concordia Wittenbergensis* van 1536. De Bray zond haar met woorden van aanbeveling door naar het consistorie te Antwerpen, dat leidinggevend was voor de andere consistories. De verdraagzame, tot eenheid geneigde, predikant Jean Taffin legde namens 'les frères du Pays-Bas' de kwestie aan Beza voor. Diens afwijzend antwoord aan hem in deze gewichtige affaire 'wat ook de Heer [L.v.N.] belooft die deze confessie zou voorstellen', dateert van 24 augustus 1565. Beza's reactie verwondert na het bovenstaande niet. Het consistorie hield zich aan het advies en zo mislukten opnieuw deze pogingen om beide partijen onder één noemer te brengen.[23]

Zo was de situatie in de Nederlanden eind augustus 1565. Anderhalve maand later, op 12 oktober 1565, nodigde keizer Maximiliaan II de Rijksstanden uit om op 14 januari 1566 te Augsburg bijeen te komen 'zur Steuerung der immer mehr einreissenden Sekten' en 'zur Prüfung wie die Religion im Reich zum besseren richtigen Verstand zu bringen'.[24] Ook Oranje werd uitgenodigd, doch hij beperkte er zich toe zijn secretaris Johann

23 N. PONT, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem 1911, pp. 62-4. L.A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray. Zijn leven en werken. Bijdrage tot de geschiedenis van het zuid-nederlandsche protestantisme*, Zierikzee 1884, pp. 57-9 en Bijlage A. Zie hierover ook de uiteenzetting van R. FRUIN, 'Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog', in zijn: *Verspreide Geschriften*, vol. i, pp. 398-401. Beza's antwoord in GROEN VAN PRINSTERER, *t.a.p.*, II, pp. 243-8. De brief heeft geen jaartal, maar moet zijn uit 1565 en niet uit 1566, zoals Groen zegt. Guillaume Farel, over wiens laatste ziekbed hier wordt gesproken, overleed op 13 september 1565. Over Taffin zie men: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. I, cols. 1011-2. Uit een schrijven van Christoph van Württemberg aan zijn schoonzoon Willem van Hessen, dd. 29 oktober 1566, blijkt dat eigenlijk hij op de *Concordia Wittenbergensis* had attent gemaakt (GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, Ie Série: *supplément*, Leyde 1847, pp. 38-40).

24 WALTER HOLLWEG, *Der Augsburger Reichstag von 1566 und seine Bedeutung für die Entstehung der Reformierten Kirche und ihres Bekenntnisses*, Neukirchen-Vluyn 1974, p. 104; de andere punten van de agenda zijn voor ons niet van belang.

Lorich te zenden.[25] In het magistrale werk dat Hollweg aan deze zo uiterst belangrijke Rijksdag heeft gewijd, kan men lezen welke de inzet ten deze was: het opdringende calvinisme een halt toe te roepen. En daar Frederik III de Vrome van de Palts min of meer de verpersoonlijking van de gereformeerde leer was geworden omdat hij het gewaagd had haar in zijn landen in te voeren, was de spits van de vijandigheid op hem gericht. Dat toonde de Rijksdag, die van 23 maart tot 30 mei 1566 bijeen was, op onverholen wijze. Ook nu weer stond het Avondmaal centraal en ook nu weer waren de standpunten vermengd met de politiek. In feite werd Naumburg herhaald, zij het op grotere schaal en nu met deelname van de keizer zelf en van de katholieken en... de paus.

Het was opnieuw Christoph van Württemberg die poogde de lutheranen te verenigen vóór de Rijksdag zou beginnen. De puntige samenvatting van zijn theologen betreffende de mogelijkheden daartoe leidde tot de conclusie dat men moest proberen de keizer, die persoonlijk niet afwijzend tegenover de Augsburgse Confessie stond, over te halen de zijde van het lutheranisme te kiezen. Men voorzag verder dat Frederik III de *Confessio Augustana Variata* zó zou pogen te wijzigen dat hij het van harte met haar eens zou kunnen zijn. Daarom gaven de theologen aan Christoph de raad de keurvorst eventueel te helpen op de weg naar soepelheid.[26]

Ook Frederik III zelf smeedde plannen; hij was zich volkomen bewust van wat hem te wachten stond. Ook van zijn kant wilde hij in een laatste poging alle Duitse lutheranen tot eenheid brengen. Vooral ook was hij bezorgd dat het katholicisme de vruchten zou plukken van de voortdurende onderlinge twisten. Naar alle zijden zond hij gezanten en brieven. De hertog van

25 HANS KRUSE, *Wilhelm von Oranien und Anna von Sachsen. Eine fürstliche Ehetragödie des 16. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1934, p. 35. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, Première Série, Vol ii, Leide 1835, p. 304, waar men kan lezen dat Lorich vooral actief schijnt te zijn geweest in het weerleggen van verdachtmakingen tegen de prins.

26 HOLLWEG, *op. cit.*, pp. 115-123.

Württemberg wees hem af, maar August van Saksen en Philipp van Hessen waren het met hem eens.

Nog een tweede plan poogde de keurvorst te verwezenlijken: eenheid te brengen onder de gereformeerden in Europa. Dit doel was hoog gesteld in het belang der calvinisten zelf. In de ogen van Frederik III zag hun toekomst er niet rooskleurig uit, noch in Frankrijk waar Catharina de Medici de wassende macht der Hugenoten na de vrede van Amboise (1563) niet langer wilde tolereren, noch in de Nederlanden waar de landvoogdes grote moeite had de straffe onderdrukkingsmaatregelen van Filips II te handhaven. De keurvorst voorzag zware repercussies voor de gereformeerden, ook in Zwitserland, wanneer de Rijksdag onder leiding van een autoriteit als de keizer de leer van Calvijn zou afdoen als een 'sekte' en haar buiten de godsdienstvrede van Augsburg zou houden.[27]

Noch in het eerstgenoemde plan, noch in het tweede was sprake van een verzoening tussen lutheranen en calvinisten; de onmogelijkheid daarvan zag men algemeen in. Immers, in Duitsland was die onmogelijkheid na alles wat was voorafgegaan, evident gebleken.

Op de Rijksdag trad de lutheraanse tweespalt opnieuw aan het licht. Ook de inspanningen van de vorsten om Frederik III alsnog de Augsburgse Confessie te doen aanvaarden, liepen op niets uit. Anderzijds liet de Rijksdag zich aanvankelijk ook niet overhalen om gestalte te geven aan het verlangen van de keizer het calvinisme in de persoon van de keurvorst van de Palts te veroordelen. Maximiliaan II was hiermee niet tevreden. Met steun van de katholieke vorsten die plotseling, mede door toedoen van de Spaanse, Franse en pauselijke gezanten hun terughoudendheid lieten varen, én met instemming der lutherse vorsten die een totale ommekeer maakten, eiste hij op 14 mei van Frederik III zich te houden aan vroeger ontvangen schriftelijke bevelen: hij moest de calvinisering van zijn land ongedaan maken; zo niet, dan zou de keizer weten te handelen. Dit was een bedreiging met de Rijksban en eventueel wapengeweld! Ondanks Frederiks

27 HOLLWEG, *op. cit.*, pp. 136-163.

lange verdediging, hield men aan deze veroordeling vast. Maar de keizer voelde zich nog niet zeker van de overwinning en wilde weten of de lutherse vorsten zelf van mening waren dat Frederik III een der hunnen was. Het gevolg van deze stap was dat zij terugkwamen van hun reeds ingenomen standpunt. Een veroordeling van andersdenkende christenen in binnen- en buitenland wilden zij niet meer uitspreken. In vele opzichten kwamen huns inziens lutheranen en calvinisten met elkaar overeen; inzake het Avondmaal weken echter vele theologen van de Augsburgse Confessie af, maar ook hier moest men het nodige onderscheid maken. Men moest met 'alle christelijke zorgvuldigheid' te werk gaan. En inzake de veroordeling van Frederik III wenste men van een stellingname ontslagen te zijn.[28] Daarmee moest de keizer zich dus tevreden stellen. Het betekende voor hem dat hij er uiteindelijk niet in was geslaagd het calvinisme te laten veroordelen. Tot dit resultaat hadden mogelijk ook de acties van Antwerpen uit bijgedragen.

Om de Rijksdag te kunnen bijwonen met zoveel mogelijk steun in de rug, had Frederik III nl. ook de calvinisten in de Nederlanden benaderd. In november 1565 richtte hij zich tot hen, juist op het moment waarop de befaamde besluiten van Filips II uit het Bos van Segovia arriveerden die iedere concessie aan het protestantisme afwezen.[29] Reeds op 6 januari 1566 was het toestemmend antwoord van het consistorie uit Antwerpen te Heidelberg binnen.[30] Vermoedelijk was het Gilles 1e Clercq, secretaris van Lodewijk van Nassau, die dit antwoord overbracht. Want op 27 december 1565 stelde men te Antwerpen een introductiebrief voor hem op, waarin men te kennen gaf hem naar Duitsland te zenden 'tot nut van de kerk Gods om alle zaken welke wij hem hebben toevertrouwd' te verzorgen en de behandelen. Daarom vroegen zij aan de broeders [in het geloof] tot wie hij zich met dit doel zou richten, hem 'humane' op te nemen en hem aan te horen, daar hij in hun naam optrad, en hun

28 HOLLWEG, *op. cit.*, p. 376.

29 De brieven kwamen op 5 november 1565 te Brussel aan; op 18 december werden de bevolen maatregelen gepubliceerd.

30 HOLLWEG, *op. cit.*, p. 197.

[Nederlandse] aangelegenheden ter harte te nemen tot welzijn van de kerk.[31] Twee dagen later zond Franciscus Junius, die als secretaris van het Antwerps consistorie fungeerde, nog een extra schrijven naar dr. Johann von Glauburg jr.[32], raad van de keurvorst maar woonachtig te Frankfurt, om de benarde toestand in de Nederlanden uiteen te zetten; een uitvoerige brief liet men achterwege want de ontvanger zou het overige beter kunnen vernemen van 'de broeder brievenbesteller'.[33] Hiermee moet wel Le Clerq bedoeld zijn. Deze was vóór de opening van de Rijksdag, zeker gedurende de gehele maand februari in Augsburg; het is niet bekend wat hij precies deed, maar men kan het wel met zekerheid vermoeden. Overigens moest hij daar uiterst voorzichtig zijn, omdat Margaretha van Parma hen een spion had achterna gestuurd.[34] Tezelfder tijd reisde Lodewijk van Nassau in Duitsland bevriende vorsten af en ging een der leden van het compromis der (lagere) edelen, op kosten van de Antwerpenaren naar Bourgondië, Duitsland en Zwitserland; hij ontmoette Gilles le Clercq nog te Augsburg.[35] Tijdens deze reis sprak Lodewijk in februari 1566 hertog Christoph van Württemberg te Butzbach. Laatstgenoemde was op weg naar huis, nadat hij het huwelijk van Willem van Hessen met een zijner dochters te Marburg had bijgewoond.[35a] Dit vernemen wij uit de reeds geciteerde (n. 23) brief van Christoph aan zijn 'Sohn und Dochtermann' van 29

31 F.W. CUNO, *Franciscus Junius der Aeltere. Professor der Theologie und Pastor (1545-1602)*, Amsterdam 1891, p. 21.

32 Von Glauburg was de beschermer der uitgeweken Nederlanders in de Rijksstad.

33 CUNO, *op. cit.*, pp. 21-2; 288-9.

34 HOLLWEG, *op. cit.*, pp. 208-209; 287 n. 16. Deze spion of waarnemer was zeker niet de bekende Gilles Joly, maar misschien de edelman Andries van Anderlecht, die in de eerste helft van 1566 Margaretha van Parma op de hoogte had gehouden betreffende het verbond der edelen en haar zijn steun had toegezegd; hij was 'maistre d'hotel' van de regeringsgetrouwe Charles de Brimeu, graaf van Megen; later werd hij landdrost van Zutphen en gouverneur van Tiel; in 1576 koos hij de partij van Oranje *(Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. I, col. 129.

35 FELIX RACHFAHL, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, 3 dl., Den Haag 1906-24, vol. ii, pp. 570-1.

35a Datum van het huwelijk in R. GLAWISCHNIG, *Niederlande*, *Kalvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI.*, Marburg 1973, p. 73.

oktober 1566. Lodewijk van Nassau had hem bij hun ontmoeting gezegd 'das die Nidderlendische Kirchen sich gedacht *Concordiam [Wittenbergensem]* anzue nehmen und dabei zu bleiben erbotten', maar, zoals reeds vermeld, Beza verwierp later deze opzet.

Inmiddels zat men in Antwerpen ook niet stil. Men had Frederik, van wie men zoveel verwachtte, immers steun toegezegd. Men stelde een verhandeling op, de bekende *Oratio Ecclesiarum Christi*, die aan Maximiliaan moest worden aangeboden. Uiteraard was zij ook aan de Rijksdag gericht. Dit geschrift volgde precies de gedachten die de keurvorst op papier had gesteld toen hij de Antwerpenaren om steun vroeg.[36] Bij de *Oratio* voegde men nog een *Libellus supplex* die aan de keizer in het bijzonder was gericht.[37] Daarom moeten o.i. beide geschriften zijn opgesteld voor, en meegegeven aan een speciaal gezantschap dat naar Augsburg werd gezonden omdat Le Clercq daar geen officiële rol kon spelen.[38] Men verneemt daarvan een en ander uit de berichten van de pauselijke legaat, kardinaal Giovanni Francesco Commendone aan de 'staatssecretaris' Giovanni Suavio Reomano te Rome. Op 19 maart 1566 vermeldt hij dat de keizer hem heeft verteld, hetgeen bevestigd werd door de hertog van Württemberg, dat de Franse Hugenoten zich willen accorderen met de *Confessio*, dat twee derden hunner het calvinisme willen laten vallen en dat een afgezant van hen naar Augsburg zal komen; en dat ook 'ambasciatori degl' Evangelici di Fiandra' op komst zijn. Enige weken later, op 3

36 HOLLWEG, *op. cit.*, pp. 197-209, vooral p. 200 n. 16.

37 Deze *Libellus supplex* niet te verwarren met het gelijknamige smeekschrift, opgesteld door Filips Marnix van Ste-Aldegonde, dat in 1570 op de Rijksdag van Spiers werd aangeboden. Over de actie van de Nederlandse calvinisten te Augsburg, zie men ook J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Protestantse pleidooien uit de 16e eeuw.* 2 vols., Kampen 1962, vol. ii, pp. 167-209, waar ook vertalingen in het Nederlands van de *Oratio* en de *Libellus.*

38 M. i. kan daarom geen dezer stukken aan Le Clercq zijn meegegeven, zoals wordt aangenomen, toen deze in het begin van januari Von Glauburg te Frankfurt bezocht, dan naar Heidelberg en vervolgens naar Augsburg ging.

april, schrijft hij dat zij zijn aangekomen[39]; het gerucht gaat dat zij -bedoeld zijn ook de Fransen- bescherming zoeken van en vereniging met de vorsten en dat zij, 'il più Calvinisti', pretenderen te zijn van de Augsburgse Confessie of minstens deze willen aannemen. De 15e spreekt Commendone opnieuw over hen: enkele dagen geleden had hij gemeld dat enige heren van naam 'di questi Ugonotti et particolarmente de Paesi Bassi' te zien waren; van hun *Oratio* hebben zij 'più copie' laten drukken, maar hij had er geen kunnen bemachtigen; daarom stuurt hij een afschrift; tevens zendt hij een kopie op van de 'requesta o supplica' die aan Margaretha van Parma door enige 'signori di Fiandra' is aangeboden (het zgn. smeekschrift van 5 april om godsdienstvrijheid), opdat Reomano de 'conformità di questi scritturi' kan zien[40] - een juiste opmerking overigens. En heel belangrijk is wel Commendone's bericht aan Michele Bonelli, kardinaal Alessandrino, leider van de zaken der H. Stoel, van 27 april over de 'afgezanten van de Hugenoten van Vlaanderen en van Frankrijk. Die van Vlaanderen kwamen reeds en die van Frankrijk zijn nog gekomen met brieven van de prins van Condé

39 De *Libellus supplex* boden zij op 1 april, de datum waarop dit smeekschrift dan gedateerd is, in de Rijksdag aan. Dit weet de geschiedschrijver-predikant JOHANNES GYSIUS te melden. Hij schreeft kort na 1609 een in 1616 verschenen boek: *Oorsprong*, *en voortgang der Nederlandscher beroerten ende ellendicheden...* dat hij in 1619 in het Latijn liet verschijnen. Hierin zegt hij: 'Inmiddels zonden de voornoemde edelen (van het verbond) een smeekschrift aan keizer Maximiliaan in naam van hen die de roomse godsdienst hadden verlaten en zich tot het gereformeerde evangelie gewend. Dit *Libellus* werd op 1 april 1566 te Augsburg in de Rijksdag aangeboden...'. Zie zijn anoniem verschenen *Origo & Historia Belgicorum Tumultuum...*, Lugduni Batavorum... 1619, p. 80; 2e ed.: Amstelodami 1641, pp. 98-99. De tekst is ook afgedrukt door GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, p. 70. Over het boek van Gysius en de daarmee samenhangende problemen spreekt uitvoerig S. DE WIND, *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers*, Middelburg 1835, pp. 328-337; 571-7. Zie voor de bibliografische gegevens FERD. VAN DER HAEGHEN, *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par -. Rééditée som la direction de Marie-Thérèse Lenger*, 6 dl., Bruxelles 1964-1970, i.v. Gysius. Zijn leven in *N.N.B.W.*, vol ii, cols. 534-536.

40 I. PH. DENGEL, *Nuntius Biglia 1565-1566 (Juni). Commendone als Legat auf dem Reichstag 1566*, Bearb. von -, Wien-Leipzig 1926, [- Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. II. Abt. 1560-1571. V. Band], pp. 104; 135; 152-3.

en van Mons. d'Andelot en met een confessie van hun geloof[41], en met opdracht te onderhandelen en tot overeenstemming te komen met de vorsten inzake de godsdienst, hetgeen, of dit gebeurt of niet -voegt Commendone er als zijn zienswijze aan toe- er intussen op gericht is de vorsten van de Confessie nader te brengen tot de Sacramentariërs[42] wat genoegzaam schade veroorzaakt; zoals reeds is meegedeeld hebben zij allen eensgezind een geschrift aan Zijne Majesteit aangeboden'.[43] Maar wat men ook deed, zelfs een Duitse vertaling verspreiden van Junius' *Brief discours envoyé au Roy Philippe* (1565) welke op last van Frederik III was vervaardigd en te Heidelberg gedrukt: het haalde allemaal niets uit. Volgens een uitlating van de keurvorst zelf benaderde men ten behoeve van de Nederlanders 'als unser Mitglider' de keizer. Het gevolg was slechts dat Maximiliaan stappen ondernam om in de Nederlanden bloedvergieten te voorkomen.[44] Doch men kan uit wat de Antwerpenaren op de Rijksdag ondernamen, geenszins de conclusie trekken dat zij het eens werden met de lutheranen of dat zij geschriften lieten circuleren om inzake de leer van het Avondmaal tot overeenstemming met hen te komen. Terecht oordeelt Bakhuizen van den Brink, dat het uit zeker oogpunt onbegrijpelijk is dat men met de 'Smeekbrief' en het 'vertoog' gemeend heeft iets te kunnen bereiken op de Rijksdag[45], zowel -voegen wij daaraan toe- bij de anti-calvinistische keizer als bij de lutherse vorsten. Het eindresultaat was echter wel dat het calvinisme, ook dat van het buitenland, niet veroordeeld werd.

41 Het is niet duidelijk of het hier gaat over de *Confession de foy* die in het voorjaar van 1560 aan Frans I was aangeboden, ofwel over de *Confessio belgica*, in 1561 opgesteld door Guy de Bray naar het voorbeeld van eerstgenoemde, maar uitgebreider, ofwel over beide confessies; de laatstgenoemde verscheen in 1566 te Heidelberg in het Duits (HOLLWEG, *op. cit.*, p. 161, die echter geen exemplaar heeft kunnen vinden), dus deze moet hier zeker bedoeld zijn, afgezien van de *Confession.*

42 Het woord *Sacramentarii* is afkomstig van Luther, die daarmee Calvijn, Zwingli en alle anderen bedoelde die het niet eens waren met zijn leer betreffende het Avondmaal. Zie hierover HOLLWEG, *op. cit.*, p. 162 e.v.

43 DENGEL, *op. cit.*, p. 178.

44 HOLLWEG, *op. cit.*, pp. 287-8; BOHDAN CHUDOBA, *Spain and the Empire 1519-1643*, Chicago 1952, pp. 134-7.

45 BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *op. cit.*, p. 185.

Zo geven ook de gebeurtenissen tijdens de Rijksdag van Augsburg in het voorjaar van 1566 geen aanleiding tot de gedachte als zou daar enige theologische overeenstemming tussen lutheranen en calvinisten bereikt zijn. Het te Vianen pas eind 1566 gedrukte geschrift kan daarom niet hiervandaan komen.

Komt het dan tóch uit Antwerpen, zoals men op de titel welke Margaretha van Parma weergeeft, kan lezen? De la Fontaine Verwey verwerpt deze gedachte omdat hij van mening is dat de zgn. concordantie van Vianen niets anders zou zijn dan de *Concordia Wittenbergensis*.[46] Daartegen is o.i. afdoende in te brengen dat deze *Concordia* in 1536 handelde over geschilpunten tussen de lutheranen onderling; Calvijn was toen nog amper in de openbaarheid getreden en had nog niet de betekenis die hij later had. De *Concordia* mondde uit in de *Confessio Augustana Variata* van 1540, die het echter nooit zover heeft gebracht dat de calvinisten die aanvaardbaar achtten inzake het hoofdpunt, de leer van het Avondmaal. Zulks bleek niet alleen in Duitsland, maar overduidelijk nog eens afdoende te Poissy. Bovendien had Beza haar verworpen!

De vraag blijft dus nog steeds: kan de zgn. Concordantie tóch uit Antwerpen komen? Wij zeiden boven reeds dat dit onmogelijk leek, gezien de verhoudingen dáár. Deze bewering moet nader worden toegelicht.

Na de Beeldenstorm in augustus 1566 was de toestand in Antwerpen uiteraard zeer gespannen. De drie godsdienstige groeperingen, om van de anabaptisten als vierde te zwijgen, stonden met het grootst denkbare wantrouwen tegenover elkaar. Oranje, als gouverneur van de stad, slaagde er echter in op 2 september met de calvinisten en lutheranen een overeenstemming te bereiken betreffende de plaatsen waar zij hun bijeenkomsten zouden mogen houden. De theologische twisten bleven echter doorgaan: aan beide zijden werd de kansel gebruikt als een burcht van waaruit men elkaar vinnig bestookte. Zoals wij reeds

46 De la Fontaine Verwey, *Boeken*, pp. 31-33.

zeiden, poogde Oranje die beslist geen theoloog was[47], uit politieke motieven eenheid tussen beide te brengen en daarvoor de steun der Duitse lutherse vorsten te verwerven. In juli 1566 had hij in een te Antwerpen opgestelde memorie, bestemd voor Lodewijk van Nassau, te kennen gegeven dat hij de calvinisten heethoofden vond en nog weinig middelen zag om ze tot betere gedachten te brengen; hij vreesde dat daaruit ten slotte zou voortkomen de verwoestingen, niet alleen van 'deze stad maar in het algemeen van het hele land', hetgeen alleen zou kunnen worden afgeweerd indien de koning de Augsburgse Confessie zou toestaan; daarmee zouden de anderen dan weer niet tevreden zijn en kerken naar eigen zin willen hebben. De aanhangers van de Augsburgse Confessie achtte hij zeer rechtschapen en vreedzame lieden, geenszins geneigd tot oproer of ongehoorzaamheid en volkomen gericht tegen deze calvinistische manier van optreden.[48] Zijn streven werd gesteund door het inschakelen van de pers. Maar in het geheim, omdat 'ketterse' boeken nu eenmaal waren verboden. Daarom waren al in 1564 te Vianen boekjes gedrukt om de toenadering te propageren. In 1566 was dit opnieuw het geval. In augustus had de notaris Filips van Wesembeke, broer van de bekende orangistische Antwerpse raad-

47 In een afscheidsgesprek met enige afgevaardigheden van het Antwerps Kapittel verklaarde de prins dat de verschillen tussen katholieken en andersdenkenden slechts neerkwamen op een interpretatie van woorden, 'rem vero apud utrosque esse unam et eandem' (dat bij beiden echter de zaak een en dezelfde was). Aldus Maximiliaan Morillon, vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, aan Granvelle op 15-16 november 1566; zie, ED. POULLET, *Correspondance du cardinal de Granvelle*, *1565-1586*, dl. ii, Bruxelles 1880, p. 88. De hier uitgedrukte mening van Oranje vindt men terug in de uitvoerige brief die hij op 5 november uit Utrecht aan landgraaf Willem van Hessen zond om uit te leggen waarom hij niet openlijk kon verklaren de Augsburgse Confessie aan te hangen. Deze brief was het antwoord op een memorandum (sept. 1566?) van de theologen van de landgraaf waarin helder en nuchter het voor en tegen werden uiteengezet van een openlijke stellingname van de prins. Willem van Hessen had het dokument doorgezonden. Zie GROEN VAN PRINSTERER, *t.a.p.*, pp. 338-43 (dit is het vervolg op een ontleding der theologen van de toestand in de Nederlanden, afgedrukt in GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, Ie série: *Supplément*, Leyde 1847, 37-8) en 450-9.

48 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 169-170; niet gericht aan Brederode, zoals Groen zegt, maar aan Lodewijk van Nassau (M. RITTER, 'Über die Anfänge des niederländischen Aufstandes' in *Histor. Zeitschrift*, 58, 1887, pp. 385-434; p. 431 n.).

pensionaris Jacob van Wesembeke, op dat moment te Keulen woonachtig en zelf lutheraan, een Nederlandse vertaling van de *Confessio Augustana Variata* gereed die in de Rijnstad werd gedrukt maar tevens in beslaggenomen, tegelijk met een boek van Luther zelf. Dit is bekend uit een brief van Lodewijk van Nassau van 16 oktober uit Gorinchem aan zijn broer graaf Johann te Dillenburg. Lodewijk vraagt hem tevens een theoloog te zenden, want aan zo'n man is dringend behoefte; hij moet echter wel in de Nederlanden onbekend zijn en voor een wereldlijk persoon doorgaan om met de heren [= verbonden edelen] te kunnen praten. Het schijnt dat graaf Johann ook boeken ter vertaling heeft gestuurd, maar Lodewijk weet niet goed wat ermee aan te vangen, want met vertalers ligt de zaak zeer gevaarlijk en bovendien beschikken wij, zegt hij, onder de aanhangers van de Confessie niet over veel geschikte personen voor dit werk.[49] In september begon men dan te Antwerpen een Nederlandse vertaling van de *Augustana* te drukken. Ook deze werd echter, zij het gedeeltelijk, in beslag genomen, doch daarna te Vianen afgewerkt.[50] Roger de Tassis, deken van het Antwerpse Kapittel, deelde aan Morillon mee 'dat men te Antwerpen heeft gedrukt de Augsburgse Confessie met de Apologie van Melanchthon in het Latijn, waarvan hij mij een exemplaar heeft laten zien, en dat zij eveneens in het Vlaams is vertaald'.[51]

In oktober verzochten de zaakwaarnemers der lutheranen om hulp aan de lutherse geestelijkheid van het graafschap Mansfeld, waar Luther te Eisleben was geboren en gestorven. Men stuurde drie predikanten. Ook Matthias Flacius Illyricus kwam op hun

49 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 402-3.

50 H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'Bibliografie en geschiedenis. Een episode uit het "Wonderjaar" 1566' in *Historiunculae*, Amsterdam 1965, pp. 166-120. Afbeelding van het titelblad bij DE LA FONTAINE VERWEY, *Brederode*, pp. 28-9. Zie ook FRUIN, *op. cit.*, 420-1, die op de onmogelijkheid wijst van Oranje's pogingen om het lutheranisme te doen aanvaarden.

51 Brief van 15-16 november 1566 (POULLET, *op. cit.*, p. 94). De deken hield de regering nogal op de hoogte. Hij was zeer bezorgd voor het geestelijk welzijn van zijn gelovigen. Over hem J. WILS in: *Biographie Nationale de Belgique* 24, 1926/9, cols. 616-8. F. PRIMS, 'Een partijganger der inquisitie (rond 1550)' in zijn *Antwerpiensia. 1938. Twaalfde Reeks*, Antwerpen 1939, pp. 231-6.

verzoek in midden oktober aan. Inmiddels waren nog anderen gekomen, zodat eind november niet minder dan veertien predikers aanwezig waren, overigens niet allen Duitsers want uit de Nederlanden zelf was men eveneens toegesneld.[52] De irenische Johann Brenz kwam nog in december te Antwerpen, zodat er toen in totaal acht uit Duitsland afkomstige predikers en 'strijdtheologen' werkzaam waren.[53] De gehele schaar was, zegt Pont, 'onverdacht luthers en zeer tegen alle Gereformeerdheid gekant'. Maar omdat zij te weinig de volkstaal spraken, bleef het eigenlijke volksleven door hen onaangetast, zij konden de volkstoon niet treffen en de volksgeest niet verstaan.[54] De taak der belangrijkste theologen bestond uit disputeren niet de calvinisten, hetgeen zij dan ook deden zowel in woord als geschrift. Zij veroorzaakten een ware regen van drukwerk, in het Nederlands, in het Duits en in het Latijn[55]. Op 18 december meende de landvoogdes aan Filips II te kunnen schrijven dat de lutheranen in Antwerpen drie van hun voornaamste 'dogmatiseurs' hadden laten komen 'pour les faire disputer avec les Calvinistes et s'ilz les peuvent tirer à leur opinion, ou, *du moins*, *concorder leur doctrine*, en quoy estiment que servit leur principale asseurance'. Zij noemt dan de twee hevigste voorstanders van de 'precieze' lutheranen, Flacius en Tilman Heshusius, deze laatste bestreden door de gematigde Heidelbergse hoogleraar-theoloog Petrus Boquinus die eveneens door haar wordt genoemd.[56] Ook graaf Karel van Berlaymont, lid

52 J.W. PONT, *Geschiedenis van het lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem 1911, pp. 77-80.

53 Zij gingen ook buiten Antwerpen prediken, bv. in Mechelen, Hondschoote en Breda (PONT, *op. cit.*, p. 189 n. 3). Een beknopt overzicht der predikanten in J. LOOSJES, *Geschiedenis der Luthersche Kerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1921, pp. 35-43. Brenz wordt genoemd door F. PRIMS. *Het Wonderjaar 1566-1567*, Tweede uitgave herzien en vermeerderd, Wetteren 1941, p. 287.

54 PONT, *op. cit.*, p. 80; p. 82

55 PONT, *op. cit.*, pp. 96-104.

56 J.S. THEISSEN, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche. duchesse de Parme, avec Philippe II*, dl. II, Utrecht 1925, pp. 230-1. Over Boquinus (hier Bochinus genoemd): HOLLWEG, *op. cit.*, p. 59. Ook Morillon spreekt over hem en wel allesbehalve vleiend in de reeds aangehaalde brief aan Granvelle (POULLET, *op. cit.*, pp. 91-2 en de toelichtingen aldaar van de uitgever).

van de Raad van State en hoofd van de Raad van Financiën, vertrouwensman van Margaretha, was de mening toegedaan dat te Antwerpen de Augsburgse Confessie zou worden geaccepteerd, of de koning dat nu wel of niet zou willen.[57] Zij zagen het wel verkeerd, want de gelijktijdige komst van harde en zachte lutheranen splitste de geloofsgenoten en dreef de onenigheid met de calvinisten op de spits: tijdens een bijeenkomst der beide partijen viel zelfs een dode![58] Van enige overeenstemming is dan ook niets te bespeuren, temeer omdat men de lutheranen te Antwerpen in het algemeen kan kenmerken met het woord 'gnesio-lutheraans'.[59]

Bor weet te vermelden dat 'eenige der voornaemste hoofden van die van de Gereformeerde Religie... grote neerstigheid gebruikt hebben, so aen de Keur en Vorsten des Rijx als aen andere Potentaten en Heeren, om deselve te verwilligen, dat syluiden souden willen by den Coning van Spagnien aenhouden, en voor hen-luiden bidden en intercederen, ten einde sijn Maj. soude gelieven de rigoreuse placcaten te niet te doen opdat de bloed-stortinge mochte werden vermijd, en dat sy-luiden in vrydom na haerder conscientien souden mogen leven; en also sy derhalven seer ernstig aen sommige Rijx-Vorsten aenhielden, so heeft eenen Heerlijken en Vorstelijken persoon op hen-luiden versoek aen hem gedaen, daer op geantwoort in na-volgende manieren'.[60] Deze samenvatting moet de inhoud zijn van het schrijven waarmee het Antwerpse consistorie aan sommige Duitse vorsten het beroemde driemillioengulden-request zond dat op 27 oktober aan de graaf van Hoogstraten en de magistraat van Antwerpen was aangeboden om naar Brussel door te zen-

57 Berlaymont zei dit tegen Morillon, die op 17 november 1566 het gesprek aan Granvelle meedeelde (POULLET, *op. cit.*, p. 107).

58 PRIMS, *Wonderjaar*, pp. 286-94. Over de disputen in januari 1567 zie men ook de belangrijke gegevens van Jean Crespin in zijn *Histoire des Martyrs*, afgedrukt door FRUIN, *Voorspel*, p. 433 n 4. Enkele sappige bijzonderheden, opgetekend door een lutheraan, in R. VAN ROOSBROECK, *De Kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, 2 dl., Antwerpen 1929-33, dl. I, pp. 126; 128-130; 169-171.

59 PONT, *op. cit.*, pp. 105; 128-137.

60 BOR, *op. cit.*, p. 119.

den.[61] Men wilde met het aanbieden van dit bedrag van Filips II pogen godsdienstvrijheid te kopen.

Dit request was overhandigd door de calvinisten en lutheranen samen. Er was dus een schijn van eenheid tussen beide groeperingen. Doch niet meer dan dat. Toen de koopman Philippe d'Auxy als geheim berichtgever van de landvoogdes tijdens een maaltijd met twee der ondertekenaars opmerkte te hebben vernomen dat zij als lutheranen zich hadden verbonden met de calvinisten, kreeg hij te horen dat zulks waar was inzake de aanbieding van het request maar dat zij betreffende de rest bleven verschillen als hemel en aarde.[62]

Maar de geld-aanbieding kon bij de Duitse lutherse vorsten misschien de gewenste indruk vestigen die hen zou kunnen doen besluiten tot hulp. Daarom schreef Lodewijk van Nassau, alert als steeds, reeds op 31 oktober van Utrecht uit aan Willem van Hessen met wie hij op bijzonder goede voet stond. Om hem te laten zien dat men Filips II onderdanig wil blijven, stuurt hij alvast een kopie van het driemillioengulden-request dat de landgraaf alsnog met algemene toestemming 'derjenigen, die der religion [van Augsburg] zugethan, gleichwie von denen von Antorff albereitt geschenen auch von allen andern stellen, wie ich verhoffe, alsbaldt geschenen wirdt, überschickt werden solle', zijns inziens zou dit stuk ten spoedigste in het Duits moeten worden vertaald opdat alle tegenstanders kennis ervan kunnen nemen; maar Lodewijk ziet wel in dat de *ministri* zeer moeilijk ertoe zullen kunnen worden gebracht de Augsburgse Confessie te aanvaarden. Toch moet men de pogingen daartoe niet opgeven en daarom vraagt hij Willem van Hessen om zowel Frederik III als

61 R.C. BAKHUISEN VAN DE BRINK, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog*, 2 dl., 's-Gravenhage 1891-8, dl. II, pp. 86-9, vooral p. 87 n. 1; PRIMS, *op. cit.*, pp. 252-8. A.A. VAN SCHELVEN, 'Het verzoekschrift der 3.000.000 goudguldens, October 1566' in *Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6e reeks, dl. 9, 1930, pp. 1-40. J. SCHEERDER, 'Eenige nieuwe bijzonderheden betreffende het 3.000.000 goudguldens rekwest (1566)' in *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, dl. I, Bruxelles-Paris 1947, pp. 559-566.

62 A.A. VAN SCHELVEN, 'Verklikkersrapporten over Antwerpen in het laatste kwartaal van 1566' in *Bijdragen en Mededeelingen v.h. Histor. Genootschap*, 50, 1929, pp. 238-320; p. 242: D'Auxy aan Marg. van Parma, 18 nov. 1566.

admiraal De Coligny ‘auf welcher Kirchen sich denn fast alle unsere Ministri beruffen’ te wijzen op het goede dat zal voortkomen uit een schikking en het grote gevaar voor de Nederlanden wanneer men de Augsburgse Confessie nier aanvaardt.[63] Nog geen week later, op 5 november, richtte ook de prins van Oranje zich van Utrecht uit tot de landgraaf. Inzake het punt dat ons hier bezighoudt, deelt hij mee dat de (calvinistische) predikanten zich op de zuivere Augsburgse Confessie zonder verdere apologieën (bv. van Melanchthon) of verklaringen beroepen; zij willen zich houden aan de geschriften der profeten en apostelen. Oranje is van mening dat ze moeilijk van hun standpunt af te brengen zullen zijn en hij voorziet om deze reden dan ook een ‘jämerlichs verheren und bluettvergieszen’. Hij spreekt daarom de hoop uit dat Willem van Hessen ‘ein Cristlichs seliges Werck verrichten’ zal ten dienste van de gehele Christenheid en van de Nederlanden in het bijzonder door deze ‘hochwichtige Sache mit höchstem Vleysz’ ter harte te nemen.[64] Vermoedelijk in het begin van december richtte Lodewijk van Nassau zich bovendien in een, waarschijnlijk eigenhandig schrijven eveneens tot Maximiliaan II zelf om diens tussenkomst te vragen; het request van de drie millioen gulden zond hij ook nu mee.[65]

Willem van Hessen liet reeds op 25 november aan graaf Lodewijk in een kort briefje weten dat hij het request uitstekend vond, het had laten vertalen en daarheen gestuurd waar het, naar hij hoopte, vrucht zou dragen.[66] Zijn uitvoerig schrijven aan de prins van 27 november bevat een interessant argument om de calvinisten ertoe te brengen de Augsburgse Confessie te aanvaar-

63 P.J. BLOK, *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeven documenten*, Utrecht 1887, pp. 43-9.
64 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 450-9; in het bijzonder pp. 452-4. Vgl. over dit schrijven, boven n. 47.
65 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 500-4.
66 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 480-2.

den.[67] Gehoord de mening van de vorsten der Confessie staat het voor hem absoluut vast dat 'sich die luiden -aldus Bor- ten minsten op de Ausburgse Confession beriepen'. Want daardoor zouden de vorsten genegen zijn bij de Spaanse koning te interveniëren en de Duitse soldaten zich des te minder tegen 'die goede luiden' laten gebruiken. Te bedenken is bovendien dat de tegenstanders [de regering] enige artikelen uit de Confessie aangrijpen als reden om de zuivere leer van Gods Woord zó te vervolgen dat terwille van die paar artikelen niet alleen de Nederlanden in groot gevaar worden gebracht, maar dan ook het gehele werk van het ware Christelijke geloof vernietigd wordt. Daarom houdt hij het 'in den genen die sulx veroorsaken meer voor een onbedachte hartneckigheid, dan voor eenen Christelijken yver'. Willem van Hessen wijst dan op het voorbeeld van de apostel Paulus, die zich, ofschoon hij leerde dat een strikte observantie van de Wet niet nodig is ter zaligheid, toch anders had uitgelaten om ergernis en verwarring onder de gelovige Joden te Jeruzalem te voorkomen; eveneens had hij, tegen zijn eigen leer in, Timotheus laten besnijden en eveneens had hij na zijn gevangenname openlijk verklaard Farizeër te zijn, omdat hij het met de Farizeën eens

67 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 489-94. BOR, *op. cit.*, pp. 119-120, drukt deze brief achter de boven aangehaalde passage, alsof hij het antwoord zou zijn aan 'eenige der voornaemste hoofden van die van de Gereformeerde Religie', met wie toch niet prins Willem en graaf Lodewijk kunnen zijn bedoeld. Ook in woordkeuze richt de landgraaf zich niet tot het consistorie. Bor komt hiertoe omdat hij slechts, hoe dan ook, de beschikking heeft gehad over deze brief in een Franse vertaling, welke hier en daar licht afwijkt van de Duitse tekst. Een afschrift van deze vertaling is aanwezig te Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 182, ff. 157^{r}-158^{r}. Deze kopie heeft het opschrift 'Extraict d'une lettre d'ung grand et principal personnaige à quelques ungs de par de ca' en is ook niet ondertekend. De laatste regel geeft als datum: 'Donné etc. 1e 27 de novembre l'an 1565' hetgeen een duidelijke slordigheid van de kopiïst is. Ook het afschrift van de prefatie van Naumburg is hierbij gevoegd. Deze bundel bevat m.i. kopieën van alle documenten betreffende de calvinisten en het Antwerps consistorie, die de dubbelspion Gilles Joly -deze juiste kwalificatie reeds bij M.L. VAN DEVENTER, *Het jaar 1566*, 's-Gravenhage 1856, pp. 57-8, eind 1566 of begin 1567 de regering in handen speelde. Later werd ook Joly gevangen genomen, doch na een request met een beroep op zijn diensten voor de regering weer in vrijheid gesteld. Zie o.a. LANGERAAD, *op. cit.*, p. 109 en Bijlage E; ook G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournay jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*, Paris 1962, pp. 75; 164 n. 7.

was inzake de opstanding der doden, doch verder helemaal niet.[68] M.a.w.: terwille van de goede zaak mag of moet men wel eens anders handelen dan men normaal voorstaat. Daarom, aldus de landgraaf, kan men zich rustig op de Augsburgse Confessie beroepen wanneer men op een andere wijze niet geholpen kan worden; bovendien is men verplicht zo te handelen uit christelijke liefde met het oog op het dreigende gevaar.

Om deze redenen moet men ‘in den name van de Nederlandse Kerken een geschikt verzoek aan de Duitse vorsten doen en daarmee om hun tussenkomst bij de koning vragen; en wanneer dit niet te bereiken is, ‘dat sy luiden sich *simpliciter* en in 't gemeine opte Ausburgse Confession wilden beroepen, maer dat sy-luiden immers des twistigen Artijkels van 't heilige Nachtmael souden willen vermanen, so mochte sulx met sodanig temperament [= gemoedsgesteldheid] naer ons bedunken geschieden dat sy voor souden geven als of sy eeniger wijse van haren misgunnern berucht waren [= verdacht gemaakt], dat sy van een Onchristelijke meninge’ inzake dat artikel zouden zijn, dan moesten zij te kennen geven dat hun onrecht wordt aangedaan en dat zij geen andere mening hebben dan die welke de vorsten in de prefatie van de te Naumburg ondertekende *Augustana* hadden; een afschrift daarvan zond hij mee.[69]

Tot zover geeft Willem van Hessen feitelijk de raad, daarbij steunend op het voorbeeld van Paulus, te huilen met de wolven in het bos, te doen ‘alsof’; inzake het Avondmaal kan men met een *reservatio mentalis*, een voorbehoud in de geest, in feite de Augsburgse Confessie tekenen!

Dit alles, zo gaat de landgraaf verder, klemt te meer omdat de keurvorst van de Palts de Naumburgse verklaring heeft ondertekend en er zich sindsdien op beroept, zodat de Nederlandse

68 Zie *Handelingen der Apostelen*, c 13, v 38; c 15, v 1-21; c 16, v 1-3; c 21; c 23, v 6-9.

69 Afgedrukt bij CALINICH, *op. cit.*, p. 170. Deze passus volgde letterlijk een tekst die door Melanchthon was opgesteld, maar waarvan de vorsten geloofden dat zij van Luther zelf afkomstig was. De tekst is overigens ten dele woordelijk gelijk aan die van het Frankfurter Reces van 1558, twaalf jaren na het overlijden van Luther (*op. cit.*, p. 170 n).

Kerken nog minder bezwaren kunnen maken.

Willem dringt er bij de prins op aan dat hijzelf of zijn broer Lodewijk, die beiden -naar het zich laat aanzien- het oor van de voornaamste predikanten hebben en door het volk gevolgd worden, deze zaken 'zu gemueth und hertzem (zu) fuerenn' en met het oog op de huidige situatie zien te bereiken. Indien zij hierin zouden slagen en ook daarin dat 'die unzeitige und beschwerliche *questio quo modo* diszmalsz beiseit gesetzt würde', dan zouden de dreigende gevaren kunnen worden afgewend en de voorbede der Vorsten te verwerven zijn.[70]

Het advies van landgraaf Willem komt ook in deze zinsnede hierop neer: laat dat artikel betreffende het Avondmaal *deze keer* terzijde gesteld worden. Hiermee herhaalt hij tegenover prins Willem wat hij reeds op 13 oktober 1566 aan Lodewijk van Nassau had geschreven over 'den verfluchtten zanck, so under unsernn *Theologis de modo praesentiae*', waardoor de eenvoudige mensen overtuigd raken 'als ob die Lutterischenn und Calvinischenn weitter von einander werenn als Himmel undt Erden'; om het tere plantje van het opgroeiende Evangelie te beschermen, zouden de predikanten moeten worden vermaand een einde te maken aan hun subtiele disputen en zich gezamenlijk voor de Augsburgse Confessie te verklaren en in overeenstemming daarmee zich te houden bij hun leer en ceremonies, verder niets; 'deszenn auch ein öffentliche Confeszion lieszen ausgehen'. Dan zou de Spaanse koning zich laten overhalen tot tolerantie en zouden de Duitse vorsten tot interventie geneigd zijn, terwijl bovendien vele 'ehrlichen leute der Teutschenn Nation' daarin aanleiding zouden vinden zich niet voor de krijgsdienst te laten aanwerven en thuis te blijven.[71]

Bor vertelt ook nog het volgende: 'Om hen [d.i. de hoofden der gereformeerde religie] te meerder te bewegen tot aenneminge van den tijtel der Augsburgse Confessie, so werd ook aen hen gesonden 't gevoelen van Doctor Paulus Eberus, Pastoor van de Wittenbergse Kerke, nopende des Heeren Avondmael, gelevert

70 Dit laatste deel van de brief niet bij Bor.

71 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 391-3.

in de stad van Torga 1561 in handen van den Keur-vorst Augusto, hertog in Saxen, inhoudende als volgt:'.[72] Dit document, waarvan men in de bronnen verder niets vindt, is vermoedelijk een voorbereiding geweest ten dienste van August van Saksen op de Naumburgse vergadering, die immers op 21 januari 1561 begon.

Paulus Eber, een rijk begaafd man, was in 1545 hoogleraar te Wittenberg geworden. Als zodanig had hij met Melanchthon, wiens opvattingen hij meest volgde, in 1557 deelgenomen aan het Colloquium van Worms, waar ook calvinistische theologen, o.w. Beza, aanwezig waren[73], wier gedachten hij daar beter had leren kennen. Inzake het Avondmaal wilde hij het midden zoeken en ging aldus in de richting van de *Concordia Wittenbergensis* waarmee hij zich bewust verbonden voelde. Tevergeefs echter probeerde hij de precieze lutheranen van zijn milde opvattingen te overtuigen, terwijl hij zich van het crypto-calvinisme distancieerde. 'Seine Gutachten hatten starkes Gewicht' zegt prof. Stupperich van hem.[74] Eber zet uitvoerig uiteen wat hij de gelovigen van de kansel af over het Avondmaal voorhoudt; daarbij doet hij een sterk beroep op het geloof en onderstreept hij het ontoereikende van het menselijk verstand om dit mysterie te begrijpen. Hij keert zich duidelijk af van de transsubstantiatie der katholieken, met name van 'de omdraginge en aanbiddinge des Broods'. Eveneens verwerpt hij Zwingli, Bullinger en anderen zonder ze te noemen.[75] In zijn traktaat kan men misschien

72 BOR, *op. cit.*, pp. 120-2.

73 Over Beza te Worms en zijn latere betrekkingen met Frederik III en de Heidelbergse theologen, zie men W. HOLLWEG, *Neue Untersuchungen zur Geschichte und Lehre des Heidelberger Katechismus*, Neukirchen 1961, pp. 88-92.

74 R. STUPPERICH, 'Paul Eber' in *Neue Deutsche Biographie*, 4, 1959, p. 225.

75 'Wy en zijn ook niet van opinien van den genen (wie datse ook zijn) die willen seggen dat wy alleenlijk souden nutten en ontfangen de naekte elementen, of alleenlijk een gefigureert, betekent of verçiert lichaem' (BOR, *op. cit.*, 121a bovenaan). Zie hierover duidelijk ERNEST BIZER, *Studien zur Geschichte des Abendmahlstreits im 16. Jahrhundert*, Darmstadt 1972, pp. 285-299. Dit stuk van Eber wordt niet behandeld door Th. PRESSEL, *Paul Eber. Nach gleichzeitigen Quellen*, Elberfeld 1862 (archivalia uit Gotha) en evenmin door CALINICH, *op. cit.*, (archivalia uit Dresden). Cfr. HOLLWEG, *Reichstag*, pp. 238-240. CALINICH, *op. cit.*, p. xxiii, No. 42a noemt onder de Dresdener archiefstukken: 'Paul Eber kurzer Bericht vom hochwirdigen Abentmal des Herrn Christi'. De tegenwoordige aanduidingen is: Dresden, Staatsarchiv, Bestände des Staatlichen Archivfonds, Loc. 10326: *Naumburgische Handlung in Religionssachen zu neuer Unterschreibung und Besieglung der Augsburgischen Konfession, 1561*, ff. 170^{r}-176^{r}. De verhandeling is niet gedateerd, maar bevindt zich tussen stukken die in nauw verband staan met de overweging van de Landdag ten aanzien van het Concilie van Trente, op 6 februari 1561 gericht aan keurvorst August. Het exposé van Eber kan eind 1560, begin 1561 zijn ontstaan. Een cursorische vergelijking van de tekst op filmband gaf de zekerheid dat dit het stuk is dat Bor vertaald opneemt. Hij geeft evenwel een bijzonder vrije vertaling; zelfs was een kleine afwijking te constateren, In de 2e alinea van p. 121a is sprake van de wijze waarop Eber de catechismus uitlegde, 'zoals ik hebbe achtervolgt in de leste *Lenten*', terwijl het origineel schrijft: 'die ich auch in Erklerung aller Stück des Catechismus im vergangenen *Herbst* gebraucht hab...' f. 173^{r}, regel 10-11). Hier willen wij de heer directeur van het Staatsarchiv gaarne onze oprechte dank betuigen voor zijn hulpvaardige mededelingen.

ook wel het calvinisme onderbrengen: dat moet de gedachte van de afzender geweest zijn.

August van Saksen, de oom van Anna met wie Willem van Oranje in 1561 in het huwelijk was getreden, dacht niet anders; hij was immers een conservatief man. De prins schreef hem in het kader van de actie om steun van Utrecht uit op 26 november, dus een dag nadat Lodewijk zijn brief aan Hessen had opgesteld.[76] Ofschoon Oranje motieven van politieke aard naar voren bracht om de interventie van zijn aangehuwde oom te bewerken, legde hij toch ook de nadruk op de betekenis van diens hulp bij de uitbreiding van het Rijk Gods.[77] Op 19 december werd het antwoord opgesteld. August toont zich verheugd over het feit

76 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 482-4.

77 Het gezantschap dat de prins op 1 december 1566 uit Utrecht aan de Palts en andere vorsten aankondigde en waarvoor hij op dezelfde datum een instructie opstelde, had tot doel hun voorspraak bij Filips II in te roepen en toestemming te vragen om stroepen te mogen werven; verder herhaalt de prins in de lange instructie de reeds in vroegere brieven weergegeven argumenten. Zie 's-Gravenhage, *Koninklijk Huisarchief*, A11/XIV A, 5a-4. Op de brief is met een andere hand aangetekend: 'hiernach volgent die Instruction ist mit diesen Credentzen Graf Johann zu Nassau zugeschickt worden'; het stuk is door de prins ondertekend. GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, p. 498 noemt het slechts. Zie hierover ROLF GLAWISCHNIG, *Niederlande, Kalvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI*, Marburg 1973, pp. 77-8, vooral n. 25.

dat Oranje er over denkt de Augsburgse Confessie openlijk te gaan belijden. Filips II zal er wel niet mee ingenomen zijn. Maar omdat in de Nederlanden allerwege blijkt dat men genoeg heeft van het pausdom en de Spaanse Inquisitie en in geloofszaken niet gedwongen wil worden, is het raadzaam niet naar het zwaard te grijpen en liever zachtere middelen te gebruiken om rust en vrede te bewaren. Om 'in Anrichtinge der wahren Christlichen Religion eine gewisse Form' te hebben, stuurt hij alleen voor het gebruik van de prins zelf een exemplaar van de Saksische Kerkorde op. De prins kan er dan vertrouwelijk over praten en het boekje een tijd gebruiken.[78] In deze Kerkorde, gedrukt te Wittenberg in 1559, was de leer van het Avondmaal letterlijk overgenomen uit het Frankfurter Reces; zij kwam dus overeen met de te Naumburg ondertekende formule.[79] Misschien kan men daarom keurvorst August als de man zien die het traktaat van Eber opzond.

Al deze acties, hoe voorzichtig ook ondernomen, lekten toch uit. Volgens een verklaring, gedaan in het verhoor op 7 mei 1568 door de commissarissen van de regering, van Jan van Blois de Treslong, afkomstig uit Brielle, werd in Antwerpen algemeen gezegd dat, indien de burgemeesters en de verbonden edelen de Augsburgse Confessie wilden aannemen, de prins van Oranje zich vóór hen zou verklaren.[80]

78 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, pp. 509-510.
79 CALINICH, *op. cit.*, p. 170 n.
80 POULLET, *op. cit.*, pp. 647; 674-5.

De goed-ingelichte Bor weet verder dat ‘de hoofden der geconfedereerden -d.w.z. Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode- dagelijx’ meer en meer er van overtuigd geraakten dat noch Filips II noch Margaretha van Parma de nieuwe religie wilden toelaten. Niettemin hoopten zij ‘by al dien dat de Gereformeerde de tijtel der Confessie wilden aennemen, dat de selve Gereformeerde geen assistentie en soude gebreken’. Daarom lieten zij graaf Lodewijk te Antwerpen, Valencijn, Doornik en Amsterdam ‘als wesende de perincipaelste Steden daer de Gereformeerde Religie werd geoeffent’ de afgevaardigden der calvinisten ‘en andere gedeputeerden’ een propositie doen, waarvan Bor de volledige inhoud afdrukt.[81] Hij geeft dan de tekst van de voorstellen die Lodewijk in feite op 24 december 1566 te Amsterdam ‘den gedeputeerden vanden gereformeerden gemeenten der steden ende plaetsen in Hollant’ voorlegde.[82] Dat Lodewijk zich richtte tot Valencijn en Doornik is begrijpelijk wanneer men bedenkt dat de tot overeenstemming geneigde Guy de Bray sinds 9 juli 1566 te Valencijn werkzaam was en met Doornik, waar hij vroeger de gemeente had gesticht en tot bloei gebracht, steeds nauwe betrekkingen had onderhouden. Lodewijk heeft ook een of meer ontmoetingen met geloofsbroeders te Antwerpen gehad, met name met Taffin.[83] Het laatste der drie door Lodewijk voorgehouden punten hield in dat men moest pogen de gunst te verwerven van de keizer en de Duitse vorsten der Augsburgse Confessie, die anders maar langzaam zouden reageren. Daartoe ‘dochte sijne Genade tot vorderinge van den rijke Christi, ook 't welvaren van de Nederlanden, seer goed, nut en oorbaer dat de Gemeente 'tselve metten eersten souden

81 BOR, *op. cit.*, pp. 124-5.

82 's-Gravenhage, *Kon. Huisarchief*, II, nr 719; genoemd door GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, p. 515, zonder het afwijzend antwoord dat Bor in samenvatting geeft.

83 LANGERAAD, *op. cit.*, p. 72 n, regel 10-11: Guy de Bray en anderen hadden te Valencijn gezegd ‘qu'ilz avoyent grand espoir de secours sur la personne du prince d'Orange, conte De Hornes, conte Ludovic et aultres, avec lequel prince journellement traictoyent en Anvers plusieurs ministres et signamment Taffin’; zie ook het bericht van 18 december van Margaretha van Parma aan Filips betreffende een vergadering in het huis van Hoogstraten over hulp aan Valencijn (*op. cit.*, p. 73 vlak boven n. 1).

willen doen'. Zulk een beroep zou moeten vergezeld gaan van een verklaring betreffende de toestand der Nederlandse kerk en een request aan de Duitse vorsten, 'latende sijne Genade hem beduncken' dat men om de totale ondergang van de gereformeerde kerk in de Nederlanden te voorkomen in goed geweten de Augsburgse Confessie zou kunnen aannemen en dat men dit ook moest doen uit christelijke liefde 'tot opbouwinge der kerke Christi'. Daarop kwam een schriftelijk antwoord binnen, zegt Bor, van de zijde der gedeputeerden 'van vele diverse steden van de Gereformeerde religie' dat inhield dat men wel met de Augsburgse Confessie wilde meegaan 'in alle 'tgunt dat accorderende is mette heilige Schriftene', profeten en apostelen, maar dat men toch eerst goed wilde nadenken omdat ''tselve articul [H. Avondmaal] seer pregnant' is en overleg plegen met de ministers en oudsten der gemeenten 'om daerna absolute antwoord daer op te geven, etc.'[84]

Lodewijk zelf doet in een soort memorie van 4 januari 1567 aan Willem van Hessen verslag van zijn inspanningen voor een samengaan van calvinisten en lutheranen: omdat de kerken van de steden hier inzien welk gevaar hen dreigt, komen zij mij 'mit sampt andern Buntsverwanten' dagelijks bezoeken afleggen en herinneren aan de gedane belofte [om de gereformeerden te beschermen]. Daarom heeft hij na tal van voorstellen waarmee hij ze tot nu toe heeft afgehouden [van naar de wapenen te grijpen], opnieuw zoals dikwijls eerder, de middelen voorgeslagen, zo U [ze] in Uw laatste brief van 27 november 1566 voorlegt, en daarbij ingeprent dat het in de gegeven omstandigheden het best is zich zonder verder disputeren te verklaren tot de Augsburgse Confessie 'beiszolange Gott weittere gnad verleihen wollte'. Want zó kan men hopen op de raad, hulp en bijstand van de vorsten der Confessie. Men heeft hem dat ten dele beloofd. Derhalve is hij nu aan het werk om met de volgende 'bottschaft' deze verklaring volgens de Confessie van 1530, die te Naumburg in 1561 is bevestigd, toe te zenden. En de bezending aan de vorsten der Confessie met het request [der 3.000.000 gld.] dat onlangs

84 Bor, *op. cit.*, pp. 124-5.

namens deze kerken is overgegeven samen met het verzoek aan U om voorbede bij Filips II, hoopt Lodewijk met zijn broer de prins in orde te brengen. Hierbij kan het goed van pas komen wanneer 'eine stadtliche bottschafft' zou worden afgevaardigd naar de Rijksdag in Regensburg, indien deze in februari a.s. zou bijeenkomen. Overigens weet Lodewijk aangaande deze Rijksdag nog niets zeker; hij wil dan ook geloofwaardig bericht er over krijgen.[85]

Dit overzicht van Lodewijk slaat niet alleen op de bijeenkomst te Amsterdam, maar ook op zijn bezoek aan Antwerpen van 4 december 1566. Rachfahl spreekt terecht het vermoeden uit dat toen met het consistorie niet slechts over geld voor troepenwerving in Duitsland is gesproken, maar eveneens over een mogelijke verzoening tussen calvinisten en lutheranen.[86] Diezelfde dag nog werden twee gezanten met vrijwel gelijkluidende boodschappen voor Frederik van de Palts, August van Saksen, Christoph van Württemberg en Philipp van Hessen afgevaardigd: zij moesten om interventie verzoeken en het bekende request overhandigen.[87] De twee heren, de koopman Cornelis van Bombergen (lid en vertrouwensman van het consistorie) en de jurist Ambrosius de Chardis of de Sarde, moesten het verwijt van ketterij weerleggen door uit te leggen dat men zich oprecht hield aan de geschriften der profeten en apostelen en dat men

85 BLOK, *op. cit.*, pp. 56-8. De Rijksdag te Regensburg, waarvan hier sprake is, was slechts een zgn. 'Deputationstag', bestaande uit een bijeenkomst van een vaste commissie uit de Rijksdag, waarvan o.m. de keurvorsten deel uitmaakten. De bijeenkomst waarop Lodewijk doelt was vastgesteld op 9 maart 1567, doch vergaderde van 10 april tot 12 mei van dat jaar. Men beraadslaagde deze keer uitsluitend over gelden voor de strijd tegen de Turken (I.PH. DENGEL, *Nuntiaturberichte aus Deutschland 1560-1572...* Bd vi: *Nuntius Biglia 1566 (Juni) - 1569 (Dezember)....* Wien 1939, p. 40; p. 47 n. 2).

86 RACHFAHL, *op. cit.*, pp. 807-8.

87 A. ELKAN, *Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des niederländischen Aufstandes 1565-1567*, Leipzig, z.j., die ook zegt dat alleen de brieven aan Frederik III en Philipp van Hessen bewaard zijn. Deze twee documenten verschillen slechts in woordkeuze, niet essentieel. Zij waren in het Latijn gesteld (p. 47 n. 2). De Duitse vertaling van de brief aan Hessen staat in BLOK, *op. cit.*, pp. 166-9.

niet halstarrig wilde zijn en zich gaarne door een concilie of synode laten onderrichten.[88]

De afvaardiging der vertrouwensmannen met de opdracht lasterlijke aantijgingen te weerleggen, was geheel volgens de raad van Willem van Hessen van 27 november 1566. Hadden deze personen ook de hun aanbevolen *concordantie* bij zich waarnaar wij hier op zoek zijn? Beslist niet, want te Antwerpen gingen de ruzies en wederzijdse verdachtmakingen voort. Nog op 2 januari 1567 publiceerde de Spanjaard Antonio del Corro, die als predikant voor de Franstalige geloofsgenoten was aangetrokken, te Antwerpen zijn 'Epistre et amiable remonstrance d'un ministre de l'évangile... aux pasteurs de l'Eglise flamengue d'Anvers... les exhortant à concorde et amitié avec les autres... (En... Anvers, ce 2. de janvier de 1567)'.[89] Del Corro bestrijdt de precieze lutheranen die aanhangers waren van de geloofsbelijdenis zoals die door Flacius Illyricus was opgesteld, en bespreekt allerlei theologische geschilpunten die te Antwerpen behandeld werden kort en krachtig; daarbij komt ook Paul Eber ter sprake.[90] Het is wel duidelijk dat op 2 januari 1567 de vrede nog niet was getekend, ofschoon de zgn. *Concordantie* al gedrukt was en de ronde deed!

88 Aldus de brief aan Hessen. De samenvatting van het schrijven aan de Palts in A. KLUCKHOHN, *Briefe Friedrich des Frommen, Kurfürsten von der Paltz, mit verwandten Schriftstücken*, 2 Bde, Braunschweig 1868-1878, vol. i, pp. 730-1 geeft nog iets meer; vgl. ELKAN, *op. cit.*, pp. 45-6.

89 Exemplaar aanwezig te Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I. Het boekje verscheen ook in het Nederlands ('s-Gravenhage, Kon. Bibliotheek). Men kan van de inhoud kennis nemen bij CHR. SEPP, 'Antonius Corranus Bellerive, een "moderaet" theoloog' in zijn *Geschiedkundige nasporingen*, vol. iii, Leiden 1875, pp. 93-190. B.A. VENEMANS, 'Antonius Corranus en zijn Antwerpse brief van 1567' in *Bulletin* [de la] *Société d'Histoire du Protestantisme Belge*, X-2, 1984, pp. 66-76. Van mijn hand: 'The Life of Antonio del Corro (1527-1591) before his stay in England: II. Minister in Antwerp (Nov. 1566 - April 1567)' in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 61, 1990, pp. 175-275, waarin eveneens een bespreking van dit boek van Corro. Een korte biografie met alle verschenen literatuur over hem in *Bibliotheca Dissidentium* 7(1985) (= *Bibliotheca Bibliographica Aureliana*, CVI), pp. 121-175, door A.G. KINDER. Een groter overzicht van het leven door PAUL J. HAUBEN, *Three Spanish Heretics and the Reformation. Antonio del Corro - Cassiodoro de Reina - Cypriano de Valera*, Genève 1967. Over zijn verblijf in Frankrijk: B.A. VERMASEREN met nieuwe gegevens in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 57, 1986, pp. 394-432.

90 SEPP, *op. cit.*, pp. 121-9.

Op 28 december 1566 hadden zowel Hendrik van Brederode als Lodewijk van Nassau aan Lodewijks secretaris Gilles le Clercq uit Amsterdam briefjes meegegeven voor het consistorie te Antwerpen. Hij moest nogmaals aandringen, zo stond het in zijn instructie, op het aanvaarden van de Augsburgse Confessie volgens Naumburg zonder welke geen steun uit Duitsland zou te verwachten zijn; ja, men zou zich moeten haasten, opdat de 'union de la confession de foi' naar de Duitse vorsten zou kunnen worden gezonden vóór de Rijksdag zodat men daar tot enig besluit zou kunnen komen.[91]

91 LANGERAAD, *op. cit.*, pp. LXVI-LXVII. Het is vrijwel zeker dat de gezanten later dan 4 december vertrokken; pas de 21e waren zij te Heidelberg. Op 9 december ging een afgezant van Brederode van Vianen uit eveneens naar Frederik de Vrome; over het doel van zijn reis is overigens niets bekend (ELKAN, *op. cit.*, pp. 48-9). De twee meegegeven brieven zijn slechts kort. Lodewijk heeft de drager zijn verlangens uitvoerig uiteengezet, verzoekt hem aan te horen en zo spoedig mogelijk hun besluit te laten weten. Brederode richt zich tot 'messieurs les députées d'Anvers' en zegt dat Gilles le Clercq 's'est trouvé devers moy de la part de vous aultres' en zijn last in bijzonderheden heeft verklaard; hij verzoekt hen zijn advies en zienswijze daarop te geloven; schrijver biedt zich aan hem te gebruiken indien hij hen van nut kan zijn (Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr 182, fol. 182^{r-v}; fol. 191^{r}; kopieën. Deze briefjes zijn gesignaleerd door Langeraad). Bij Brederode valt te denken aan het door hem voorgestane gewapend verzet dat hij wilde organiseren. Wij willen hier nog de tekst geven van een voor ons interessante brief van Nicolas de Hames, wapenheraut van het Gulden Vlies en overtuigd calvinist, die hij op 12 juli 1566 had gericht aan Marnix van Ste-Aldegonde of, indien deze niet te bereiken zou zijn, aan Gilles le Clercq: 'M[aistr]e Gillis. J'ay trouvé toutes nos affaires de meilleure apparin que je n'esperois. Je ne scay si les caresses dureront long temps. Madame cherce de se comvindre auec les geux, mais à quelle fin je le vous laisse penser. Il y en a qui quonstrient y vouloir condescendre mais il fault tasel [= tassel] de les desabuz. Monsgr. le prince a commission de faire cesser les presces par douceur s'il peult et si par douceur il ne peult qu'il n'essaye aultre moyen. Hastez la synode et que La Confession soit accomodée le plus qu'il sera possible à la capacite de l'assemblée, puys que elle s'adresse à icelle pour leur faire entendre et en prendre la sauve garde. Je demeurerois sur la Confession d'Ausburg. Monsr. le comte n'a aucun courroux touchant la credence. Quant aux homes et deniers ils s'en parlera à l'assemblée. Les griefs que l'on faict partout aux fideles seront aussy remis là. Je n'en sceu enfoncé la faulte qu'il y a eu à vous faire tenir les lettres de Monsr. le conte... De Bruxelles ce 12 de jullet 1566.... Si votre Confession est hors de celle d'Ausbourg, elle ne sera bien venue. Car il en y trop et desora qui mesliont à ce parti. Je voudroy que vous le consisses presenter avecque protestes' (*T.a.p.*, fol. 181^{r-v}; genoemd door R.C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog*, 3e dr., vol. I, 's-Gravenhage 1891, pp. 82-3).

Men kan zich dan ook niet verbazen over het feit dat betreffende een concordantie in de leer tussen lutheranen en calvinisten ook te Antwerpen zelf officieel niets bekend was. Op 13 januari 1567, de dag waarop de landvoogdes het hierachter afgedrukt schrijven aan de steden rondzond, verzocht zij eveneens inlichtingen aan de plaatsvervangend gouverneur der Scheldestad, Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten, over een in groten getale verspreid boekje 'contenant la concordance faicte (comme l'on dict) en Anvers de la confession d'Augsburgh et de la religion calvinisticque'. Op 16 januari reeds antwoordde de graaf: 'Quant est de certain livret contenant la concordance faite en ceste ville entre ceulx de la confession d'Ausburch et de la religion calvinisticque, lequel vre Alteze est advertie estre imprimé à Viane, j'advis à icelle que monsr. le marcgrave ne le magistrat d'icy ne nulluy de ceulx à qui me suis adressé pour cest effect ne moy pareillement n'en avons jusques oires veu, ne mesmes que ne le povons bonnement croire pour ne nous aultrement appercevoir ny que en presches ny en dictz ne escriptz sont aucunement d'accord toutesfoiz aussi avant qu'il advint espère en userons ainsi qu'aurez matière d'en avoir contentement'.[92]

Dit bericht is wel te vertrouwen! Want Margaretha had de middelen om het te controleren: er waren teveel personen, o.w. het gehele stadsbestuur, bij deze mededeling betrokken. Men wist te Antwerpen van een concordantie niets!!

Te Amsterdam gebeurde intussen ook een en ander dat hier van belang is. Oranje was sinds 15 december in de stad. Het was daar al net zo onrustig als te Antwerpen; lutheranen en calvinisten botsten heftig op elkaar. De calvinistische predikant Jan Arendsz. moest op aandrang van zijn geloofsgenoten de Augsburgse Confessie voorlezen om aan te tonen dat men niets leerde tegen enig artikel daaruit. De straffe Antwerpenaars gaven door een snelle bezending hun afkeuring over zulk een irenisch optreden ogenblikkelijk te kennen, ofschoon betreffende het

92 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr 193bis, ff. 361-2 Marg. van Parma aan Hoogstraten; de rest is gelijkluidend met de brief aan Oranje); ff. 366-7.

Avondmaal géén concessie aan de lutheranen was gedaan.[93] De datum van het optreden van Arendsz. is niet bekend. Het is mogelijk dat de Antwerpse bezending dezelfde is als die welke Lodewijk van Nassau kwam opzoeken te Vianen. De graaf was daar echter niet meer aanwezig: hij was op 17 of 18 december te Amsterdam gekomen. Hij ontmoette daar de Hollandse gedeputeerden niet alleen, maar ook andere ministers, o.w. Dathenus en wellicht de Antwerpenaren die hem zullen zijn nagereisd.[94]

Op 4 januari 1567 meende Willem van Oranje naar Hessen en Saksen te kunnen berichten goede hoop te hebben dat de twee onverzoenlijke partijen het mettertijd toch wel eens zouden worden. Te Amsterdam had hij met hulp van de goddelijke genade en van goede, verstandige en vredelievende lieden het reeds zover gebracht dat zij de Augsburgse Confessie willen aanvaarden en zich ernaar gedragen.[95]

Er woonden in Amsterdam veel 'Oosterlingen', d.w.z. zowel Amsterdammers die naar de Oostzee gingen als Hanzeaten die vandaar kwamen. Na de calvinistische beeldenstorm op 23 augustus 1566 in de Oude Kerk had de magistraat besloten Adriaan Pauw in te schakelen om de rust zonder geweld te herstellen. Hij was factor (zaakwaarnemer, vertegenwoordiger) van de Deense koning en een der belangrijkste kooplieden die op de Oostzee handel dreven. Door zijn vele contacten met lutheranen in Duitsland was hij hun geestverwant geworden, doch luthers was hij niet. Bij de reformatorisch-gezinden stond hij hoog aangeschreven. Door zijn toedoen kwam een modus vivendi tussen de twee partijen tot stand. Toen Oranje's pogingen om de Augsburgse Confessie aanvaard te krijgen evenwel mislukten, wist Pauw opnieuw te bemiddelen, zodat op 18 januari een

93 PONT, *op. cit.*, pp. 147-156. Over de gebeurtenissen te Amsterdam zie men ook J.C. GRAYSON, 'The Civic Militia in the County of Holland, 1560-81: Politics and Public Order in the Dutch Revolt' in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 95, 1980, pp. 35-63; 50-4.

94 LANGERAAD, *op. cit.*, pp. CXLIX-CL.

95 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, vol. iii, p. 5.

nieuw verdrag van verdraagzaamheid werd gesloten[96]: Pauw is dus zeker een der vredelievende personen op wie Oranje doelt en die hem raad hebben gegeven. Maar tevergeefs: een verzoening in de leer kwam er niet!

Tijdens het lezen van het bovenstaande zou men onwillekeurig op de gedachte kunnen komen dat de te Vianen gedrukte *Concordantie* wellicht een propaganda-stunt is, een verzinsel, waarin Oranje, Lodewijk of Brederode of allen samen min of meer rechtstreeks de hand hebben gehad! In de bovengenoemde brief van 4 januari zegt Willem van Oranje dat hij te Amsterdam de toestand leidt naar een vergelijk tussen de twee kerken; hij hoopt dat het daarna ook te Antwerpen en elders zo zal gaan, want, naar hem is bericht zouden te Antwerpen reeds meer dan 12.000 personen de *Confessio* ondertekend hebben. Welnu, het boekje uit Vianen werd op 25 december te Amsterdam verkocht, juist één dag nadat Lodewijk van Nassau zijn ons bekend voorstel aan de gereformeerden had gedaan, waarvan men kan aannemen dat het ook op de 25e nog gespreksstof was. Dan zou de titel van de 'concordantie... tot Antwerpen *(soe men seyt)* onlancx gemaeckt' te verklaren zijn: hij dient om druk op de Amsterdamse vergadering der Hollandse gedeputeerden uit te oefenen. Komt het door de prins genoemde cijfer soms ook uit dat boekje? De juistheid van de hier neergeschreven gedachte wordt dan nog gesteund door het feit dat te Antwerpen zelf totaal niets van enige concordantie bekend was. Is die concordantie dan louter een verzinsel? Dit is haast niet aan te nemen! Margaretha van Parma joeg toch geen fantoom na: zij beschikte over exacte gegevens! Het boekje op zich moet dus wel bestaan hebben! En ook, hoe merkwaardig dat hier en nu ook moge klinken: er was een soort concordantie!

Er is één geschiedschrijver die er zelfs nadrukkelijk over spreekt: Famiano Strada (1572-1649) in zijn *De Bello Belgico*, waarvan het eerste deel te Rome in 1632 het licht zag. De opdracht tot het schrijven van dit boek had hij wel niet gekregen

96 PONT, *op. cit.*, pp. 147-156.

van Alexander Farnese zelf, zoals altijd wordt gezegd, want deze was in 1592 overleden. Hij moet tot schrijven zijn gekomen door toedoen van diens zoon Ranuccio, hertog van Parma.[97] Deze stelde zijn rijke archieven voor hem open waarin zich de uitstekend geordende briefwisseling van zijn grootmoeder Margaretha van Parma bevond. Strada werkte volgens zijn voorbericht aan de lezer, meer dan negen jaar aan zijn studie en verwijst naar de vele geheime documenten die hij inzag, waaronder *clandestinos exploratorum codicillos*, verslagen van spionnen. Niet zonder reden staat hij dan ook bijzonder hoog aangeschreven, ondermeer bij Fruin die zegt: 'Aan de berichten van Strada hecht ik onvoorwaardelijk geloof, tenzij het van elders blijken mocht dat zij onjuist zijn. Aan zijn oordeel daarentegen hecht ik slechts betrekkelijke waar-

97 Over Strada zie men ED. FUETER, *Geschichte der neueren Historiographie*, 3e Aufl., München - Berlin 1936, pp. 287-8; *Enciclopedia Italiana*, 32, 1936, p. 811. In opdracht aan Odoardo, de zoon van Ranuccio, zegt Strada o.m.: 'Quamquam timidius sentire me, tu vetas, Princeps: dum historiam hanc meam praelibare aggressus, tam multa in illius commendationem addidisti ut... Sed quo profusior ista liberalitas in me tua, eo cautior ipse conscientia mea me involvo, atque adversus huiusmodi irritamenta communio:...'. Odoardo was dus metterdaad in het boek geïntereseerd en heeft de uitgave misschien financieel gesteund. Op een verzoek om inlichtingen betreffende Strada was pater Edm. Lamalle S.J., archivaris van het Archivum Romanum Societatis Jesu te Rome, zo hulpvaardig te antwoorden: 'En effet, nos Archives romaines sont essentiellement celles du gouvernement central. La correspondance conservée est - en principe exclusivement - celle des PP. Généraux. Sauf de rares exceptions, nous n'avons pas ici la correspondance des particuliers, entre eux ou avec des étrangers à la Compagnie. C'est ainsi que, non seulement nous n'avons même pas une seule lettre de lui; comme il vécut principalement à Rome, ses relations avec les PP. Généraux ont dû se passer principalement de vive voix. Strictement, un "ordre" d'un Farnese à Strada d'écrire cette histoire, n'a jamais existé; il n'est pas dans le style du temps. Vous savez que les relations entre la jeune Compagnie de Jésus et les Farnese furent très étroites: c'est le Pape Paul III Farnese qui approuva la Compagnie; c'est le cardinal Alexandre qui fit construire l'église du Gesù et le cardinal Odoardo qui fit construire la Maison Professe à côté du Gesù. Marguerite d'Autriche fut pénitente de S. Ignace et c'est le saint qui fut appelé un jour au Palazzo Madama pour baptiser son premier fils, Alexandre. Si un membre de la famille (Ranuccio probablement, Odoardo était alors trop jeune) à désiré que Strada contribuât à la gloire de la famille en écrivant l'histoire des campagnes du Duc de Parma, c'est au P. Général qu'il aura dit, ou fait écrire ce désir et le P. Général Aquaviva l'aura fait savoir à Strada, fort probablement par l'intermédiaire du Provincial de Rome. Il en reste peut-être une trace dans le registre des lettres à ce Provincial de Rome; la retrouver, sans avoir une date suffisamment approchée, est une entreprise à peu près désespérée'. Een monografie over Strada als geschiedschrijver bestaat (nog) niet.

de'.[98] En Bakhuizen van den Brink schenkt hem 'meestal een onbepaald vertrouwen, zo dikwijls hij... zich op brieven beroept'.[99]

De twee enige auteurs, die inzake de kwestie waarmee wij ons bezighouden, Strada noemen zijn Groen van Prinsterer en Sepp. Laatstgenoemde citeert slechts de zin waarin Strada spreekt over het tot stand komen van een formule die calvinisten en lutheranen gezamenlijk als uitdrukking van hun geloof konden aanvaarden; hij schenkt er verder geen aandacht aan.[100] Groen daarentegen citeert Strada ruimer maar ook niet compleet. Hij weet van de te Vianen gedrukte concordantie, die hij noemt; zijn kennis daarover ontleent hij aan *Het leven van Willem de I.*[101] De 'bekwame auteur' Lieven F. de Beaufort noemt de titel en merkt dan op: 'Alsoo het boek tot Vianen was gedrukt, daer den Heer van Brederode Heer van was, is het [drukken] waerschijnelijk met syn kennis en goetvinden geschiet:... en omdat de Prins de vereeniging van die twee gesintheden altijd in 't oog heeft gehouden, is er reden om te denken, dat de Prins in het uytgeven van dat boek de hand heeft gehad'. De Beaufort kent het geschrift ook maar alleen uit de brief van Margaretha van Parma van 13 januari 1567 en citeert in de marge Bor.[102]

Maar wat verhaalt nu Strada over de Antwerpse gebeurtenissen? Sprekend over het samengaan der verbonden edelen met de andersdenkenden, schrijft hij de door Groen van Prinsterer geciteerde zin, waarin gezegd wordt dat Lodewijk van Nassau op 7 *november* aan die van Antwerpen schreef 'opdat de verscheydene ghesintheden der Godsdienstigheyt de ketters onder malkanderen niet twistigh maken soude'. Hij verzocht hen tijdelijk hun

98 R. FRUIN in diens *Verspreide Geschriften*, vol. ii. 's-Gravenhage 1900, pp. 50-1.
99 R.C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Cartons*, vol. ii, p. 93.
100 SEPP, *op. cit.*, p. 144. De twee auteurs, door hem geciteerd, noemen inderdaad een 'Concordantie tusschen die van Augsburg' enz., doch de een schrijft de ander na. De eerste beroept zich echter op M.C. VAN HALL, *Hendrik, graaf van Brederode...*, Amsterdam 1844, p. 63, die op zijn beurt verwijst naar [L.F. DE BEAUFORT] *Het leven van Willem I*, Middelburg 1732, p. 541; deze gaat weer terug op Bor. Over Lieven Ferdinand de Beaufort zie men *NNBW.*, VI, col. 83.
101 GROEN VAN PRINSTERER, *op. cit.*, p. 391.
102 DE BEAUFORT, *op. cit.*, p. 541; FRUIN, *op. cit.*, vol. iii, p. 84.

geschillen te willen vergeten en intussen de Augsburgse Confessie aan te nemen ten einde de steun der lutherse keurvorsten te verkrijgen bij de keizer en dat het Duitse krijgsvolk dan niet gemakkelijk de wapenen tegen de geloofsgenoten in de Nederlanden zou opnemen; *en dit is ook gebeurd.* Want ofschoon de calvinisten niets van de Augsburgse Confessie wilden weten, hebben zij toch naar Beza geschreven en hem om raad gevraagd: 'die dit bestandt der Gots-dienstigheyt goet vondt; *des hebben sy een nieuwe belijdenisse des Gheloofs*, *met de Aughsburghschen naest over een komende*, *verdicht*' [lat.: concepere, bedacht] om die op de komende Rijksdag aan de keizer te overhandigen met een verzoekschrift om bij Filips II hun voorspraak te zijn.[103]

Deze mededelingen zijn nogal belangrijk en dienen daarom de volle aandacht te hebben. Lodewijk kan inderdaad op 7 november geschreven hebben wat hier staat. Immers, de 13e oktober had Willem van Hessen dát gesuggereerd wat Lodewijk uiteenzette; diens schrijven is bijna een letterlijke herhaling van Willems voorstellen. Het is ook bij deze brief dat Groen van Prinsterer de tekst van Strada afdrukt. Hij laat daaruit echter weg dat de gereformeerden zich eerst tot Beza wendden, die een tijdelijk bestand goedkeurde.

Deze houding van Beza lijkt op het eerste gezicht onwaarschijnlijk. Zij vindt echter een bevestiging in zijn anonieme boekje *De pace christianarum ecclesiarum constituenda...* dat in 1566 was gepubliceerd met het oog op de Augsburgse Rijksdag van dat jaar en gericht tot keizer Maximiliaan. Beza breekt een lans voor het bijeenroepen van een algemeen ófwel een Duits concilie ten einde de eenheid onder de protestanten te herstellen. Tegenover hen die dit afwijzen moet men inbrengen toch eerst eens na te gaan of de evangelischen, dus de lutheranen, inderdaad hardnekkig zijn en niet zoeken naar de waarheid! Laat men anabaptisten, mennonieten enz. terzijde stellen, maar slechts spre-

103 P. FAMIANUS STRADA, *De Thien eerste boecken der Nederlandsche Oorloge...* Verduytscht door Guilliam van Aelst..., t'Amstelredam, gedruckt by Nicolaes van Ravensteyn, A^{o} 1646, pp. 346-7. In de Latijnse edities kan men deze passage vinden in Boek V, onder het jaar 1566, november 7. Cursivering in de tekst is van mij.

ken met de aanhangers van de Augsburgse en Helvetische Confessies. En dan kunnen slechts de geschriften der apostelen en profeten bij de beraadslagingen over de leer doorslaggevend zijn. Vóórdat definitieve beslissingen in deze aangelegenheid vallen, moet men de 'secten' dulden, want vele daarvan zullen zich wellicht later bekeren; men moet ze dulden wanneer zij van propaganda afzien en beloven zich aan de beslissingen van het komende concilie te onderwerpen. Dan zal het zó worden dat er nog slechts van twee godsdiensten sprake zal zijn, nl. de katholieke en die der van het pausdom afgescheidenen 'die inzake de vraag betreffende de sacramenten weinig van elkaar afwijken, doch in hun geheel bezien, hetzelfde *corpus doctrinae* hebben, zodat men bij hen niet van een tweevoudige godsdienst kan spreken en ook niet moet spreken'. Beza is dus mild in zijn oordeel ten opzichte van de lutheranen, die hij eerlijk wil tegemoet treden. Zijn houding getuigt hier duidelijk van zijn zin voor politiek en toont zijn diplomatieke kwaliteiten.[104]

Voor Beza's zin voor diplomatie betreffende de verhoudingen in Antwerpen pleit ook zijn brief van 28 november 1566 aan Jean Crespin.[105] Deze Atrechtenaar had als drukker te Genève uiteraard veel relaties met Antwerpen, waar hij in 1566 enige maanden verbleef, de gemeente bijstond en diensten verrichtte voor de edelen; in het laatst van november was hij nog te Valencijn.[106] Helaas is zijn schrijven aan Beza verloren gegaan zodat het antwoord daarop enigszins cryptisch is. Toch valt er aan te ontlenen dat de Antwerpse calvinisten zich in hun strijd tegen de lutheranen door Beza in de steek gelaten voelden. Zij

104 [Th. BEZA] *De pace christianarum ecclesiarum constituenda*, *consilium pii et moderati cuiusdam viri: Ad sacram Caesaream Maiestatem*, *et Rom. imperii Status Augustae congregatos*, Genevae, apud Ioan. Crispinum M.D.LXVI. Een exemplaar, naast de twee bekende, bevindt zich te 's-Gravenhage, Kon. Bibliotheek. Een weergave van de inhoud in HOLLWEG, *op. cit.*, 181-9, waar ook de hier weergegeven citaten. Zie ook GEISENDORF, *op. cit.*, pp. 271-5; over Beza's zachtaardigheid en soepelheid: pp. 175 n. 1 en 231-2; over zijn afwijzende houding tegen Franciscus Balduinus en Castellion, pp. 233 vlg., en tegen de lutheranen Brenz, Andreae en Heshusius, pp. 266-270; Beza was steeds tegen de lutheranen in Duitsland: pp. 347 vlg.

105 *Correspondance de Théodore de Bèze*, vol. vii, Genève 1973, pp. 275-8.

106 LANGERAAD, *op. cit.*, p. LVI, n.

hadden verwacht dat hij predikanten zou zenden, maar hij had het niet gedaan omdat hij dat een uiterst moeilijke kwestie vond; hij wist dat sommigen zich daarom zó verbitterd voelden dat zij hem verweten door hem in hun bedoelingen belemmerd te worden. ‘Men vraagt predikanten van mij. Men ziet naar mij op alsof ik van al die zaken goed op de hoogte ben. Men kan of moet toch niet over het hoofd zien dat ieder die waarachtig zijn plicht betracht niets zal doen in zaken van zulk een groot gewicht wanneer zijn geweten aarzelt. Wat zal ik hier dus antwoorden? Ik twijfel absoluut niet aan het geweten van de broeders die daar bij U zijn. Maar wie ben ik dat ikzelf met een gerust geweten kan doen of anderen aanraden datgene te doen waarover ik twijfel om talloze redenen of het voldoende terecht geschiedt, twijfels ook waaróm het terecht geschiedt; (als dat zo is) zal ik dan ternauwernood enige redenering kunnen aanvoeren welke de twijfelende gewetens kan geruststellen? Of zou ik kunnen eisen mij uit te leggen wat geheim is? Zulke bemoeizucht, broeder, zij verre van mij’.[107] Daarom heeft Beza, zegt hij, hen geen antwoord gegeven toen zij hem een uitspraak over deze zaken vroegen; en aan anderen heeft hij te kennen gegeven hetzij mondeling dan wel schriftelijk wat hem in deze aangelegenheid kwelde en ook wat hij vreesde. Aan de broeders zelf heeft hij niets teruggeschreven en hij is tot nu toe ook niet van plan terug te schrijven. Want hij kan ze niet bevestigen in iets, wat het ook zij, dat hij nog niet begrijpt en ook wil hij niet iets laten gebeuren dat de schijn wekt dat zulk een belangrijk werk door hem in de war wordt

107 ‘Scio accidisse, quod prospicere difficile non fuit, nempe ut multi nostra tarditate offenderentur, quum a nobis praesertim magnum praesidium in parte hujus operis difficillima, id est in mittendis ministris certo expectarent. Scio etiam nonnullos sic offensos fuisse, ut opus non modo non promoveri, sed etiam impediri a nobis existiment. Nosti qui noster sit animus, sed quid agerem? Petuntur a nobis ministri. Respicitur in me quasi omnium istarum rerum probe conscium. Nec enim ignorari potest aut debet unumquemque vere pium nihil haesitante conscientia in rebus tanti momenti acturum. Ergo quid hic respondeam? De fratrum qui ishic sunt conscientia nihil dubito. Sed quis sum ego, ut bona conscientia possim vel facere ipse, vel aliis faciendum suadere, quod an satis recte fiat plurimas ambigendi causas habeo, cur recte fiat, vix possim ullam rationem afferre, quae dubias conscientias tranquillet? An postularim quae arcana sunt, mihi explicari?’ (p. 275).

gebracht. Daarom wil hij het enige doen wat nog overblijft, nl. God bidden dat Hij allen die daar bij U in verlegenheid zijn te hulp komt met zulk een kracht van zijn Geest, dat wij allen spoedig triomferen over een overwonnen Satan, ook al zullen wij allen niet op dezelfde plaats en wijze hebben gestreden.

Over de aanbieding van de drie millioen gulden aan Filips II toont Beza zich zo geschokt ('zie aan hoe groot gebrek aan raad in deze zaken ik lijd') dat het voor hem absoluut zeker is dat alles in Antwerpen zo onverstandig mogelijk gebeurt. Want als hij, Beza, in de plaats van Filips II stond, zou hij niets liever wensen dan op deze wijze zijn vijanden op hun eigen kosten te vernietigen. Wie weet immers niet dat koningen ervan overtuigd zijn dat men de ketters zijn woord nier behoeft gestand te doen?[108]

Afgezien van het driemillioengulden-request bespreekt Beza in deze brief dus feitelijk twee kwesties. Hij heeft geen predikanten naar Antwerpen gezonden omdat hij twijfelde of de vraag om hulp terecht was gedaan; hij wist niet genoeg van de toestand dáár. Dit slaat o.i. duidelijk op de kanselstrijd tegen de lutheranen. Beza aarzelde derhalve om die strijd aan te wakkeren, ja, hij was er zelfs tegenstander van; hij zag er niets goeds in. In feite zijn dan ook de Antwerpse calvinisten niet versterkt door een groep Geneefse theologen. Het verwijt der Antwerpse broeders is dus best te begrijpen.

Het tweede punt dat Beza aanroert, betreft de gewetensnood der Antwerpenaren. Hij weet niet nauwkeurig wat er gaande is en wil niet uitleg eisen van iets wat geheim moet blijven. Daarom heeft hij voorlopig niet geantwoord, vooral ook daarom niet omdat hij in zulk een belangrijke zaak - 'wat zij ook wezen moge'- geen verwarring wil stichten. Er blijft hem dus niets anders over dan God te bidden dat Satan spoedig overwonnen moge worden. Het is wel duidelijk dat de gewetensnood van Beza's geloofsgenoten in Antwerpen niet voortkwam uit de vraag of er wel dan niet theologen moesten komen. Maar de gewetens-

108 *Correspondance*, p. 276. Zie over dit onderwerp J.D.M. CORNELISSEN, *De trouw der katholieken tegenover* '*ketters*', Rede, (Nijmegen-Utrecht 1930), die aantoont dat dit adagium van katholieke zijde bestreden werd.

nood bestond, na alles wat wij boven hebben uiteengezet, zeker wél in de vraag of men zich op een of andere wijze, en zo ja: op welke wijze, aan de Augsburgse Confessie moest aanpassen. Een aanpassing leek verraad aan de zaak van de gereformeerde godsdienst en een knieval voor het heftig bestreden lutheranisme. De reden van de aanpassing moest inderdaad geheim blijven, want een daaruit voortvloeiende steun der Duitse vorsten mocht niet uitlekken. Het was inderdaad niet goed mogelijk de ingewikkelde situatie in de Nederlanden duidelijk uit de doeken te doen, zeker niet waar het betrof het goochelen met het request aan Filips II dat zowel ten overstaan van Madrid als tegenover het Duitse Rijk moest dienst doen. Beza's antwoord ten aanzien van dit request is dan ook oppervlakkig en voor de hand liggend.

Beza's brief aan Crespin moet daarom o.i. slaan op vragen betreffende de aanpassing aan de Augsburgse Confessie, vragen waarop de Geneefse leider vooralsnog voorzichtigheidshalve niet wilde antwoorden om ‘zulk een belangrijk werk’ niet te storen.

Naar het ons voorkomt heeft Strada dus gelijk wanneer hij schrijft dat de gereformeerden Beza om raad vroegen nadat zij de brief van 7 november 1566 van Lodewijk van Nassau ontvangen hadden. Beza zegt ook dat hij hoopt dat Satan, d.w.z. de grote verleider, spoedig zal zijn overwonnen. Dit impliceert min of meer dat hij na 28 november toen hij mogelijk enig beter inzicht in de Nederlandse situatie had gekregen, een tijdelijk ‘bestand’ heeft goedgekeurd. Hij was immers op dat moment toch al niet zo'n groot voorstander van het op de spits drijven van de tegenstellingen te Antwerpen; hij was liever voorzichtig.

Temeer lijkt ons voor deze redenering iets te zeggen omdat Beza inderdaad de mogelijkheid zag althans tijdelijk een lichte concessie aan de lutheranen te kunnen doen. De strijd tussen beide partijen te Antwerpen liep immers in laatste instantie over het Avondmaal. In 1566 liet de Franse theoloog Claude de Sainctes (1525-1591)[109] een boek verschijnen dat de Avondmaalsleer van Calvijn en Beza aanviel. Hij had deelgeno-

109 *Lexikon f. Theologie und Kirche*, vol. 9, 1964, col. 216-7. Titel van het boek: *Examen doctrinae Calvini et Bezae de coena Domini*, Parisiis 1566 en 1567.

men aan het Colloque de Poissy en het Concilie van Trente en in genoemd jaar aan godsdienstgesprekken met de Hugenoten. De Sainctes had zijn tegenstanders verweten dat de protestanten verdeeld zijn, nl. lutheranen c.q. zwinglianen tegen gereformeerden. Hierop antwoordde Beza in 1567 dat in feite slechts weinig de gereformeerden en lutheranen scheidde daar zij het eens waren inzake de Augsburgse Confessie met uitzondering van het artikel betreffende het Avondmaal, maar zelfs hierin waren zij het eens dat zij alletwee de katholieke leer van de transsubstantiatie verwierpen. Om die eenheid te bewijzen citeerde hij verschillende geschriften waarin daarvan althans iets bleek, o.a. de Augsburgse Confessie en het gebeurde te Poissy.[110] Tot in 1593 toe bleef Beza pogingen aanwenden om het met de lutheranen helemaal over het Avondmaal eens te worden.[111]

Wanneer Beza dus, zoals Strada schrijft, aan de Antwerpenaren toestemming geeft tot een bestand met de lutheranen, terwijl hij eigenlijk naar eigen zeggen niet precies wist waarover de hem voorgelegde kwestie ging, moeten wij wel haast aannemen dat Beza de bedoeling had slechts de rust te handhaven om erger te voorkomen. Een belangrijke concessie aan zijn eigen leer als zodanig heeft hij zeker niet gedaan. Het is mogelijk dat hij de Antwerpenaren heeft geraden zelf een formulering te vinden die de Duitse vorsten zou bevredigen. Hierop kan Strada's uitdrukking wijzen dat zij ‘novae professionis formulam ad Augustanae similitudinem concepere’. Wat hiervan te denken?

Zoals wij gezien hebben, was er zelfs op 28 november te Antwerpen nog geen overeenstemming bereikt. Niet voor niets moest Lodewijk van Nassau het consistorie op die datum als het ware sommeren de Confessie in de Naumburgse uitleg eindelijk aan te nemen. Maar toen was de *Concordantie* reeds gedrukt!

Deze feiten leiden o.i. tot de gevolgtrekking dat deze *Concordantie* niet afkomstig is van een officiële instantie als het consis-

110 JILL RAITT, *The Eucharistic Theology of Theodore Beza. Development of the Reformed Doctrine*, Chambersburg, Pennsylvania, 1972, pp. 37-41.

111 RAITT, *op. cit.*, p. 31.

torie, want zij bevatte niet die Naumburgse versie van de *Augustana*; Lodewijk moet het te Vianen gedrukte boekje hebben gekend en indien hierin aan zijn wensen was voldaan, had hij Le Clercq niet de opdracht gegeven het consistorie aan te manen. In de *Concordantie* van Vianen moet dus een andere tekst hebben gestaan, welke bij gebrek aan een exemplaar voorlopig onbekend zal blijven.

Eveneens is de conclusie te trekken dat de Antwerpenaren bepaald niet één gesloten front schijnen te hebben gevormd zoals in feite algemeen wordt aangenomen. Men dient ook hier onderscheid te maken tussen 'rekkelijken' en 'preciezen'. De laatsten hebben Beza's diplomatieke antwoord inzake een tijdelijk bestand niet willen horen. De eersten moeten het hebben geaccepteerd en 'een nieuwe belydenisse des Gheloofs, met de Aughsburgschen naest over een komende' hebben opgesteld, d.w.z. de concordantie die vóór 25 december te Vianen werd gedrukt.

Zulke rekkelijken waren op dat moment zeker aanwezig. Wij roepen in herinnering Guy de Bray, de leider der calvinisten te Valencijn, die het jaar tevoren zich een voorstander toonde van het accepteren der *Concordia Wittenbergensis*, toen door Beza verworpen. In 1564 had hij in gezelschap van Charles de Nielle een onderhoud met Oranje over godsdienstzaken gehad; Niellius was in 1566 te Antwerpen.[112] Franciscus Junius was eveneens een gematigd man. De voormalige secretaris/bibliothecaris van Granvelle, Jean Taffin, was een erasmist, rekkelijk en gematigd. Del Corro daarentegen, ofschoon irenisch gezind, handhaafde bezwaren tegen het lutheranisme; zijn boekje van 2 januari 1567 was slechts in schijn 'politiek' getint.[113] Een man als Petrus Dathenus behoorde in 1566 tot de harde tegenstanders van een overeenkomst met de lutheranen, op dezelfde wijze als de te Antwerpen aanwezige Duitse strijdtheologen een overeenkomst met de calvinisten verwierpen. Marcus Perez, leider van het

112 LANGERAAD, *op. cit.*, pp. 58; 61-2; 64 n. 1.

113 PHYLLIS MACK CREW, *Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands 1544-1569*, Cambridge [etc.] 1978, pp. 128-31.

Vlaams consistorie, was overtuigd calvinist; zijn mede-leden waren ook onverzettelijk. De magistraten neigden naar de invoering van de Augsburgse Confessie; hun pensionaris Van Wesenbeke, vertrouweling van Oranje, was in het geheim lutheraan. Terecht wijst Phyllis Mack Crew op het verschijnsel dat de calvinistische predikanten in de Nederlanden -ook die te Antwerpen dus- in hun politieke leerstellingen orthodoxe volgelingen van Calvijn waren, doch in hun politieke houding meer complex, minder eenzijdig en minder fanatiek dan hun collega's elders.[114]

Men moet dus wel voor zeker aannemen dat de overeenkomst tussen de lutheranen en calvinisten te Antwerpen is opgesteld en ondertekend door een groep rekkelijke, misschien beter 'politieke' calvinisten en dat het officiële consistorie daar buiten stond. Dit laatste verklaart zijn gezantschap naar de Duitse vorsten, afgevaardigd op 4 december 1566. Het moet, gezien het beroep daarbij op de apostelen en profeten alsmede op eventuele concilies, niet onbekend zijn geweest met Beza's *De pace* en zich wellicht daarvan bediend hebben.

Er is echter nog iets te zeggen over het te Antwerpen opgestelde stuk, echter niet méér dan een hypothese. In het laatste kwart van 1566 bestond een geschrift dat ondernam lutheranen en calvinisten op het punt van het Avondmaal te verenigen. Het was verschenen na de Rijksdag van Augsburg. In het begin van september 1566 had, als vervolg op de Rijksdag, te Erfurt een tot mislukken gedoemd gesprek plaats tussen afgezanten van Frederik III en die van een achttal andere vorsten, o.w. Christoph van Württemberg, om eerstgenoemde alsnog te bekeren. De gezanten van de Palts moesten hunnerzijds de andere deelnemers een exemplaar van de Heidelbergse Catechismus overhandigen alsmede een geschrift dat door Zacharias Ursinus was opgesteld. De bedoeling hiervan was te bewijzen dat de opvattingen van

114 CREW, *op. cit.*, p. 134. Belangrijk is de vermelding dat Nicolas de Hames, de bekende heraut van het Gulden Vlies en een der voorvechters van de Opstand, als calvinist zich een voorstander toonde van de Augsburgse Confessie blijkens een brief van 12 juli 1566 (Langeraad, *op. cit.*, p. 137; ook p. 138 n. 1 is eveneens belangrijk. Jehan de Lalbois moet gelezen worden als 'Le Blois').

Frederik III overeenstemden met de traditie van het Duitse protestantisme. De titel van het enig bekende exemplaar luidde:

> Augspurgischer Confession, derselben Apologia, vnnd Repetition, auch Franckfordischen abscheids lere von Sacramenten, mit jhren eignen worten, In Fragstuck gestellt.
> Getruckt in der Churfürstlichen Statt Heidelberg durch Johannem Mayer. Anno 1566.[115]

Het behandelde alleen de leer van het Avondmaal in vraag en antwoord. Naar de inhoud gezien zijn de vragen bijna alle identiek met de vragen betreffende het Avondmaal in de Heidelbergse Catechismus, die immers mede door Ursinus was opgesteld, maar de antwoorden zijn geformuleerd met woorden uit de verschillende documenten, zegt Ursinus in zijn voorrede, die tot verheldering van de Confessie zijn opgesteld en derhalve ontegenzeggelijk 'als die der Confession gemäsz vnnd gleiches werds zu halten sein'. Onder die documenten vielen ook te rekenen de Naumburgse formule, het Frankfurter Reces en de Saksische Geloofsbelijdenis (in de Kerkorde), die eigenlijk alle op de tekst van het Reces teruggingen.[116]

Mogelijk heeft men ook in handen gehad Ursinus' verhandeling: 'Gründlichen Berichten vom heiligen Abendmahl unseres Herrn Jesu Christi, gestellt durch der Universität Heidelberg Theologen' (1564). Het boekje was geschreven op last van Frederik de Vrome om tegenover Christoph van Württemberg en

115 HOLLWEG, *Reichstag*, p. 395. Dit enig bekende exemplaar is aanwezig in de bibliotheek van de Grote Kerk te Emden. Dit is geen toeval omdat ook hier tegenstellingen tussen calvinisten en lutheranen bestonden, die sommigen door het aannemen van de Augsburgse Confessie wilden overbruggen teneinde de steun van de Duitse vorsten te verwerven. Zie hierover W. VAN 'T SPIJKER, 'Stromingen onder de reformatorisch gezinden te Emden' in: D. NAUTA e.a., *De Synode van Emden, oktober 1571. Een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderd-jarige herdenking*, Kampen 1971, pp. 50-74; 56-8; 66 en 68-71, waar ook sprake is van de uit Amsterdam uitgeweken predikanten, die eveneens hun reeds dáár geuite meningen uitspraken.

116 HOLLWEG, *Reichstag*, pp. 393-6. Over de opvattingen van Ursinus in zijn andere werken, zie men het hoofdstuk over 'Der Heidelberger Katechismus in lutherischer Sicht' in BIZER, *op. cit.*, pp. 300-18, met name pp. 305-6, waar Bizer zegt dat -overigens slechts ten dele- 'die Behauptung der Heidelberger ihren guten und berechtigten Grund, dasz sie von der Lehre der *Augustana* nicht abgewichen seien [hat]' (p. 306).

anderen zijn gedachten op dit punt uiteen te zetten. Het tweede hoofdstuk handelt over het Avondmaal en het derde over de controverse met de lutheranen. Ursinus lijkt ze hier heel dicht te naderen, doch als niet-theoloog kan ik voor mij hierover geen afdoend oordeel geven.[117] Dit boekje verscheen in 1566 te Genève in een Franse vertaling van de hand van de Heidelbergse theoloog Petrus Colonius, ook al een rustig man.[118]

De beide geschriften kwamen tegemoet aan het streven van Frederik III zowel als dat van Oranje om het melanchthoniaanse lutheranisme, neergelegd in de *Augustana Variata*, te 'harmoniseren met het calvinisme', zoals Ursinus ook Zürich en Genève op één noemer had willen brengen.[119]

Ten slotte willen wij hier nog wijzen op een geloofsbelijdenis van Jean Taffin, door hem opgesteld in samenwerking met een Vlaamse predikant. Zij dateert uit het begin van 1559. In de daaraan voorafgegane zomer waren nogal wat protestanten uit de Scheldestad uitgeweken naar Aken. Daar konden zij evenwel niet lang blijven omdat volgens een raadsbesluit van 22 september 1559 die vreemdelingen de stad zouden moeten verlaten die niet konden bewijzen goed katholiek te zijn. Daarom keken zij uit naar een andere wijkplaats. Hun aandacht viel op Worms waar katholieken en protestanten rustig naast elkaar woonden. Taffin diende daar met zijn collega een geloofsbelijdenis in. Daarin gaven zij hun overeenstemming te kennen met de *Augustana.* 'Zij achten het daarom enkel noodzakelijk hun mening uiteen te zetten ten aanzien van het Avondmaal. Wat de Augsburgse

117 KARL SUDHOFF, *C. Olevianus und Z. Ursinus. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1857, pp. 147-260.

118 HOLLWEG, *op. cit.*, p. 178 n. 180. Een exemplaar van deze Franse vertaling is ook te Genève aanwezig (GUSTAVE MOECKLI, *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*, Nouv. éd., Genève 1966, p. 64). De tekts luidt: 'Conformité et accord tant de l'Escriture saincte, que des anciens et purs docteurs de l'Eglise, et de la confession d'Augsburg... par les théologiens de l'Université de Heidelberg... Pierre de Cologne *trad.* - François Perrin *impr.*'. De *Confessio fidei theologorum et ministrorum Heidelbergensium de uno illo vero Dei deque sacra D.N. Jesu Christi coena. Anno MDLXVI*, die op Alva's index van 1570 wordt vermeld, is vermoedelijk de Latijnse editie (CHR. SEPP, *Verboden lectuur. Een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht*, Leiden 1889, p. 173).

119 De uitdrukking 'harmoniseren', die zo typerend het woord 'concorder' vertaalt, is afkomstig van P. MEINHOLD in *Lexikon f. Theologie und Kirche*, vol 10, 1965, col. 57.

Confessie daarover zegt. vinden ze wel acceptabel, maar kan op verschillende wijzen uitgelegd worden... Zij menen dat hun verklaring van het Avondmaal hen niet in conflict brengt met de Augustana. Dat ze ten aanzien van dit onderdeel een eigen interpretatie geven, behoeft hun toelating in Worms niet tegen te houden; ook onder de lutherse theologen zelf is er niet een volledige overeenstemming op alle punten, terwijl ze elkaar toch als broeders erkennen en bejegenen. Van harte hopen ze op eenzelfde bejegening te mogen rekenen. Omdat de stadsraad aanvankelijk in het geheel niet reageerde op hun belijdenis, hebben de beide mannen deze ook aan de vertegenwoordigers van de evangelische vorsten overhandigd met het verzoek hun zaak bij de raad van Worms te verdedigen'. Maar op 8 december 1559 wees de stad hun verzoek af. De tegelijkertijd ingediende streng-calvinistische belijdenis van Adriaan van Haamstede droeg hiertoe zeker bij. Afschriften zonden de predikanten naar de stad Freiburg, Frederik van de Palts en Christoph van Württemberg. Deze achtte, steunend op zijn hoftheoloog Brenz, de confessies van Haamstede en Taffin te 'zwingliaans' en bemiddelde dus niet.[120]

Uiteraard is niet uit te maken of deze confessie in 1566 te Antwerpen nog een rol heeft gespeeld bij die calvinisten die wilden handelen zoals Lodewijk van Nassau en Willem van Oranje wensten en dus de Augsburgse Confessie naar hun inzicht wijzigden.

Het is een lange uiteenzetting geworden, te lang naar het schijnt voor een drukwerkje waarvan het bestaan wel bekend is, maar een exemplaar nog niet gevonden. Zij is het gevolg van een onderzoek van prof. H. de la Fontaine Verwey naar de zgn. 'Concordantie', een harmonisatie in de leer, tussen calvinisten en lutheranen te Antwerpen, alleen bekend uit een brief van de

120 A.J. JELSMA, *Adriaan van Haemstede en zijn Martelaarsboek*, Groningen 1970, pp. 82-9, met name p. 88. De geloofsbelijdenis is afgedrukt bij H. HEPPE, *Geschichte des deutschen Protestantismus. Erster Band*, Marburg 1852, p. 87 n. 7). C. BOER, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*, 's-Gravenhage 1952, pp. 14-7, waar iets dieper wordt ingegaan op een eventueel verschil met de precieze lutherse leer.

landvoogdes Margaretha van Parma.

De la Fontaine Verwey meende dat het hier ging over de *Concordia Wittenbergensis* van 1536. Deze opvatting is onhoudbaar omdat toen te Wittenberg alleen lutheranen van twee verschillende richtingen tot elkaar kwamen. Ook andere godsdienstgesprekken leverden niet iets op wat in de Antwerpse richting wijst: noch het beroemde Colloquium van Poissy in 1561, waar Beza een verzoening met de katholieken afwees, noch de vorstendag te Naumburg van hetzelfde jaar, waar de Duitse lutherse vorsten het niet met elkaar eens werden, kwamen tot een alle partijen bevredigende geloofsbelijdenis. Wel haalde men Frederik van de Palts, die sympathiek stond tegenover het calvinisme, over een formule te tekenen die in de richting van Genève ging. Zo kon door eliminatie getoond worden dat geen enkel godsdienstgesprek tussen lutheranen onderling of met calvinisten, ook maar iets aandroeg om tot enige overeenstemming te komen. Het breekpunt was en bleef de leer betreffende de Eucharistie, het teken der Eenheid, zoals Augustinus het had uitgedrukt.[121]

In het jaar 1566 zochten de calvinisten in de Nederlanden, wier leiding bij het consistorie te Antwerpen berustte, steun zowel bij de hoge adel in de persoon van Willem van Oranje als bij de lage adel die in december 1565 het zgn. adelsverbond had gesloten. Een belangrijke rol speelde in dit verbond de lutheraan Lodewijk van Nassau. Door middel van beide broers als tussenpersonen zocht men te Antwerpen steun van de Duitse vorsten te verwerven. Deze eisten evenwel het aanvaarden van de Augsburgse Confessie (1530 en 1540), die in het Duitse Rijk rechtsgeldigheid had gekregen. De lutherse vorsten stelden zich nl., overigens ten onrechte, op het standpunt dat de Nederlanden nog tot het Rijk behoorden. Zij meenden daarom dat de Augsburgse Confessie ook over de Bourgondische gewesten zou kunnen worden uitgestrekt. De pogingen van Lodewijk van Nassau en Willem van Oranje om het Antwerps consistorie

121 Zie STEPHAN NIKLAUS BOSSHARD, *Zwingli, Erasmus, Cajetan: die Eucharistie als Zeichen der Einheit*, 1. Aufl., Wiesbaden 1978.

desnoods tot een tijdelijke aanvaarding te bewegen, mislukten echter: men bleef de Confessie, zelfs in de Naumburgse versie van 1561, afwijzen.

Een mededeling van de Italiaanse historicus Famianus Strada, die men praktisch over het hoofd heeft gezien, wijst evenwel inderdaad in de richting van een confessie die te Antwerpen is opgesteld met het doel de Duitse vorsten tegemoet te komen. Strada spreekt van een *tijdelijk bestand* tussen de twee partijen, waaraan Beza zijn goedkeuring had gehecht en van een confessie die werd opgesteld zó dat zij zo dicht mogelijk bij de lutherse geloofsformulering van Augsburg kwam. Men zou daarmee dan naar de Rijksdag van Regensburg kunnen gaan (1567), welke echter slechts een 'Deputationstag' zou worden om zich alleen bezig te houden met de oorlog tegen de Turken.

Omdat Strada kon gebruik maken van het archief der Farneses, waarin zich de papieren van Margaretha van Parma bevonden en dus ook berichten van spionnen, moet men aannemen dat zijn mededelingen beslist betrouwbaar zijn. Hij moet spreken over een rekkelijke of politieke minderheid van calvinisten, die het onverzettelijk optreden van het consistorie met lede ogen aanzagen en derhalve alles willden doen om de Duitse vorsten tot diplomatieke of andere steun te bewegen. Er waren te Antwerpen zowel onder de predikanten van calvinistische als van lutherse huize zeker personen te vinden die tot vrede en een zekere samenwerking geneigd waren om bloedvergieten en vervolging door de regering te Brussel te voorkomen.

Ook Beza die juist in 1566 zich, in een anoniem traktaat, had uitgesproken voor een internationaal of desnoods een Duits concilie om de verschillen met de lutheranen glad te strijken, was tot rust geneigd. Zijn goedkeuring voor een tijdelijk bestand kan echter niet zó uitgelegd worden als zou hij tot enige belangrijke concessie inzake zijn leer betreffende het Avondmaal geneigd zijn geweest. Zijn antwoord was van zuiver diplomatieke aard.

Het is mogelijk dat de opstellers van de Concordantie voor hun formuleringen hebben gebruik gemaakt van een tweetal traktaten, uit 1564 en 1566, van de Heidelbergse theoloog

Zacharias Ursinus. Deze, die bepaald niet een ‘strijdtheoloog’ was, poogde aan te tonen dar de calvinistische opvatting van het Avondmaal in overeenstemming was met de Augsburgse Confessie en andere uitspraken van lutherse zijde. Hij was een man ook die het vertrouwen van Frederik III van de Palts genoot, tot wie de Antwerpenaren zich voortdurend richtten.

Er bestond bovendien een geloofsbelijdenis die in 1559 door Jean Taffin was opgesteld met het doel voor zijn volgelingen uit Antwerpen toelating tot vestiging in Worms te verkrijgen. De erasmist Taffin was een der invloedrijke predikanten te Antwerpen.

Zekerheid over dit alles kan men eerst verkrijgen wanneer bij een of ander onderzoek in (Duitse) archieven toevallig een exemplaar der ‘Concordantie van de Confessie van Augsburgh ende van de religie van Calvinus tot Antwerpen (soe men seyt) onlancx gemaeckt’ te voorschijn komt. Het woord ‘concordantie’ dient begrepen te worden als ‘harmonisatie’. Deze concordantie is in december 1566 te Vianen gedrukt. Misschien hangt het tijdstip van verschijnen en verspreiden te Amsterdam samen met de poging van Oranje om de Amsterdammers tot eenheid te brengen door hen voor te spiegelen dat zulk een eenheid te Antwerpen *officieel* tot stand was gekomen. Het feit dat de concordantie uit de minderheid, de verliezende partij der calvinisten voortkwam, kan verklaren dat zij in het niet schijnt te zijn verdwenen.

Het woord is nu aan de theologen. Prof. De la Fontaine Verwey vraagt ook hen hun licht te laten schijnen.[122]

122 De la Fontaine Verwey, *Brederode*, p. 32: ‘De bespreking daarvan [inhoud der “Concordantie”] ligt meer theologisch en historisch dan op bibliographisch terrein’.

Bijlage
Margaretha van Parma aan elf steden, Brussel, 1567, januari 13 *(n.s.)*

Margareta, etc.

Lieve besundere,

Wy hebben verstaen hoe dat te Vianen een zeer groote menichte van zeker boeck, inhoudende den concordantie van de confessie van Augsburgh ende van de religie van Calvinus tot Antwerpen (soe men seyt) onlancx gemaeckt,* gedruckt soude syn, om door alle dese landen verspreyt te wordden.

Ende want sullick boeck zeer pernicieulx is ende dienende om tvolck te meer tot dwaelinge te trecken ende daerinne te houden ende de voirs, twee secten te meer te saeyen, verspreyen ende stercken in desen landen tot tweedracht, oneenicheyt, oproer ende verderven der selver ende ondersaeten van dyen,

soe hebben wy nyet willen laeten U van tghene voirs, is te doen adverteren, by desen van wegen des Conincx onses genadichs liefs heeren, U zeer ernstlyck bevelen dat ghy scherp opsicht doet nemen dat 't voirs, boeck aldaer nyet gebrocht, vercocht noch gedistribueert en wordde ende indyen ghy eenige vindt alle diligentie doende doen om die te staecken, dieselve terstondt doen verbaernen ende de ghene by wellcken sy bevonden wordden corrigeren ende straffen alst behoert, sonder des gebrecklyck te syn.

Lieve besundere, God sye met U.

Geschreven te Bruesselle, den xiij^{en} dach Januarij xv^{e}lxvj

(Aan het begin van de minuut in margine de volgende notitie:)

Onsen lieven besunderen, den schout, burgemeesteren, schepenen ende raedt der stadt van Dordrecht, Utrecht, Amstelredame, Delft, Leyden, Harlem, Alcmaer, Antwerpen marcgr: burgerm: schepenen ende raedt, Loeven, Bruessel, Mechelen.

Brussel, Algemeen Rijksarchief:
Audiëntie, 331, f. 19r-v: minuut.

* Deze komma, niet zonder belang, in het stuk zelf.

Samenvatting

Bij zijn onderzoekingen naar de voortbrengselen van de geheime drukkerijen te Vianen in 1566, zocht prof. mr. H. de la Fontaine Verwey ook naar een Nederlandse 'Concordantie' in de leer tussen lutheranen en calvinisten te Antwerpen. Het bestaan is bekend uit een rondzendbrief van Margaretha van Parma, doch een exemplaar is tot heden niet gevonden. Daarom uitte Fontaine Verwey in 1951 het vermoeden dat hiermee de zgn. *Concordia Wittenbergensis* van 1536 zou zijn bedoeld.

De auteur van deze studie gaat daarom in het eerste gedeelte van zijn studie uitvoerig in op de godsdienstige situatie in Duitsland en Europa. De gedachte van Fontaine Verwey is onhoudbaar omdat te Wittenberg alleen lutheranen van twee verschillende richtingen tot elkaar kwamen. Om na te gaan of het mogelijk is dat andere godsdienstgesprekken, hetzij in het Duitse Rijk hetzij in Europa, iets zouden opleveren wat in Antwerpen tot een zekere overeenstemming tussen lutheranen en calvinisten zou hebben kunnen leiden, bespreekt de auteur het bekende Colloque de Poissy van 1561: dit leverde niets op. Vervolgens wijdt hij aandacht aan de bijeenkomst der Duitse vorsten in Naumburg in het begin van 1561. Hier poogden de vorsten die verschilden in hun opvattingen betreffende de inhoud van de *Confessio Augustana*, speciaal inzake artikel X betreffende het wezen van het Avondmaal, het met elkaar eens te worden. Deze *Confessio* was in 1530 op de Rijksdag van Augsburg aan Karel V aangeboden. Hieruit kwam in 1536 bovengenoemde *Concordia Wittenbergensis* voort. Zij werd op haar beurt de basis voor een omwerking van de *Augustana*, met name van artikel X, door Melanchthon. De nieuwe tekst, *Confessio Augustana Variata*, kwam aan de opvattingen van katholieken en calvinisten tegemoet. Daarna braken evenwel heftige twisten uit tussen de 'precieze' lutheranen, aanhangers van de *Invariata* van 1530, en de nieuwe 'rekkelijke' lutheranen, die de *Variata* van 1540 accepteerden. Deze laatste werd door Karel V geaccepteerd als basis voor de Religievrede van Augsburg in 1555. In 1558 ondertekende een aantal vorsten op grond van een advies van Melanchthon de *Variata*; de toen aanvaarde, opnieuw licht gewijzigde formule is bekend gebleven als het *Frankfurter Reces*; sommige vorsten wezen haar evenwel af.

Dientengevolge kwamen de vorsten in januari 1561 opnieuw te Naumburg bijeen. Hier toonde Frederik III de Vrome van de Palts zich een voorstander van de *Variata* omdat deze naar het calvinisme neigde, waaraan hij persoonlijk de voorkeur gaf. Er werd een uitleg van artikel X opgesteld waaraan hij zijn goedkeuring hechtte.

In het tweede gedeelte van de studie zet de auteur de situatie te Antwerpen in 1566 uiteen. Reeds in 1564/5 zocht prins Willem van Oranje op politieke gronden aansluiting zowel bij de Nederlandse calvinisten als bij de Duitse vorsten. Zijn broer Lodewijk van Nassau, lutheraan, trad als bemiddelaar op. In de herfst van 1565 stelde de bekende predikant Guy de Bray in overleg met de prins de *Concordia Wittenbergensis* als formule van eenheid voor; dit idee werd evenwel door Beza verworpen. Zulk een formule was beslist nodig omdat de Duitse vorsten aansluiting der calvinisten bij de *Augustana* wensten; dan viel men in de Nederlanden automatisch onder de Religievrede: eerst dán wilden zij de gezochte bemiddeling bij Filips II verlenen om deze tot zachtheid aan te sporen. Zij meenden nl. ten onrechte dat de Bourgondische Kreits nog deel uitmaakte van het Duitse Rijk! Op de Rijksdag van

Augsburg die in de loop van 1566 bijeenkwam, slaagden de Antwerpse calvinisten er niet in gehoor te

vinden voor hun streven; evenmin werden lutheraanse en (crypto)calvinistische vorsten het eens. Na de Beeldenstorm in augustus 1566 werd de toestand te Antwerpen bijzonder gespannen. In de dan volgende maanden was het vooral Lodewijk van Nassau die de eenheid tussen de twee elkaar bijzonder heftig bestrijdende partijen poogde te bereiken om politiek sterker te staan tegenover Filips II. Hij wilde in het bijzonder de met hem bevriende landgraaf Willem van Hessen voor steun in Duitsland inschakelen. Deze blijkt grote invloed op de gang van zaken te Antwerpen te hebben gehad. Hij ried aan op te houden met het eeuwige getwist over het Avondmaal en *voorlopig* toe te geven. Maar het Antwerpse consistorie, dat leiding gaf aan de Zuidnederlandse gemeenten, wilde niet wijken.

De zeer betrouwbare geschiedschrijver Strada, die voor zijn *De Bello Belgico* gebruik kon maken van het archief van Margaretha van Parma, dus ook van haar nooit-gepubliceerde geheime correspondentie in het Italiaans, en van verslagen van spionnen, zegt dat Lodewijk de gedachte van Willem van Hessen voorlegde aan de Antwerpenaren. Dezen zochten de raad van Beza, die uit diplomatieke overwegingen toestond een *tijdelijk bestand* te sluiten. Beza had in 1566 met het oog op de Rijksdag te Augsburg in zijn *De pace christianarum ecclesiarum constituenda* zich nogal open tegenover de lutheranen opgesteld. En zo maakte men een confessie welke die van Augsburg het dichtst benaderde, want men wilde steun hebben van de Rijksdag die in het voorjaar van 1567 te Regensburg zou bijeenkomen. Deze 'Deputationstag' hield zich echter alleen met de Turkenoorlog bezig.

De zgn. Concordantie waarnaar gezocht wordt, was medio december 1566 te Vianen gedrukt en werd op 15 december te Amsterdam verspreid. Daar waren op dat moment zowel Willem van Oranje als Lodewijk van Nassau aanwezig om te pogen ook hier een overeenstemming tussen beide groepen te bereiken. Op 28 december zond Lodewijk zijn speciale vertrouwensman Gilles le Clercq van daar uit naar Antwerpen om het consistorie alsnog aan te sporen de Augsburgse Confessie volgens Naumburg te aanvaarden opdat de 'union de la foi' tijdig naar Regensburg zou kunnen worden gezonden. Op te merken valt dat het wederom Willem van Hessen was die op Naumburg had attent gemaakt met de bemerking dat ook Frederik III deze had getekend en er dus voor het consistorie van Antwerpen geen bezwaar kon bestaan. Juist de keurvorst werd door het consistorie het meest benaderd om hulp te verkrijgen. Het weigerde echter; Lodewijk moet het gedrukte boekje toch wel hebben gekend en dus niet als 'officieel' hebben beschouwd. Op 4 januari 1567 meende Willem van Oranje in een brief naar Hessen te kunnen berichten goede hoop te hebben dat de twee onverzoenlijke partijen het mettertijd nog eens zouden worden. En te Antwerpen zelf was op 16 januari 1567 niets bekend van 'ung certain livret contenant la concordance faite en ceste ville entre ceulx de la confession d'Ausburch et de la religion calvinisticque', zoals de gouverneur Hoogstraten aan de landvoogdes berichtte.

De auteur meent dan ook dat het te Vianen gedrukte stuk het werk is geweest van een groep 'politieke' of 'rekkelijke' calvinisten, die er zeker te Antwerpen waren, ook onder de predikanten; zij werden wellicht gesteund door breeddenkende lutheranen. Hij suggereert bovendien de mogelijkheid dat geschriften van de zeer gematigde Heidelbergse theoloog Zacharias Ursinus invloed op de opgestelde geloofsbelijdenis zouden kunnen hebben gehad. Ook te Amsterdam en Emden, waarheen vele gerefor-

meerden en lutheranen waren uitgeweken, bestond een streven om de Augsburgse Confessie te aanvaarden, maar ook hier kwam daarvan niets.

De tot stand gekomen concordantie of harmonisatie loopt dus vooruit op de strijd tussen de ‘rekkelijke’ en ‘precieze’ calvinisten op de Synode van Dordrecht in 1619. De laatstgenoemden wonnen: zij waren steeds de sterksten geweest. En dit zou kunnen verklaren waarom tot heden geen spoor van het drukwerkje uit Vianen is teruggevonden.

Christopher Plantin's papal privileges: documents in the Vatican archives

Christopher L.C.E. Witcombe

Ever since the 19th century, when the Plantin-Moretus publishing house in Antwerp closed and its premises, with all its contents and records dating back to the 16th century, was turned into a museum, scholars have had access to an extremely rich archive of material on the history of publishing. Of special interest are records pertaining to the firm's founder, Christopher Plantin.[1] It is clear that the basis for the firm's success was established by Plantin who, through a combination of business acumen and fortuitous circumstance, had been able to acquire early in his career lucrative publishing privileges for Roman Catholic liturgical texts.[2] In the concluding session of the Council of Trent in 1563, it was recommended that various liturgical books be revised. It was Plantin's fortune to have found himself in a position to take advantage of the opportunity of winning the exclusive and profitable regional rights for printing some of these new editions. It was also his fortune to have had a close supporter in Rome at this time, Cardinal Antoine Perrenot de Granvelle, who did his utmost to help Plantin acquire the privileges he sought. Between 1568 and 1572, Plantin was granted three privileges: for the new Roman breviary, the Roman missal,

1 See MAX ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus. Description sommaire des bâtiments et des collections*, Antwerp 1878: IDEM, *Christophe Plantin, Imprimeur Anversois,* Antwerp 1890; LEON VOET, *The Golden Compasses: A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 vols., Amsterdam, London and New York, vol. I, 1969, vol. 2, 1972; IDEM, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works Printed and Published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, Amsterdam 1980-83.

2 For Plantin's various liturgical texts, see ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus*, 1878, pp. 97-114; IDEM, *Christopher Plantin Imprimeur Anversois*, 1890, pp. 151-176; C. DE CLERQ, 'Les éditions bibliques, liturgiques et canoniques de Plantin' in *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955*, Antwerp 1956, pp. 238-318; and C. CLAIR, *Christopher Plantin*, London 1960, pp. 87-104.

and the Hours of the Blessed Virgin Mary. A fourth privilege, granted in 1572, was for his Polyglot Bible. In each case, the privilege was granted through a papal brief.

Research conducted recently in the Vatican Secret Archives has uncovered the original granting document for each of these privileges, together with, in two cases, additional material that contributes a little to our knowledge of the publishing arrangements on the one hand and of the post-Tridentine views of the Vatican with regard to the revised texts on the other.

The first privilege Plantin acquired was for the new Roman breviary. Plantin's extensive correspondence in which may be traced the arrangements for the publication of the breviary has been examined in detail by Francesco Barberi and Robert Kingdon.[3] I do not wish to repeat in full the fruits of their research, but it may be useful to give some indication of the path followed by events in the months preceding the granting of the privilege to Plantin.

In accordance with the decree of the Council of Trent, the Vatican had undertaken the task of compiling a new authoritative breviary.[4] This was evidently completed by 9 July 1568 when Pius V promulgated a papal bull, 'Quod a nobis', requiring its use in place of all earlier editions, including the breviary of Quinoñes. The monopoly on printing the new breviary had been granted on 9 March 1567 to Paolo Manuzio at the Vatican's own press, the Popolo Romano. The project was a major undertaking and Manuzio actively sought collaborators. He invited to Rome various typographers to assist him, including Christopher

3 FRANCESCO BARBERI, 'Paolo Manuzio e Cristoforo Plantin' in *Accademie e Biblioteche d'Italia*, XVI, 1942, pp. 83-94; IDEM, *Paolo Manuzio e La Stamperia del Popolo Romano (1561-1570)*, Rome 1942, pp. 71-81, and Appendix XII (pp. 184-186); ROBERT M. KINGDON, 'The Plantin Breviaries: A Case Study in the Sixteenth-Century Business Operations of a Publishing House' in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XXII, 1960, pp. 133-150. See also VOET, *Golden Compasses*, 1969, I, pp. 65-66; IDEM, *Plantin Press*, I, 1980, pp. 442-443.

4 For complaints about the old breviary, and the nature of the changes made in the new one, see LUDWIG VON PASTOR, *History of the Popes*, London and St. Louis 1951, XVII, pp. 194-95.

Plantin.[5] Plantin, however, had recently embarked on a major project of his own, the publication of the Polyglot Bible, and declined the invitation.[6]

Plantin, however, was desirous of obtaining publication rights, and not only for the new breviary. On 5 June 1567, he wrote to Granvelle asking if the cardinal could obtain by request from the pope permission for Plantin to print 'les Bréviaires, Journaux, Missels, Cathéchismes et autre tels livres... qui sont ou seront ordonnés par Sa Saincteté d'estre imprimés'.[7] In the same letter he expressly asks Granvelle to send him a copy of the new breviary that he had heard from friends of his in Rome was being printed by Paolo Manuzio.

Granvelle, who knew Manuzio personally, evidently relayed directly to him Plantin's request and his desire to obtain permission to print the breviary. On 30 August 1567, Granvelle informed Plantin by letter that initially Manuzio had demanded 500 ecus in cash for the license, but that he, Granvelle, had managed to lower the figure to 300 ecus and adding that 'avec ceste somme il vous faira avoir le previllage du pape'.[8]

On 18 October 1567, in a letter to Granvelle, Plantin responded with a counter offer that, instead of paying Manuzio 300 ecus, he would send Manuzio a tenth of all the breviaries he printed.[9] On the same day, 18 October 1567, Plantin also wrote directly to Manuzio with the offer explaining in greater detail that of every thousand breviaries he printed, he would send Manuzio one hundred. He suggests that he could send the actual books to Rome, adding that he could print on the first page the words 'Imprimebat sibi et Paullo Manutio Christophorus Plantinus', or whatever suited Manuzio.[10] A little further on in the

5 BARBERI 'Paolo Manuzio e Cristoforo Plantin', p. 87; IDEM, *Paolo Manuzio*, p. 74.
6 ROOSES, *Christophe Plantin Imprimeur Anversois*, 1890, p. 106.
7 MAX ROOSES, *Correspondance de Christophe Plantin*, 2 vols. [1883, 1885], Antwerp 1883, I, no. 87, p. 195.
8 M. VAN DURME, *Supplément a la Correspondance de Christophe Plantin*, Antwerp 1955, no. 35, p. 47.
9 ROOSES, *Correspondance*, 1883, I, no. 88, p. 197; VAN DURME, *op. cit.*, n. 41, pp. 54-56.
10 ROOSES, *Correspondance*, 1883, I, no. 89, p. 201-202.

same letter he returns to the matter of the 300 ecus demanded by Manuzio and suggests as another means of payment that for every thousand breviaries he printed he would send Manuzio 25 ecus, up to the amount of 300 ecus.

Over the next month or so Plantin waited anxiously to hear from Manuzio.[11] Plantin's request, in fact, may have provoked the important decision made by Manuzio and the deputies of the Popolo Romano to grant printing privileges to a handful of designated publishers in separate geographically defined areas in order to ensure world-wide distribution of the breviary. The agreement between Manuzio and Plantin was recognized in principle in November 1567 (though it was not officialy drawn up until 19 July 1568, and not ratified by act of notary until the following 11 August). To Plantin was granted 'tutti li paesi bassi della Fiandra sogetti alla maesta cattolica'.[12]

Plantin was duly notified. In a letter written at the end of December 1567 or the beginning of January 1568, Plantin informed Granvelle that Manuzio had accepted the arrangement (in principle) and that he looked forward to receiving the privilege which would permit him alone to print the new breviary throughout all the lands subject to the King [i.e. Philip II] ('je puisse seul imprimer les Bréviaires nouveaux, en tous les paiis de par deçà, subject à la Majesté de nostre Roy').[13] The geographical area to which Plantin claimed the privilege applied, however, was not exactly that recognized by Manuzio. Plantin evidently thought he could perhaps exploit a technicality. Manuzio had granted permission to print the breviaries 'only in Flanders', as Plantin acknowledged in his letter. But, Plantin argued, the French call Flemings all the inhabitants or natives of the coun-

11 Letters to Granvelle, ROOSES, *Correspondance*, 1883, I, no. 92, p. 206; no. 93, p. 208.

12 BARBERI, *Paolo Manuzio*, p. 77, and Appendix XII (pp. 184-186). VOET, *Golden Compasses*, 1969, I, p. 66.

13 ROOSES, *Correspondance*, 1883, I, no. 99, p. 220. The arrangement adopted was that a tenth of all the breviaries Plantin printed would go to Manuzio, who was at the same time forbidden to sell or distribute this tenth within the geographical area granted Plantin. See also BARBERI, *Paolo Manuzio*, p. 77, note 4.

tries or lands that pay obeissance to Philip II ('à la mode des François aussi qui appellent Flamengs tous les habitans ou natifs des paiis ou terres de par deçà obéissants à nostre Roy très catholique').[14] He thereby attempted to extend the privilege beyond the geographical limits of Flanders. It will be seen, however, that Manuzio in a later statement made it clear that the privilege applied 'only in Flanders' (see below).

Although the agreement had been drawn up by notaries in Rome on 11 August 1568, Plantin must have set his compositors to work before this date, presumably starting as soon as he received a copy of Manuzio's breviary, and without waiting for a papal *privilegio* to arrive.[15] By 14 August, he had learned from Granvelle, however, that Manuzio's copy contained errors.[16] It was not until the following October that Plantin received a corrected copy and set to work once more.[17]

The papal brief granting the *privilegio* was eventually issued on 22 November 1568.[18] Of interest is that bound together with the document in the Vatican Secret Archives is a letter, dated 20 November, from Paolo Manuzio to Pius V which must be regarded as his final statement with respect to the granting of the license to Plantin (see Appendix I). Manuzio reminds the pope that Cardinal Morone (whom Pius V had nominated as official protector of the Popolo Romano in a *motuproprio* on 6 March

14 ROOSES, *Correspondance*, 1883, I, no. 99, p. 221.

15 Manuzio's *Breviarum Romanum* must have been published very soon after Pius V had issued the papal bull on July 9. Barberi (*Paolo Manuzio*, p. 156), however, says it was published in the autumn. Copies may be examined in the Biblioteca Apostolica Vaticana: Aldine I. 123, and Barberini C.I. 37.

16 ROOSES, *Correspondance*, 1883, I, no. 152, p. 319: 'j'avois desjà baillé la copie du Bréviaire aux compositeurs pour y besogner, quant jay receu les lectres de [Granvelle] qui m'ont faict changer de labeur...'

17 ROOSES, *Correspondance*, 1885, II, no. 155, p. 12.

18 Archivio Segreto Vaticano, Sec. Brev. 11, fol. 302r. The contents of the document are reproduced word for word (together with Pius V's bull of 9 July 1568) in the first pages of every breviary Plantin published. According to Kingdon (*op. cit.*, p. 136), a minute of the *privilegio* is preserved in the Musée Plantin-Moretus in Antwerp (Archives, no. 7, fol. 110v). The first edition of Plantin's *Breviarum Romanum* appeared in 1569. See VOET, *Plantin Press*, I, 1980. no. 805 (p. 447).

1567[19]), in the name of the deputies of the Popolo Romano, had requested that Plantin be licensed to print the new breviary. He then asks if the pope could issue the brief licensing Plantin, 'sole nella Fiandra', to reprint the new Breviary published in Rome [i.e. Manuzio's own] according to the copy sent, and with the assistance 'of a canon in Antwerp named Dovere'.[20] The papal brief was evidently written following this directive.

Another liturgical text which the Council of Trent wished to have revised was the Roman Missal. A bull promulgated to this end was issued by Pius V on 14 July 1570.[21] The monopoly in this case had been granted to a partnership of publishers in Rome comprised of the heirs of Bartolomeo Faletti, Giovanni Varisco, and unnamed 'associates'.[22] Plantin's efforts to obtain the privilege were again aided by Granvelle. A papal *privilegio* was in fact granted to Plantin only two weeks after Pius V issued his bull, on 28 July 1570.[23] Granvelle was evidently able to arrange a contract between Plantin and Faletti and to supply Plantin with a copy of Faletti's missal (sent to Plantin from Rome).[24] The papal *privilegio* granted Plantin the sole printing and publishing rights for the missal not only in the Netherlands (Flanders), to which the privilege for the breviary had been limited, but also included Hungary and parts of Germany.[25] Once again, the Antwerp canon de Donghen was enjoined to oversee the printing

19 BARBERI, *Paolo Manuzio*, p. 72.

20 'Dovere' has been identified as Henri Ciberti de Donghen (Henricus Dungaeus). The name as it appeared in the brief even confused Plantin who wrote to Granvelle about it (see ROOSES, *Correspondance*, 1885, II, no. 168, p. 42, and note 1). It was Donghen's task to oversee the printing, to correct and reconcile as much as possible Plantin's breviary with the original, corrected Manuzio edition (S. BAUMER, *Geschichte des Breviers*, Burg im Breisgau 1925, p. 439).

21 PASTOR, *op. cit.*, XVII, p. 196; VOET, *Plantin Press*, 1982, IV, p. 1529.

22 The names appear on the title page. The Biblioteca Apostolica Vaticana has two copies of the Faletti missal: Arch. cap. S. Pietro, Mss. A. 41b; and R.G. Liturgia IV. 1156.

23 The document in the Vatican Secret Archives is to be found under Sec. Brev. 14, fol.? 248v.

24 Plantin tells of these arrangements in a letter dated 3 August 1570 (ROOSES, *Correspondance*, II, 1885, no. 239).

25 'Idcirco volentes personas Ecclesiasticas Provinciae Flandriae, et Regni Hungariae ac partium Germaniae' (ASV, Sec. Brev. 14, fol. 248r).

and to ensure that the missal was published without errors.[26]

On 7 October Plantin was granted a second privilege for the Missal by the Privy Council of Brabant in Antwerp that served in effect to confirm his rights of the printing and publishing of the book in the Netherlands.[27] The *Missale Romanum* did not appear, however, until August the following year.[28] The delay may have been due in part to Plantin waiting for the response to his request to King Philip II for a monopoly, which he must have made soon after he received the papal *privilegio.* His petition was successful, and on 1 February 1571, Philip granted Plantin the lucrative monopoly of the sale of both the *Missale Romanum* and the *Breviarum Romanum* not only in Spain but throughout Spain's overseas territories.[29]

Not content with these successes, Plantin next sought to obtain the privilege for the publication of the revised *Hours of the Blessed Virgin Mary.* A papal bull dated 11 March 1571 officially forbade the use of all earlier versions of the Hours and allowed only the new and corrected edition.[30] Once again Plantin enlisted Granvelle's assistance.[31] In a letter dated 7 July 1571 Plantin asked Granvelle to urge the pope to grant him the *privilegio*, and to negotiate terms with the Italian publisher who was to receive sole rights.[32] The *privilegio* was officially issued to Plantin the fol-

26 'Hortantes propterea in Domino dilectu[m] filium Henricum Dungheum Canonicum Ecclesiae Antwerpien[sis], eiq[ue] etiam mandantes, ut in imprimendo Missali praefato sedulò intersit, atq[ue] praesit, omnemque operam, ac diligentiam adhibeat, ut Missale h[uius]mo[d]i fideliter, ut sine erroribus imprimatur' (ASV, Sec. Brev. 14, fol. 248r).

27 VOET, *Plantin Press*, 1982, IV, p. 1528.

28 The colophon reads 'ANTVERPIAE EXCVDEBAT/CHRISTOPHORVS PLANTINVS/REGIVS PROTOTYPOGRAPHVS/ANNO DOMINI M.D.LXXI.NONO/KALEND. AVGVSTI'. See VOET, *Plantin Press*, 1982, IV, no. 1675, p. 1529. A copy of Plantin's missal is in the Biblioteca Apostolica Vaticana: Arch. cap. S. Pietro Mss. A. 42.

29 VOET, *Plantin Press*, 1982, IV, p. 1528. The privilege is noted on the title-page of both the missal ('Cum Priuilegiis Pont. Max. & Regis Catholici'), and the breviary ('CVM PRIVILEGIO PII V. PONT. MAX. ET PHILIPPI REGIS CATHOLICI').

30 PASTOR, *op. cit.*, XVII, p. 196, note 3.

31 It may be noted that in 1571 Granvelle was created viceroy of Naples and moved to that city.

32 VOET, *Golden Compasses*, 1969, I, p. 67.

lowing year, on 13 March 1572.[33] A copy of the revised Hours was sent from Rome, which Plantin received on 24 May.[34] The first edition of the revised *Horae Beatissimae Virginis Mariae* was published by Plantin later that same year.[35]

Of particular interest in the Vatican Secret Archives is a letter from Cardinal Alfonso Gesualdo to Pius V in which advice is given on how the Hours could be shortened (Appendix II). The letter opens with Gesualdo explaining that he has seen the recently printed 'officio della Madonna', which he believes could be reprinted according to the pope's intentions to include only the following sections. The nature of these changes can be seen by comparing an earlier edition of the Hours (in this instance, I shall refer to one published by Plantin in 1570[36]), and the revised 1572 edition.[37]

In the 1570 edition, the prayers for the hours of the Offices of the Blessed Virgin Mary - Matins ('Matutinem'), Lauds ('Laudes'), Prime ('Primam'), Terce ('Tertiam'), None ('Nonam'),

33 The document in the Vatican Secret Archives can be found in Sec. Brev. 20, fol. 328r. On 9 June 1572, Plantin wrote to Çayas that 'el dicho Car[din]^{al} [i.e. Granvelle] le ha embiado Breve del Papa defuncto para imprismir el officio de n[ost]ra Señora sin restriction' (VAN DURME, *op. cit.*, no. 93, pp. 114-15).

34 The copy had been sent to Plantin by Hernando de Torres to whom Plantin wrote on 21 June acknowledging receipt (ROOSES, *Correspondance*, 1885, II, no. 191, p. 121). The same was mentioned in another letter Plantin sent to Arias Montanus the same day (ROOSES, *Correspondance*, 1885, II, no. 192).

35 The first revised edition of the Hours was printed in both 12mo and 24mo. See VOET, *Plantin Press*, 1982, IV, no. 1766, p. 1643.

36 'HORAE/BEATISSIMAE/VIRGINIS/MARIAE,/AD VSVM ROMANVM REPVRGATISSIMAE. ANTVERPIAE,/ Ex officina Christophori Plantini./M.D.LXX.' The copy consulted for this article is in the Library of Congress, Washington, D.C.: Rosenwald Collection, # 1193, BX 2080. A2 1570.

37 'HORAE/BEATISSIMAE/VIRGINIS/MARIAE, /AD VSVM ROMANVM REPVRGATISSIMAE. ANTVERPIAE, /Ex officina Christophori Plantini/M.D.LXXII'. The copy consulted for this article is in the Newberry Library, Chicago: Case C 864. 572. In this particular instance, Plantin repeats the earlier title, 'Horae Beatissimae [or Beatae] Virginis Mariae.' With the revision, the name was changed to 'Officium Beatae Virginis Mariae.' This change is made clear in the papal decree (which is printed in full in the revised book beginning on p. 3: 'SVMMARIVM CONSTI-/TVTIONIS, ET INDVL-/gentiarum, ac Decretorum/S.D.N.D. PII PAPAE V./Super recitatione Officij B. Ma-/riae Virginis'), where it is stated that the Hours will henceforth be known as the 'Officium beatae Mariae Virginis.' In the 12mo edition published the same year, and in all subsequent editions, Plantin uses the new name (see VOET, *Plantin Press*, 1982, IV, no. 1766, p. 1643).

Sext (‘Sextam’), Vespers (‘Vesperas’), and Compline (‘Completorium’) - were integrated with those of the *Officium S. Crucis* and the *Officium S. Spiritus.* In other words, the prayers said ‘ad Matutinem’, for all three offices were said one after the other, followed by the prayers ‘ad Laudes’ for each, and so on. In the 1572 edition, the three offices were separated with their own prayers. Following Gesualdo's arrangement, the *Officium Beatae Mariae* came first, followed by the *Officium Defunctorum* and *Septem Psalmi*, after which came the *Officium S. Crucis* and *Officium S. Spiritus.*

Another important rearrangement was to move the Passion of Christ as related by each of the Evangelists (Gesualdo's ‘Passionib[us] evangelia’) to near the end of the book (following the ‘Symbolum S. Athanasii’), thereby separating it from the ‘evangelium’ (Gesualdo's ‘In principio erat verbum’) of John, Luke, Matthew and Mark which remained in place preceding the prayers for the hours of the *Officium Beatae Mariae.*

To a large degree, the 1572 edition follows the format laid out in Gesualdo's letter. Besides rearranging the parts of the book, the revision also expunged unnecessary or spurious sections. According to the bull of 11 March 1571, previous editions of the Hours had come to contain much that was superfluous and were ‘filled with superstitions through the covetousness of the printers’.[38] In particular, a section (following fol. 166r in the 1570 edition) that included prayers to over forty saints was carefully edited. Only a handful of these prayers were retained in the revised edition. Also eliminated were the ‘Officium Sanctae Trinitatis’, the ‘Officium Sacramenti’, the ‘Officium de Sanctis’, and the ‘Officium Conceptionis Beatae Mariae Virginis’. Following Gesualdo, retained were the ‘Psalmus in tribulatione’, the ‘Symbolum Athanasii’, and the ‘Itinerarium’.

Evidently further editing occurred after Gesualdo had written the letter. The first five items on the list have been struck through with a single diagonal line and, with the exeception of the ‘Tabula festorum mobilium’, do not in fact appear in the

38 PASTOR, *op. cit.*, XVII, p. 196, note 3.

1572 edition. Whereas the 1570 edition opened with the 'Tabula literarum Dominicalium' and the 'De aureo numero' (Gesualdo's 'Tabula literarum Dominicaliiu[m]' and 'Cyclus decem novennalis Aurei numerij'), the revised format opens with the 'Tabula festorum mobilium' ('INDEX FESTORUM MOBILIUM PRO XL. ANNIS') followed by the 'Calendarium'. The 'Calendarium' is followed by the 'Institutio Christiana'.

According to Gesualdo, the new arrangement would shorten the volume by a third and would make it easier to use. He argues that all the changes were necessary for the exercise of piety and the devotion of a Christian. He also explains, with appropriate post-Tridentine sensitivity to the concerns of the counter-reformation, that he has eliminated all that was apocryphal and that which could possibly create scandal.

With regard to the publication of the revised Hours, Gesualdo reminds the pope that he needs to write two briefs, one to the publisher in Naples, and the other to Plantin. He adds that both men are 'persone approbatissime et cattolice'. Gesualdo's letter is dated 8 March 1572. Five days later, on 13 March, Plantin and the Neapolitan publisher Nicolao de Bottis were officially granted the rights to print and publish the Offices of the Blessed Virgin Mary.[39]

Finally, it may be noted that during these same years, between the publication of the *Breviarum Romanum*, the *Missale Romanum*, and the *Horae Beatissimae Virginis Mariae*, Plantin was also involved in the massive task of publishing the enormous eight-volume, five-language Polyglot Bible.[40] The project's principal

39 Plantins' *privilegio* is printed in every copy of the Hours. The *privilegio* granted Nicolao de Bottis reads as follows:
Dilecto filio Nicolao de Bottis in Civitate Neapolis librorum Impressori
Dilecte fili salut[em] etc. Supplicavit nobis humiliter dilectus filius S[igno]r Alphonsus Cardinalis Gesualdus ut pro publica Christifidelium Regni Neapolitani devotione spiritualiq[ue] consolatione officium beatae et gloriosae semperq[ue] Virginis Mariae etc. prout in antecedenti mutatis mutandis etc
(ASV, Sec. Brev. 20, fol. 344r)

40 See VOET, *Golden Compasses*, 1969, I, p. 56ff., IDEM, *Plantin Press*, 1980, I, no. 644, pp. 280-321. The copy examined in relation to this article is in the Biblioteca Apostolica Vaticana: Barberini A.X. 14-21.

patron was Philip II who accordingly granted Plantin various privileges between 1568 and 1573. Other privileges were granted by the Privy Council in Brussels (11 January 1571), the Council of Brabant (12 February 1571), Emperor Maximilian II in Vienna (26 January 1572), King Charles IX of France in Bloys (April 13, 1572), and the Doge and Senate of Venice (25 October 1572).[41] The papal *privilegio*, the document for which is preserved in the Vatican Secret Archives, was issued by Pope Gregory XIII on 1 September 1572.[42]

Sweet Briar College Virginia 24595 U.S.A.

41 See VOET, *Golden Compasses*, 1972, II, p. 275.
42 ASV, Sec. Brev. 27, fol. 333r-v, 334 r-v.

Appendix I
Letter of Paolo Manuzio to pope Pius V, 22 november 1568 (Archivio segreto Vaticano, sec. brev. 11, fol: 303 r-v)

Molto Mag[nifi]^{co}. et Ecc[ellen]^{te}. S[ign]^{or}. mio, V[ostra]. S[antita]. non si maravigli se piglio sicurta di ricorrer a lei dove io giudico che ella possa gionarmi, e favorirmi percioche non havendo io occasione da farle servigio, almeno cosi chider spesso beneficij da lei, et spesso ricevergli, cercherò di confermarmi in possesso della gratis sua. V[ostra]. S[antita]. ha da sapere che il Card[ina]$^{l[e]}$. Morone per nome de' Signori Deputati del Popolo Romano sopra la stampa, ha dimandato a N[ostro]. S[igno]^{re}. che voglia conceder licenza a Christoforo Plantino, stampatore in Anversa, di ristampare il nuovo Breviario p[er)] uso et commodità di quel Regno, N[ostro]. S[igno]^{re}. se n'è contentato, et ha commesso che si facci il Breve, nel quale si dica come S[ua]. S[anti]^{ta}. da licenza al sopradetto Plantino, sole nella Fiandra, di ristampare il nuovo Breviario fatto in Roma, secondo la copia mandata di qua con la assistenza, di un Canonico di Anversa che si chiama Dovere: e saria bisogno haver il detto Breve prestissimo cosi mi ha mandato a dire il Card[ina]$^{[le]}$. Morone per bocca di m[astro] Pirro Tharo, accioche io ne parli col S[igno]$^{r[e]}$. Padre di V[ostra]. S[antita]. il che non ho potuto fare trovandomi mezzo indisposto, prego V[ostra]. S[antita]. a voler procurare questo effetto, che ne saro grandemente tenuto alla cortesia sua, e con offerirmi e raccomandarmi, le bacio la mano. Di casa a XX. di Novembre [1568].

[signed] Paolo Manutio

Appendix II
Letter of cardinal Alfonso Gesualdo to pope Pius v, 8 march 1572 (Archivio segreto Vaticano, sec. brev. 20, fol: 329 r-v)

Molto R[everendo]. S([ign]$^{or[e]}$.
Ho' rivisto l'officio della Madonna ultimamente sta[m]pato il quale mi pare che si potrebbe ristampare secondo l'intentione di N[ostro]. S[igno]^{re}. con ponervi solamente l'infrascritte cose
Tabula literarum Dominicaliiu[m]
Cyclus decem novennalis Aurei numerij.
Tabula festoru[m] mobiliu[m]
Quando celebrantur quatuor tempora
Nuptiae iuxta decretum Concilij Tridentinj * [the first 5 entries are struck through with a single diagonal line]
Calendarium
Institutio Christiana
In principio erat verbum [Evang - written in left margin]
Officiu[m] Beatae Mariae idem in Adventu[m], idem post adventu[m]
Officiu[m] defunctoru[m]
Septem psalmi poenitentiales cu[m] laetanijs, et suis orationibus

Officiu[m] sanctae Crucis
Officiu[m] sancti spiritus
Exercitiu[m] quotidianu[m]
Oratio praeparatoria ad confessionem sacramentalem
Oratio ante confessionem
Post confessionem (fol. 329 v)
Orationes ante communionem
Post communionem
Orationes quae dicuntur in adoratione crucis
Oratio ad beatam Virginem
Commendatio ad eandem
psalmus in tribulatione
Symbolum S. Athanasij
b Itinerarium
a Passionib[us] evangelia [written in - to precede Itinerarium]

In questo modo il volume verrebbe un terzo più basso et sarebbe più comodo, et tutte le sopradette cose mi pareno non solo utile mà necessarie per essercitare la pietà, et devotione d'un Cristiano, et per quanto Io ho possuto vedere non vi è cosa apocrifa, ne che possa generare scandolo, pure mi rimetto à quel che più prudentem[en]te. comandarà la S([anti]ta. sua, dalla quale placerà à V[ostro]. S[ignore]. pigliar q[ue]llo ordine, che più le sarà servitio di dare intorno ristampare di questi officiolj, i quali con tanta divotione s'aspettano, et desiderano; Resta solo che ricorda à V[ostro]. S[ignore]. che s'havrebbeno da scrivere due brevj, uno al stampator[e] di Napolj, et un'altro al Plantino in Fiandra, l'uno, et l'altro di loro persone approbatissime, et cattolice, Et per fine à V[ostro]. S[ignore]. mi racco[m]mando.

Di Casa à di 8. di Marzo 1572.

Il car[dinale] [Alfonso] Gesualdo

De wetenschappelijke grondslag van de Nederlandse cultuurpolitiek: taal en letteren rondom Plantijn*

Karel Bostoen

Dat de Renaissance van oorsprong een *Italiaans* cultuurfenomeen is, wordt door niemand sterker benadrukt dan door Jacob Burckhardt, de grondlegger van de studie van de Renaissancecultuur. Toen dit fenomeen Italië had veroverd en het zich vervolgens geleidelijk verspreidde over de rest van Europa, kwam een einde aan de Middeleeuwse cultuur. Volgens de Bazelse hoogleraar, die door Huizinga de verstandigste negentiende-eeuwer werd genoemd, konden de middeleeuwse cultuuruitingen niet tegen die van de Italiaanse Renaissance op: 'Hätten sie sich wehren können, so würden sie noch leben', schreef hij uitdagend.[1]

We weten nu dat de Middeleeuwse cultuur veel taaier is geweest dan Burckhardt het voorstelde, maar over hetgeen de Renaissance van de Middeleeuwen onderscheidt, bestaat er sindsdien toch min of meer algemene overeenstemming van gevoelens. De Renaissance onderscheidt zich in de eerste plaats door de 'imitatio', dit wil zeggen de creatieve navolging van de Klassieke Oudheid. In de Renaissance werden voor een groot deel andere klassieke voorbeelden nagevolgd dan in de Middeleeuwen en er werden nieuwe kwaliteitsnormen uit Italië overgenomen. Dat had tot gevolg dat de cultuur van de elite in een aantal Europese landen in de zestiende eeuw nieuwe gemeenschappelijke kenmerken begon te vertonen en dat de kwaliteit van al die culturen

* Herziene en uitgebreide versie van de lezing, gehouden op 20 maart 1989 in het Museum Plantin-Moretus op het Colloquium van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen. Met hartelijke dank aan drs. Johan Koppenol die mijn artikel kritisch heeft doorgelezen en van wiens aan- en opmerkingen ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

1 J. BURCKHARDT in 3. Abschnitt, 1. Kap. van *Die Kultur der Renaissance in Italien*, getiteld 'Die Wiederentdeckung des Altertums'.

met dezelfde internationale standaard kon worden gemeten. Hierbij denke men bijvoorbeeld aan de toepassing van de Renaissanceprincipes van harmonie en proportie in de bouwkunst, aan de toepassing van het perspectief in de schilderkunst, en aan het succes van het petrarkisme in de literatuur.

Maar die creatieve navolging is niet uitsluitend internationaal gericht geweest. Zij heeft namelijk ook geleid tot het ontstaan van belangstelling voor het nationale.[2] Op haar beurt heeft die belangstelling weer geleid tot het bedrijven van nationale cultuurpolitiek. Onder invloed van de ontwikkelingen in Italië zien we dus in feite een *internationaal nationalisme* opkomen. Vooraleer we het eigenlijke thema behandelen - de Nederlandse cultuurpolitiek ten tijde van Plantijn, gedragen door taalgeleerden en letterkundigen - zullen we nader ingaan op de eigenaardige tegenstrijdigheid in bewoordingen die in het begrip 'internationaal nationalisme' ligt besloten.

1. Concurrentie

De Italiaanse intellectuelen, de humanisten, wilden via bestudering van de Klassieke Oudheid komen tot een herstel van de vroegere grootheid van Rome en daardoor tot een herstel van de grootheid van het Italië van hun eigen tijd. Er is bij hen dus sprake van een nationalistische drijfveer.[3] Nu bestond er buiten Italië weinig belangstelling om medewerking te verlenen aan

2 Zie b.v. de omvangrijke en degelijke studie *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit*, Akten des I. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit, ed. KLAUS GARBER, Tübingen 1989. Het internationale nationalisme van de Europese Renaissanceliteratuur is het thema van deze bundel, met artikelen over het 'nationallitterarische' proces in de Duitse Neolatijnse letterkunde en in de nationale literaturen van de 'Romania', van Engeland, de Nederlanden, Scandinavië, Duitsland en Polen.

3 Zie b.v. A. BUCK, 'Zu Begriff und Problem der Renaissance, Eine Einleitung' in *Zu Begriff und Problem der Renaissance*, ed. A. Buck, Darmstadt 1969, p. 1-36. De nationalistische drijfveer om de grootheid van Rome te herstellen door middel van het Latijn is vooral aanwezig bij Francesco Petrarca en Lorenzo Valla, zie J. IJSEWIJN, 'The coming of humanism to the Low Countries' in *Itinerarium Italicum, The profile of the Italian Renaissance in the mirror of its European transformations*, Dedicated to Paul Oskar Kristeller on the occasion of his 70th birthday, ed. H.A. Oberman en Th.A. Brady, Leiden 1975, p. 193-301, spec. p. 195-196, 268.

dergelijke specifiek Italiaanse aspiraties, maar het streven van de Italiaanse humanisten had toch onverwachte gevolgen. Doordat zij op een nooit te voren vertoonde schaal en met een nooit te voren vertoonde grondigheid de *Romeinse* Oudheid bestudeerden, ontdekten de Italiaanse humanisten vrij spoedig dat de Romeinen zelf voortdurend geprobeerd hadden om op alle mogelijke gebieden de Grieken na te volgen en te overtreffen.[4] Een grondige kennismaking met de Griekse Oudheid volgde, die bij een aantal humanisten stellig de blik flink heeft verruimd. Het herstel van de vroegere grootheid van Rome kreeg daardoor minder aandacht. Uiteindelijk zou die ontwikkeling reeds in de zestiende eeuw leiden tot het relativeren van de Klassieke Oudheid ten gunste van de eigentijdse cultuur. De landstaal werd naast en boven de klassieke talen gesteld, wat tot uiting komt in heftige discussies die we kennen als de 'Questione della lingua' en de 'Querelle des Anciens et des Modernes'.[5] Geleidelijk aan werd

4 Toen Cicero filosofische stof behandelde in zijn eigen taal en niet in het Grieks, voelde hij zich gedrongen om te beweren dat het Latijn het Grieks overtrof door zijn rijkere woordenschat *(De finibus bonorum et malorum* I, 10); Quintilianus beweert dat Cicero zich volledig op de 'imitatio' van de Grieken toelegde, maar hen wist te overtreffen dank zij zijn eigen kwaliteiten (*Institutio oratoria* X, 1, 108-109).
De secundaire literatuur over de 'imitatio'-kwestie is omvangrijk. Hierbij enkele belangrijke studies: A. REIFF, *Interpretatio, imitatio, aemulatio, Begriff und Vorstellung literarischer Abhängigkeit bei den Römern*, Würzburg 1959 (Diss. Keulen 1958), met name p. 80-82, 96-100, 111-122; G. WILLIAMS, *Tradition and originality in Roman poetry*, Oxford 1968, met name hoofdstuk 5, p. 250-357 over 'The Blending of Greek and Roman'; 'Epilogue' in *Creative Imitation and Latin Literature*, ed. D. West en I. Woodman, Cambridge 1979, p. 195-200; TH.M. GREENE, *The light in Troy*, *Imitation and Discovery in Renaissance Poetry*, New Haven [etc.] 1982 (The Elizabethan Club Series, 7), p. 54-80, 190-191, 192.

5 Het standpunt van de modernen werd reeds rond 1460 verwoord door de Florentijnse kanselier Benedetto Accolti in zijn verhandeling *De praestantia virorum sui aevi dialogus* en daarna verbreid door Pietro Bembo *(Prose della volgar lingua*, 1525) en Sperone Speroni *(Dialogo delle lingue*, geschreven rond 1530). Zie over de 'Querelle', H. BARON, 'The *Querelle* of the Ancients and the Moderns as a problem for Renaissance Scholarship' in *Journal of the History of Ideas* 20, 1959, p. 3-22; C. GRAYSON, *A Renaissance controversy, Latin or Italian?*, An Inaugural Lecture delivered before the University of Oxford on 6 November 1959, Oxford 1960; A. BUCK, *Die* '*Querelle des Anciens et des Modernes*' *im italienischen Selbstverständnis der Renaissance und des Barocks*, Wiesbaden 1973 (Sitzungsberichte der wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt/Main, Band 11, 1).

minder de nadruk gelegd op het *navolgen* van de Oudheid en meer op het *overtreffen* ervan. Dit 'principe van wedijveren op het culturele en wetenschappelijke vlak met de bewonderde cultuur' lijken de Italianen te hebben overgenomen van de Romeinen. Het is juist die drang om te overtreffen die overal in Europa onlosmakelijk verbonden raakte met de ontwikkeling van de eigen cultuur.

Toen de Renaissance als cultuurfenomeen zich vanuit Italië over de rest van Europa verbreidde, drong tevens het concurrentie-principe door. Het wedijveren of overtreffen, dat overal op zakelijk gebied reeds een grote rol speelde, werd ook op cultureel gebied het leidend beginsel van de Europese Renaissance. In de Europese culturen die kennis maakten met de Italiaanse Renaissancecultuur, probeerde men - geheel volgens het concurrentieprincipe - om de *Italianen* te overtreffen. Zo komt het dat alle Europese Renaissanceculturen weliswaar op dezelfde internationale grondslag zijn gestoeld, maar dat ze tegelijkertijd sterke nationalistische trekken vertonen. Dit laatste is vooral te zien aan de succesrijke ontwikkeling van de eigen landstaal. Zo wordt in de zestiende eeuw overal in Europa gestreefd naar *taalverrijking* (d.w.z. het maken van nieuwe woorden voor tot dan toe onbekende begrippen), er wordt geijverd voor *taalzuivering* (d.w.z. het verwijderen van bastaardwoorden door ze te vervangen door woorden uit de eigen taal) en men doet aan *taalverheerlijking* (d.w.z. de eigen taal als de beste - en soms zelfs als de oudste taal - naar voren schuiven).[6] Het gevolg van deze herwaardering van de eigen taal is geweest dat de landstaal zich emancipeerde ten opzichte van de Klassieke talen, een moeizaam en langzaam proces waarvan we nog in geleerde kringen tot ver in de negentiende eeuw - en in sommige landen tot in de twintigste eeuw - de sporen aantreffen.

6 In zijn onvolprezen *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands* (Gent 1956, herdruk: Arnhem 1967) behandelt LODE VAN DEN BRANDEN de herwaardering van de landstaal; niet alleen in de Nederlanden, maar ook in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland (p. 210-293).

2. Taal en letteren

In de zestiende eeuw worden overal in Europa grammatica's van de landstaal geschreven. Tegelijkertijd wordt er overal geëxperimenteerd met de nieuwe literaire genres (oden, sonnetten, tragedies enz.). Dit gebeurt ook in de Nederlanden vanaf ongeveer 1550. In de periode dat Christoffel Plantijn als drukker en boekverkoper werkzaam is, dringen die typische Renaissance-opvatting door vanuit het buitenland.

Ook in de Nederlanden speelt het concurrentieprincipe daarbij een grote rol. Men probeert de bewonderde voorbeelden naar de kroon te steken en poogt betere werken dan de Ouden of de Italianen en Fransen te produceren. Voor de letterkundigen die in de landstaal schrijven, staat daarbij het hanteren van zuiver Nederlands centraal.

De enige Nederlandse Renaissancedichter van naam en met internationale faam in Plantijns tijd, was Jan vander Noot. Door in zijn werk zuiver Nederlands te hanteren, steunde hij het algemene streven naar taalzuivering.[7] Door het werk van de Franse Pléiade-dichters te bestuderen en vermoedelijk ook door zijn contacten in het Italiaanse milieu te Antwerpen, had deze Antwerpse patriciër met het eerder hier genoemde concurrentieprincipe kennis gemaakt. De vriendschappelijke omgang met de Artesische koopman-dichter Guillaume de Poetou, die literair-technisch verder was dan Vander Noot en die eveneens in Italiaanse kringen te Antwerpen gedijde, heeft hem vervolgens gestimuleerd om op de ingeslagen weg verder te gaan.[8] Doordat hij ten volle deel had aan de toenmalige rampspoed in de Nederlanden, lijkt deze veelbelovende dichter zich helaas nooit ten volle waar te hebben kunnen maken als de Prins der

7 *Ibidem*, p. 147-151, spec. p. 151.

8 Hierover handelt mijn *Dichterschap en Koopmanschap in de zestiende eeuw. Omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot*, Deventer 1987 (Diss. Universiteit van Amsterdam).

Nederlandse Poëten, die tijdgenoten in hem zagen.[9] Vander Noot had altijd geldzorgen en blijkt te zeer afhankelijk te zijn geweest van subsidies door overheid of particulieren om de grootse en kostbare werken die hij eigenlijk had willen produceren, ook daadwerkelijk uit te kunen geven.[10]

Over contacten tussen Plantijn en Vander Noot is niet bekend. Vander Noot heeft, voor zover bekend, nooit iets laten drukken bij hem. Vond hij Plantijn te duur, vond hij de eisen die aan zijn kopij werden gesteld te hoog of meende hij dat hij bij de Officina Plantiniana nooit de persoonlijke aandacht zou krijgen die hij bij drukkers als Gillis vanden Rade en Daniël Vervliet wel kreeg? We weten het niet. Wel weten we dat Vander Noot niet gauw tevreden was over typografisch werk, dat hij alles in eigen hand wilde houden, dat hij zelf zijn illustrators wilde uitzoeken en hen voorstellingen liet maken van stof die hij zelf had bedacht en op *zijn* manier, en - wat een doodzonde is voor zetters - dat hij steeds weer 'last minute' - correcties op de pers verlangde. Dat laatste botste wellicht met de correctieprocedure zoals die bij Plantijn gebruikelijk was.[11] Bij Plantijns overlijden heeft Vander Noot zich evenwel niet onbetuigd gelaten en openlijk van zijn bewondering voor de drukker blijk gegeven in

9 Henrick Ackermans [= Henricus Agricola, Brechtius], van Brecht, in zijn 'Apologie voor alle de Poeticsche Werken van Myn Heere Vander Noot': [...] onder soo weynigh Belgicscher dat syn Brabantscher oft Nederlantscher Poëten maer eenen Vander Noot, [..die...] der Belgicscher oft Brabandtscher Poeten Prins' ghenaemt wordt.' (J. VANDER NOOT, *De* '*Poeticshe Werken*', ed. W. WATERSCHOOT, 3 dln., Gent 1975. Zie dl. 2, p. 166).

10 We denken hier b.v. aan zijn Europa-epos waarvoor de Staten van Holland in 1580 een voorbereidingssubsidie van 50 pond uittrokken. Zie over dit epos en over subsidie door de overheid mijn 'Nation und Literatur in den Niederlanden der Frühen Neuzeit' in *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit*, 1989, p. 554-575, spec. over het Europa-epos p. 570-574.

11 Zie hierover H.D.L. VERVLIET, 'Une instruction plantinienne à l'intention des correcteurs' in *Gutenberg Jahrbuch*, 1959, p. 99-103; L. VOET, *The Golden Compasses, A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam [etc.]) 1969-1972, 2 dln. Zie dl. 2, 1972, p. 180-188.

een Franstalige elegie.[12]

Vander Noors grote concurrent op literair gebied, de Brusselse patriciër Jan Baptist Houwaert,[13] liet wel zijn werken drukken bij Plantijn.[14] De prijs was voor hem geen bezwaar: Houwaert was zeer welgesteld, wat ook aan de uitvoering van zijn soms prachtig geïllustreerde boeken te merken is. Maar van de nieuwe Renaissance-principes is in het werk van deze dichter maar weinig te bespeuren. Zijn taal is doorspekt met de bastaardwoorden die Vander Noot een gruwel waren. Hij dicht nog in de trant van de rederijkers en hij is niet bepaald thuis in de nieuwe literaire genres. Deze dichter is dan ook tot ver in de zeventiende eeuw in de traditioneel ingestelde rederijkerskringen over het hele land veel populairder geweest dan Vander Noot. Voet neemt aan dat Houwaert naar Antwerpen kwam om persoonlijk met Plantijn over de uitgave van zijn werk te overleggen,[15] maar zijn relatie met de drukker lijkt toch eerder uitsluitend van zakelijke aard

12 In J. vander Noot, *De* '*Poeticsche Werken*', dl. 2, p. 390. Vander Noot publiceerde de klacht van Calliope bij de dood van Plantijn los van de *Epigrammata Funebria ad Christophori Plantini* (...) *Manes* uit 1590. Waterschoot, die dit gedicht van een uitvoerige tekstverklaring en commentaar voorziet, vermoedt dat financiële motieven daarbij een rol speelden *(Ibidem.* dl. 3, p. 265, ad 255). Leonard Willems publiceerde Vander Noots gedicht zonder tekstverklaring in *De Gulden Passer* 14, 1936, p. 43-46.

13 Zie over hem de bijdrage van F. VAN VINCKENROYE in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 1, 1964, kol. 620-627.

14 L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589)*, *A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, in collaboration with J. Voet-Grisolle, Amsterdam 1980-1985, 6 dln. Zie dl. 3, 1981, p. 1190-1206, nrs. 1408A-1413. Houwaerts werken verschenen bij Plantijn in de periode 1577-1583. Van zijn *Pegasides Pleyn* (1582-1583) berust de kopij van de laatste vier Boeken nog in het Museum Plantin-Moretus, waardoor we een goed inzicht krijgen in de zorgvuldige werkwijze van de Plantijnse officina bij de uitgave van een Nederlandstalig literair werk. De kopij was door de auteur en een professionele kopiist angstvallig voorbereid ten behoeve van de zetter. Die uitstekende staat waarin de kopij door de auteur werd aangeleverd, stond borg voor de kwaliteit van het eindresultaat. Zie hierover W. WATERSCHOOT, 'De kopij van J.B. Houwaerts *Pegasides Pleyn*' in *De Gulden Passer*, 66-67, 1988-1989, p. 253-268. De vraag is nu of de drukker die hoge eisen aan de auteur stelde, dan wel of de auteur zelf het initiatief nam op grond van zijn slechte ervaringen met zetters en drukkers in het algemeen.

15 L. VOET, *The Golden Compasses*, dl. 1, p. 380. Houwaert komt in de correspondentie van Plantijn slechts voor in verband met een drukorder van 800 paspoorten in 1577, zie CHR. PLANTIN, *Correspondance*, ed. M. ROOSES en J. DENUCÉ, Antwerpen [etc.] 1885-1918, 9 dln. Zie dl. 5, 1915, p. 274-277, nrs. 776-777.

te zijn geweest.

Betrekkingen van vriendschappelijke aard onderhield Plantijn daarentegen te Antwerpen met twee literatoren die wel Renaissanceprincipes huldigen: het zijn Peeter Heyns en Marcus Antonius Gillis.

Heyns was een actief lid van de Berchemse rederijkerskamer 'De Bloeyende Wijngaert'.[16] Hij was een succesrijk schoolmeester die zich had gespecialiseerd in het onderwijs aan meisjes. Hij leerde hun lezen, schrijven, rekenen, Frans en Nederlands. Beide toenmalige landstalen van Brabant beheerste hij perfect en zijn Nederlands zuiverde hij - in tegenstelling tot Houwaert - zorgvuldig van bastaardwoorden. In 1568 publiceerde hij een ABC-boek, maar het initiatief voor die uitgave kwam van Plantijn, die bijdroeg met een drempeldichtje.[17]

In de in 1577 bij Plantijn uitgegeven *Spieghel der Werelt*, die een door Heyns' berijmde verkorte versie van Ortelius' beroemde *Theatrum Orbis Terrarum* was, paste Heyns de renaissancistische verstechniek toe. Daarmee oogstte hij bij zijn medestanders tot in Holland toe bewondering.[18] Na de Val van Antwerpen in 1585 week hij uit naar Frankfort en trok vandaar naar Stade, om zich uiteindelijk te vestigen in Haarlem, waar hij in 1598 overleed.

16 Over hem, zie W. WATERSCHOOT, 'The title-page of Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*' in *Quaerendo* 9, 1979, p. 43-68, spec. p. 46-47 en de in noot 10 opgegeven secundaire literatuur. Zie ook L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, Antwerpen 1973, p. 396-399. Belangrijk materiaal over Heyns is bewaard in twee registers die berusten in het Museum Plantin-Moretus en L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589)*, dl. 3, p. 1119-1124, nr. 1328-1332.

17 L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589)*, dl. 3, nr. 1328.

18 Met name de Leidse stadssecretaris Jan van Hout was een bewonderaar van Heyns. Hendrick Laurenszoon Spiegel was met Heyns bevriend. Spiegel was de factor van de beroemde Amsterdamse kamer, de Eglentier, en ook een vriend van Van Hout. In de editie uit 1605 van Heyns' *Cort onderwys van de acht delen der Françoischer talen* draagt Spiegel bij met een drempeldicht, getiteld 'Tot synen vriend P. Heyns'. Het is niet bekend sinds wanneer die vriendschap dateert, mogelijk van vóór 1584, gezien het citaat uit het *Cort Onderwys* in de *Twe-spraack* (1584). Zie G.R.W. DIBBETS, 'Jan Borrekens en Heyns' Cort Onderwys' in *De Nieuwe Taalgids* 63, 1970, p. 394-395 en *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, ed. G.R.W. DIBBETS, Assen [enz.] 1985, p. 341.

Marcus Antonius Gillis, de zoon van de drukker Aegidius (of Gillis) Coppens van Diest, valt reeds in 1564 op - dat is vrij vroeg - door zijn zuiver Nederlands taalgebruik.[19] Op aansporen van Abraham Ortelius en gefinancierd door Plantijn,[20] vertaalde hij twee bekende embleembundels in het Nederlands: de *Emblemata* van Joannes Sambucus in 1566 en het jaar daarop de *Emblemata* van Hadrianus Junius. Beide werken zijn Plantijn-uitgaven. Doordat over Gillis na 1566 niets bekend is, weten we helaas niet hoe hij zich verder op literair gebied heeft ontwikkeld.

De rol die Plantijn heeft gespeeld in het maken van de Nederlandse taal tot een geschikt voertuig van de nieuwe literatuur is eveneens wezenlijk van belang geweest. Het streven naar herwaardering van het nationale in de cultuur en naar ontvoogding van de landstalen, een leidend cultuurbeginsel overal in Europa in de zestiende eeuw, kon hem niet koud laten. Instrumenten om die emancipatie tot stand te brengen, waren de woordenboeken en de spraakkunsten. Het is merkwaardig om te moeten vaststellen dat juist een Fransman als Plantijn zo'n

19 VAN DEN BRANDEN, *Het streven naar verheerlijking* [enz.], p. 51-52. Voor secundaire literatuur over Gillis, zie 51, noot 104.

20 Dit blijkt uit zijn voorwoord bij zijn Junius-vertaling. Over Marcus Antonius Gillis is helaas weinig bekend. Hij was een zoon van de geleerde drukker Gillis Coppens van Diest. Vijf werken van zijn hand zijn bekend uit de periode 1562-1567, allemaal vertalingen (M. BOAS, 'Gillis en Sambucus' in *Het Boek* 10, 1921, p. 129-138). Daarna ontbreken de gegevens. Gezien zijn band met Abraham Ortelius is het niet onmogelijk dat hij degene is die onder de naam 'Antonius Diestius' figureert in de correspondentie van Ortelius. In een brief van 9 januari 1586 schrijft Ortelius aan zijn neef Jacob Cool dat de weduwe 'Antonij Diesthij' laat informeren naar haar broer, de 'Lettersteker' Gabriel Gayot (A. ORTELIUS, *Epistulae*, ed. J.H. HESSELS, Cantabrigiae 1887, p. 332, nr. 144). Indien de Antonius Diesthius uit die brief dezelfde is als Marcus Antonius Gillis van Diest, dan komen we tot de volgende veronderstellingen: in 1567 is hij naar Londen uitgeweken en aldaar vóór 1586 overleden. Zijn vrouw was een dochter van François Guyot. Zijn schoonvader, afkomstig uit Parijs en sinds 1539 poorter van Antwerpen, was de stamvader van een familie van lettergieters en boekdrukkers. Om godsdienstige redenen was deze François Guyot in 1567 uit Antwerpen gevlucht naar Londen, waar hij samen met zijn kinderen Gabriel, Jan, Christoffel en Anne woonde bij de beroemde Londense drukker John Day (J. BRIELS, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974, p. 292, 301).

wezenlijk aandeel heeft gehad bij het tot stand brengen van Nederlandse woordenboeken en van de eerste, gedrukte Nederlandse grammatica op wetenschappelijke grondslag.

Reeds in zijn begintijd te Antwerpen leerde Plantijn vlijtig Nederlands. Dit heeft te maken met de aantrekkingskracht die het Huis der Liefde of de Familia Caritatis voor hem had. Deze sekte, die was opgericht door Hendrik Niclaes, had als ideaal een gemeenschappelijke onzichtbare kerk van rooms-katholieken en protestanten. Van Plantijn is bekend dat hij voor het Huis der Liefde een aantal werken heeft gedrukt. De betrekkingen van Plantijn met Hendrik Niclaes hebben in het verleden soms tot overdreven gevolgtrekkingen geleid over de rol die Plantijn in de sekte speelde, maar vooralsnog is die rol slechts ten dele belicht.[21] In elk geval presenteert de chroniqueur van de sekte Plantijn als een listig man bij wie het zakelijk belang steeds voorop stond. Dit is op zich niet in tegenspraak met hetgeen we verder over Plantijn weten, maar vooral interessant is zijn mededeling dat Plantijn uit belangstelling voor de geschriften van sekteleider Hendrik Niclaes vanaf het begin dagelijks ijverig Nederlands heeft geleerd. Als we deze chroniqueur mogen geloven, zal dit Nederlands dus vooral Oostnederlands zijn geweest, maar de stap naar de taal die Plantijn om zich heen hoorde, zal daarna toch niet meer zo groot zijn geweest.[22]

21 Zie P. VALKEMA BLOUW, 'Plantijns betrekkingen met Hendrik Niclaes' in *De Gulden Passer*, 66-67, 1988-1989, p. 121-157.

22 In zijn woorden luidt dit als volgt:
22. In welckerem Tyde [= vóór of in 1555, aangezien Plantijn toen nog boekbinder was], dath HN. unde synem Denste, binnen der Stadt Andtwerpen, oick einer thoefiele, die ein geboren Franscois was, und nomede sick Christoffel Plantÿn, unde was ein Boecke-binder, die met syne Hende, synen Nodtruft winnen moste: unde dessen-sulven was ein kloeck unde listich Man, in der Saken die he to synem vordele bekomen konde tho bedenen edder daerinne tho handelen, une was oick to solcks wal beredet.
23. Dho nu overst [= echter] desse Christoffel Plantyn, HN. unde synem Denste thoegefallen was, dachte he gaer nicht, sick na de Forderinge dessulven Denstes tho vordemodigen, noch dersulver vol-tho-doen: sunder dachte stedes synes Eigens, unde wat grotes tho mogen werden: *unde beflytigede sick also mit nersticheit*, *sick dagelickes in de dudische Sprake tho oven*: unde krege also mitter tydt, al-frylick, wat Wetenschoppes, uth den Schriften HN.' *(Cronica*, *Ordo Sacerdotis*, *Acta HN. Three texts on the Family of Love*, ed. A. HAMILTON, Leiden [etc.] 1988 (Kerkhistorische Bijdragen, 15. Documenta Anabaptistica Neerlandica, 6). p. 46.

Hervormingsgezindheid en behoefte aan kennis van het Nederlands zien we dus bij Plantijn hand in hand gaan. Ik kan binnen dit bestek hier verder niet op ingaan, maar het moge duidelijk zijn dat ten gevolge van de snelle vernederlandsing van de liturgie, de Hervorming in brede kring eveneens het gebruik van het Nederlands heeft gestimuleerd en zodoende de positie ervan heeft versterkt.

Naast sectarische belangstelling is het waarschijnlijk ook een commercieel belang geweest dat de Antwerpse drukker ertoe heeft bewogen om goed Nederlands te leren. Bekend is hoe Plantijn aan allerlei personen opdracht gaf om verschillende Nederlandse woordenboeken samen te stellen naar het model van de Franse vertaalwoordenboeken van Robert Estienne.[23] Het hoogtepunt hiervan is het woordenboek Nederlands-Latijn dat Plantijns trouwe medewerker Cornelis Kiliaan op aansporing van Plantijn heeft samengesteld en waarvan in de loop der jaren uitgebreide en verbeterde herdrukken zouden verschijnen.

De zakelijke instelling van Plantijn betekent niet dat hij geen bijzondere belangstelling voor het Nederlands op zich kan hebben gehad. Plantijns beweegredenen om woordenboeken van een zodanige kwaliteit te laten maken dat ze tot op de dag van vandaag nog steeds functioneren voor taalkundigen en literair historici, kan onmogelijk alleen aan koopmansgeest worden toegeschreven. Met wat mindere kwaliteit - en dus minder kosten - was die koopmansdrift ook bevredigd geweest. Een betere verklaring voor de gedrevenheid van de Fransman is dat hij het Nederlands had leren waarderen als een wetenschappelijk interessante taal. Dit was te danken aan een van zijn vroegste Antwerpse vrienden en geldschieters, namelijk de arts en taalkundige Joannes Goropius Becanus (1519-1573), die eveneens belang stelde in het Huis der Liefde.

Jan van Gorp uit Hilvarenbeek geniet nu in de taalwetenschap grote waardering en belangstelling als de grondlegger van de moderne vergelijkende taalkunde. Vrijwel iedere Antwerpenaar

23 L. VAN DEN BRANDEN, E. COCKX-INDESTEGE, F. SILLIS, *Bio-bibliografie van Cornelis Kiliaan*, Nieuwkoop 1978 (Bibliotheca Bibliographica Neerlandia, 11) p. 81-82.

weet dat hij degene is geweest die poogde aan te tonen dat Adam en Eva een oertaal hadden gesproken, waarvan het Antwerps rechtstreeks afstamde. Hij duikt regelmatig op in correspondentie van Plantijn die hem zeer vereerde.[24] Het was ook Plantijn die de theorieën van Goropius Becanus propageerde in het geleerde milieu van Livinus Torrentius, de tolerante bisschop van Antwerpen, en in het geleerde milieu van Lipsius, het licht van de Leidse universiteit. De eerste twee boeken die Plantijn aan de Leidse universiteit schonk waren het *Corpus Juris* (geen ongebruikelijk geschenk voor iemand die academiedrukker wilde worden) en de *Opera* uit 1580 van Goropius (een eerder ongebruikelijk geschenk), en dat was twee jaar voordat hij zijn drukkerij te Leiden had geopend.[25]

Voor de eerste Nederlandse grammatica op wetenschappelijke grondslag die in 1584 bij Plantijn te Leiden van de pers kwam, is het werk van Goropius Becanus van grote betekenis geweest. Zowel in het eerste als in het zevende hoofdstuk van de *Twespraack vande Nederduitsche Letterkunst*, onze oudste, gedrukte grammatica, overheersen Goropius Becanus' taalkundige opvattingen.[26] De Amsterdamse rederijkers die deze spraakkunst tot stand brachten, beschouwden Goropius Becanus als hun inspirator. Vele uitspraken in hun boek zijn de weergave en vaak de vertaling van zijn opmerkingen. Zo beschouwden de Amsterdammers - in navolging van Goropius Becanus - het Nederlands als een taal die van oorsprong geen Hoogduits of Nederduits, maar Middelduits was en die uit Nedersaksen stamde. De taal die in hun tijd van Brugge tot Riga (Letland) en Tallinn (Estland) werd gesproken, beschouwden ze als de rechtstreekse afstammeling van dat Middelduits. Van deze afstamme-

24 Zie over Goropius Becanus en Plantijn mijn artikel, getiteld ‘Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585, Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap’ in *De Gulden Passer*, 66-67, 1988-1989, p. 80, noot 75 en 76.

25 P.C. MOLHUYSEN, ‘De Academie-drukkers’ in *Pallas Leidensis MCMXXV*, Leiden 1925, p. 310.

26 *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, ed. G.R.W. DIBBETS, Assen [enz.] 1985, p. 327.

ling verschilde de uitspraak weliswaar per streek, maar niet zo dat men elkaar niet meer verstond.[27]

Het is vermoedelijk de Leidse stadssecretaris Jan van Hout geweest die de ideeën van Goropius Becanus - die hij via zijn persoonlijke omgang met Lipsius en Plantijn had leren kennen - aan de Amsterdamse rederijkers doorgaf. Van Hout is ook bekend als de eerste Hollandse Renaissancedichter. Pas in 1579 had hij met Plantijn te Leiden persoonlijk kennis gemaakt en vanaf die tijd mocht hij zich in de vriendschap van de drukker verheugen.[28] Het was via Jan van Hout dat Plantijn datzelfde jaar een brief stuurde aan Coornhert.

Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) was voor zijn tijdgenoten een autoriteit op het gebied van de Nederlandse taal.[29] Toen Coornhert Jan Moretus' Nederlandse vertaling van Lipsius' *De Constantia* had beoordeeld, schreef de Leidse geleerde aan zijn vertaler dat diens werk 'de volledige goedkeuring wegdroeg van Coornhert, deze strenge rechter over onze taal'.[30] Opluchting mocht er zeker zijn, want Coornhert was zelf aan een Nederlandse vertaling begonnen (zonder dat Lipsius kennelijk de moeite had genomen om hem mee te delen dat Moretus ook bezig was). Bovendien was Coornhert zozeer doorkneed in de materie dat hij - eigenzinnig als altijd - zijn kritiek had gespuid

27 *Ibidem*, p. 317.

28 Mijn eerder genoemd artikel (verschenen in *De Gulden Passer* 66-67, 1988-1989, p. 61-84) handelt uitvoerig over de betrekkingen tussen Jan van Hout en Christoffel Plantijn.

29 Over Coornherts taalopvattingen en taalgebruik verschenen onlangs: L. PEETERS, 'Taalopvattingen van D.V. Coornhert 1522-1590' in L. PEETERS, *Taalopbouw als Renaissance-ideaal*, *Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw* ed. G.R.W. DIBBETS, J. NOORDEGRAAF, M.J. VAN DER WAL, Amsterdam 1989, p. 58-78; A.-J. GELDERBLOM, 'Nieuwe stof in Neerlandsch, Een karakteristiek van Coornherts proza' in *Dirck Volckertszoon Coornhert*, *Dwars maar recht*, ed. H. BONGER, J.R.H. HOOGERVORST, M.E.H.N. MOUT [e.a.], Zutphen 1989, p. 98-114.

30 'Constantiae versionem litteris suis probat valde Cornhertius, ille sermonis nostri magnus censor: spero et alii'. (C. PLANTIN, *Correspondance*, ed. M. ROOSES en J. DENUCÉ, Antwerpen [etc.] 1885-1918. 9 dln. Zie dl. 7, 1918, p. 171, nr. 1028, brief uit Leiden d.d. 31 oktober 1584).

op de voor hem onbegrijpelijke passages die Lipsius niet bevredigend kon verduidelijken.[31]

Coornherts liefde voor het Nederlands uitte zich niet alleen in zijn vertalingen van klassieke auteurs als Cicero en Seneca, maar ook in zijn bemoeienissen met de beregeling van onze taal. Uit zijn voorwoord bij de *Twe-spraack* is af te leiden dat hij in of na 1568 begonnen was met het schrijven van een grammatica, maar dit plan liet hij varen voor werk waarmee hij de kost kon verdienen. Deze aanzet tot een grammatica is helaas spoorloos. Later heeft hij het plan van de Amsterdamse rederijkerskamer, de Eglentier, om een Nederlandstalig trivium (= grammatica, logica, rhetorica) te scheppen van harte ondersteund en wellicht met meer dan alleen een voorwoord. In het jaar dat de *Twe-spraack* verscheen, in 1584, werd hij zelfs lid van de Eglentier, zoals blijkt uit het voorwoord bij zijn Boëthius-vertaling die hij aan de kamerbroeders opdroeg.

Van wanneer de relatie tussen Plantijn en Coornhert dateerde en van welke aard ze was, is niet met zekerheid bekend.[32] Evenals Plantijn, gaf ook Coornhert reeds vroegtijdig blijken van belangstelling voor het Huis der Liefde. Rond 1555 werd hij te Haarlem opgezocht door Hendrick Niclaes die hem probeerde voor zijn sekte te winnen.[33] Volgens Coornherts voorwoord in zijn *Spieghelken vande ongerechticheydt* (1581) logeerde Niclaes bij hem, telkens als hij van Emden over Holland naar Brabant moest. Hoewel ze zonder ruzie uit elkaar gingen, hebben ze elkaar later maar één maal ontmoet, en dat was te Antwerpen. Volgens Hamilton moet dat in 1566 zijn geweest en van enige wrijving tussen hen blijkt niets.[34] Het is in elk geval weinig waarschijnlijk dat Plantijn in die tijd niet van het bestaan van iemand als Coornhert, die zich altijd zo nadrukkelijk roerde, zou hebben vernomen. Reeds in 1564 was Coornhert te Antwerpen

31 J. LIPSIUS, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt*, vertaald door J. MOURENTORF, ed. H. VAN CROMBRUGGEN, Amsterdam [enz.] 1948, p. XVII noot 1 en 2.

32 Zie hierover B. BECKER, 'Thierry Coornhert et Christophe Plantin' in *De Gulden Passer*, 1, 1923, p. 97-123.

33 *Cronica Ordo Sacerdotis*, p. 45 noot 19.

34 A. HAMILTON, *The Family of Love*, Cambridge 1981, p. 103.

om met de drukker Willem Silvius over de uitgave van een *ABC boek* te praten, dat dan ook in hetzelfde jaar verscheen.[35] In 1565 ontving Plantijn een brief van Hadrianus Junius die hem voorstelde om zijn *Emblemata* ook in het Nederlands uit te geven. 'Met Uw goedvinden zal ik het er met Dirck Coornhert over hebben, een uitstekend versificator, opdat hij voor mij een vertaling in verzen maakt' schreef hij.[36] Plantijn ging evenwel aan Junius' keuze voorbij; we hebben reeds vermeld dat Marcus Antonius Gillis de vertaalopdracht kreeg, vermoedelijk door tussenkomst van Abraham Ortelius.

In zijn functie van stadssecretaris van Haarlem reisde Coornhert in de periode van 27 september tot 3 oktober 1566 naar Antwerpen. Zijn stad laat de Prins verzoeken om met het oog op de naderende winter buiten Haarlem een noodkerk te mogen optrekken ten behoeve van 'de predicatiën' die tot dan toe in open lucht plaatsvonden.[37] Het is kennelijk tijdens dit verblijf te Antwerpen geweest dat Coornhert Hendrick Niclaes ontmoette en wellicht ook Plantijn. In 1575 publiceerde Plantijn samen met Filips Galle een rijk verlucht werkje, getiteld *De rerum usu et abusu* met 25 allegorische gedichten in een Latijnse versie van de Friese humanist Bernardus Furmerius (1542-1616). Het is mogelijk dat Plantijn zich toen tegenover Coornhert enigszins heeft misdragen. De Nederlandse versie is namelijk wellicht ouder dan die van Furmerius en is van de hand van Coornhert.[38] Pas in 1585, negen jaar later dan de Latijnse versie, werd ze bij Plantijn gedrukt en als nieuwjaarsgeschenk aan de stadsregering van Leiden (lees: aan Jan van Hout) aangeboden. Uit een drempeldicht van Coornherts en Van Houts medestander, de

35 H. BONGER, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, Amsterdam 1978, p. 37-38.

36 CHR. PLANTIN, *Correspondance*, dl. 3, nr. 335, p. 6-7.

37 *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*, ed. BRUNO BECKER, 's-Gravenhage 1928 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, 25), nrs. 65 en 66, p. 43-44.

38 De kwestie van de eventuele prioriteit van de Nederlandse versie zal uitvoerig worden behandeld in de inleiding bij de nieuwe editie van het *Recht Gebruyck Ende Misbruyck van tydlycke Have.* Deze uitgave wordt momenteel voorbereid en zal als deel 7 in de reeks Facsimile-Edities der Lage Landen verschijnen.

Amsterdamse rederijker Hendrick Laurenszoon Spiegel, blijkt dat Coornhert als de dichter wordt beschouwd. De naam van Furmerius wordt in deze uitgave evenmin genoemd als de naam van Coornhert in de eerdere Latijnse versie.[39] De welwillendheid van Plantijn in 1584 bij het uitbrengen van de nieuwe Boëthiusvertaling, waarover Coornhert zich in zijn voorwoord zo uitdrukkelijk verbaast, heeft misschien toch ook iets te maken met een slecht geweten van de architypograaf.[40]

3. Cultuurpolitiek

De Nederlandse letterkundigen en taalgeleerden die er Renaissance-principes op nahielden waren veelal goed tot zeer goed met elkaar bekend. Maar doordat brieven en andere documenten slechts schaars voorhanden zijn, is het vaak moeilijk om hen met elkaar in verband te brengen. Zo was Jan vander Noot, die in de literatuurgeschiedenissen vooral als een typisch Brabants dichter wordt voorgesteld, tamelijk bekend in bepaalde Hollandse kringen. Zijn zuster woonde in Haarlem en zijn zwager was aldaar vele jaren lid van de stadsregering en zelfs burgemeester in 1584.[41] Zozeer bekend was Vander Noot in Holland dat hem in 1580 vanwege de Staten van Holland vijftig pond wordt toegekend ter voorbereiding van de uitgave van zijn

39 L. VOET, *The Plantin Press*, dl. 2, 1981, nrs. 1228-1229, p. 971-976. Over de klassieke bronnen van dit geschrift, zie M.F. FRESCO, 'Coornhert en de Oudheid. Een verkenning' in *Dirck Volckertszoon Coornhert, Dwars maar recht*, p. 60-79, met name p. 63-66.

40 Coornhert schrijft dat zijn eerdere Boëthius-vertaling van omstreeks 1555 door de zetter vreselijk was verminkt en dat hij daarom Plantijn vroeg of hij misschien een herdruk wilde bezorgen, in de overtuiging dar bij hem de kwaliteit verzekerd zou zijn. Coornhert zag de vervulling van zijn verzoek, gezien de slechte tijden, zelf somber in, maar Plantijn reageerde enthousiast op zijn voorstel. Toen Plantijn hem daarna vertelde dat er nogal wat exemplaren van de vorige druk voorradig waren in sommige boekhandels, dacht Coornhert reeds dat hij zich wilde terugtrekken: 'maar neen/ hy bleef noch willich als voor/ niet zonder myn verwonderen/' (BOETHIUS, *Vande Vertroosting der wysheyd: uyt t' Latyn op nieus vertaalt*, Tot Leyden, By Christoffel Plantyn, M.D.LXXXV. Exemplaar UB Leiden, 689 F 10^1, p. 5-6.

41 Zie mijn bijdrage 'Vander Noot en Holland' in *Eer is het Lof des Deuchts*, Opstellen over renaissance en classicisme, aangeboden aan dr. Fokke Veenstra, Amsterdam 1986, p. 18-33, spec. p. 21.

Europa-epos.[42] Persoonlijk contact heeft Vander Noot vooral met Coornhert gehad, zonder dat daar overigens een spoor van terug te vinden is in de brieven die van beiden zijn overgeleverd. Blijkens een inventaris die op 9 september 1567 van zijn huis in de Gasthuisbeemden te Antwerpen werd opgemaakt, bezat Vander Noot acht prenten van een serie van twaalf, getiteld *De overwinningen van Karel V* (1555-1556), die door uitgever Hiëronymus Cock bij de Haarlemse schilder Maarten van Heemskerck waren besteld ter gelegenheid van de troonsafstand van Karel V.[43] Deze prenten waren door Coornhert in koper gesneden.[44] Vander Noots belangstelling voor de kwaliteit van Coornherts graveerwerk was sindsdien kennelijk gewekt. Later in 1571 zou Coornhert te Kleef de eerste prent in koper snijden voor Vander Noots *Das Buch Extasis*, waarna de overige negentien volgden.[45] Voor zijn 'Satira' uit 1588 die bij momenten aan Vondels 'Roskam' doet denken en die is opgedragen aan de Antwerpse aalmoezeniers, heeft Vander Noot zeer veel ontleend aan Coornherts *Recht Ghebruyck Ende Misbruyck van tydlycke Have* (1585), wat erop wijst dat hij ook later een meer dan gewone

42 *Ibidem* p. 21-22, 32-33. Zie ook mijn *Dichterschap en Koopmanschap*, p. 69, p. 103 noot 311.

43 Deze inventaris is uitgegeven in mijn 'De jonge Vander Noot (ca. 1537-1567)' in *Studies voor Zaalberg*, Aangeboden door collega's, medewerkers en oud-medewerkers van de vakgroep Nederlandse taal- & letterkunde van de Rijksuniversiteit te Leiden ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar op 24 oktober 1975, Leiden, 1975, p. 152, spec. p. 47-49. (Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- & Letterkunde, nr. 1).

44 I.M. VELDMAN, 'Coornhert en de prentkunst' in *Dirck Volckertszoon Coornhert, Dwars maar recht*, p. 115-143, spec. p. 130.

45 Zie de gedateerde en gesigneerde illustratie in de facsimile-editie van *The Olympia Epics*, ed. C.A. ZAALBERG, Assen 1956, p. [65]. Zie ook H. BONGER, *Leven en Werk van D.V. Coornhert*, Amsterdam 1978, p. 71. De identiteit van de ontwerper van de prent is niet bekend. De la Fontaine Verwey dacht aan Johan Golsen van Kaiserswerth, de vader van Hendrick Goltzius. Ilja Veldman ziet als een andere mogelijkheid Christoffel Karelszoon van Sichem (Veldman 1989, p. 179, noot 39).

belangstelling voor Coornherts activiteiten had.[46]

Er moet toen een nauwe samenwerking hebben bestaan tussen Vander Noot en Coornhert, want het was Vander Noot zelf die - zoals ook bij zijn overige geïllustreerde werken het geval is - de ontwerper en graveur uitzocht en die met hen de uit te beelden stof besprak. De inleiding op *Das Buch Extasis*, getiteld 'Apodixe', bevat alle zelfverheerlijkende trekjes die tot de eigenaardigheden van Vander Noot behoren en stamt vrijwel zeker uit zijn koker, ondanks de toeschrijving aan de (onbekende) dr. Hermannus Grenerus. Ze bevat trouwens ook nog een Nederlands gedicht dat aan Coornhert wordt toegeschreven.[47]

Degene die als de verbindende schakel mag worden beschouwd tussen onze letterkundigen met Renaissance-opvattingen was Coornhert. Coornhert was zeer nauw bevriend met Jan van Hout die als secretaris van de Leidse universiteit vurig pleitte voor het gebruik van de landstaal door onze geleerden. Hij was ook een intieme vriend van Hendrick Laurenszoon Spiegel, die als het brein achter het Nederlandse trivium geldt dat in de jaren 1584-1587 respectievelijk bij Plantijn en diens schoonzoon François van Raphelingen te Leiden werd gedrukt. Het eerste onderdeel van dit trivium, de grammatica, verscheen met een wervend voorwoord van Coornhert en was opgedragen

46 JAN VANDER NOOT, *De* '*Poeticsche Werken*', zie dl. 3, p. 364. Tekst in dl. 2, p. 487-489. Hierbij volgen de verzen 80 t/m 90 die doen denken aan het begin van Vondels 'Roskam':

> Heur woorden sijn nochtans/ som Christelijck beuonden
> En van Godt spreken oock altemedt wel heur monden/
> Maer 't hert inwendighlijck spreeket daer en is gheen Godt!
> En houden in der daedt/ medt Godt dick heuren spot
> Want sy louen den Heer' somwylen medt den monde/
> En dinen deurgaens t'Vleesch/ Wereldt/ Duyuel en/ Sonde:
> Dies van die heeren sy wel moechten cryghen loon:
> Want die Godt paeyen hier/ alleen met woorden schoon/
> Sluytende oor/ hert/ gheldt/ veur het roepen der ermen/
> Sal Godt in d'oordeel oock sulken bocken ontfermen?

47 Zie mijn *Dichterschap en Koopmanschap*, p. 66. Mevrouw Veldman meent ten onrechte dat ook de Apodixe van Coornherts hand is. Niet deze Apodixe of inleiding, maar uitsluitend het Nederlandse gedicht in kwestie wordt in de Apodixe toegeschreven aan degene die de titelplaat gegraveerd heeft (Veldman 1989, p. 134).

aan de Amsterdamse stadsregering. Het tweede onderdeel, de logica, was opgedragen aan de stadsregering van Leiden en aan het bestuur van de universiteit. Een verkorte versie op rijm droegen de Amsterdamse rederijkers op aan Jan van Hout in de redelijke verwachting dat deze hun werk onder de aandacht van het bestuur van de universiteit zou brengen. Het derde onderdeel, de rhetorica op rijm, droegen zij op aan alle Nederlandse rederijkerskamers. Ze zochten dus zowel de instemming en steun van de stadsregeringen van de twee belangrijkste Hollandse culturele centra, als die van de traditionele steunpilaren van de Nederlandse cultuur in den lande. Bij de rederijkers hoopten ze ongetwijfeld op een mentaliteitsverandering door hen kennis te laten maken met de nieuwe Renaissance-opvattingen.

In diezelfde tijd verschenen ook vijf werken van Simon Stevin (1548-1620) bij Plantijn en nog eens vijf bij diens schoonzoon Van Raphelingen.[48] Van de beroemde wiskundige, die zich in 1581 te Leiden vestigde, verscheen de *Tafelen van Interest* te Antwerpen in 1582 met een opdracht aan de burgemeesters van Leiden en aan Jan van Hout, wat er op wijst dat er tussen Stevin en Van Hout een bepaalde band bestond. Het boekje was om praktische redenen in het Nederlands gesteld en de auteur had zich nog niet ontpopt tot de onvermoeibare taalzuiveraar en verdediger van zijn moedertaal die hij daarna is geworden.[49] Een paar jaar later is dat heel anders: in zijn *Dialectike ofte Bewysconst* (verschenen in 1585) geeft hij een lijst van zeven bladzijden waarin de Nederlandse term en het Latijnse equivalent naast elkaar worden geplaatst. In zijn lange voorrede tot 'den Nederduytschen' pleit hij evenwel voor voorzichtigheid: met een beroep op het gezag van Cicero wil hij de vreemde woorden die door iedereen goed worden verstaan, liever niet vervangen door een nieuwgemaakte Nederlandse term.[50] De theorieën en ideeën van Becanus lijken Stevin niet bijzonder te hebben aangespro-

48 L. VOET, *The Plantin Press (1555-1598)*, dl. 5, p. 2124-2129. nrs. 2256-2260.
49 VAN DEN BRANDEN, *Het Streven naar verheerlijking*, p. 188-89.
50 *Ibidem*, p. 190.

ken.[51] Dat hij daaraan stilzwijgend voorbijging, was vermoedelijk een bewuste daad. Het is onvoorstelbaar dat Van Hout en Plantijn hem nooit op werk van Becanus zouden hebben gewezen. Het is Stevin dan ook niet te doen om de 'verheerlijking' van het Nederlands, maar om taalopbouw.[52] Er is een aanwijzing dat hij - evenals Coornhert - de beschikking had over een voorlopige versie in handschrift van de *Twe-spraack*, toen hij zijn *Dialectike* schreef.[53] Het lijkt me niet onmogelijk dat Jan van Hout hem die voorlopige versie heeft bezorgd.

Met de verschijning van Plantijns woordenboeken, de werken van Becanus en het Nederlandse trivium had de landstaal eindelijk haar wetenschappelijke grondslag gekregen. Taalgeleerden en letterkundigen met Renaissance-opvattingen hadden dit werk tot stand gebracht. Het woord was nu aan de politiek om de nieuwste inzichten in beleid te vertalen. Maar wie was in de postitie om die Nederlandse cultuurpolitiek te voeren? Daaraan is tot nu toe nauwelijks aandacht besteed. Van de centrale landsregering te Brussel met zijn Bourgondisch-Spaanse achtergrond, was traditioneel niet veel te verwachten op dat gebied. De enige bestuurders die iets tot stand konden en wilden brengen, moet men allereerst zoeken op het lokale niveau, onder de burgemeesters, schepenen, griffiers en stadssecretarissen. Vooral deze laatste categorie, de stadssecretarissen, zeker als ze lange tijd in functie waren, moeten van beslissende betekenis zijn geweest door al dan niet praktische steun te verlenen bij de verbreiding van humanistische en renaissancistische ideeën. In Italië waren vergelijkbare bestuursfuncties reeds vroeg in handen van humanisten die zich 'orator' noemden en die het cultuurbeleid in hun stad in hoge mate bepaalden. Misschien stond de eerste grote Nederlandse humanist Rudolf Agricola (1444-1485) iets dergelijks voor ogen toen hij na zijn verblijf in Italië het stadssecretarisschap van Groningen op zich nam. Dat zijn humanistische vaardigheden te

51 *Ibidem*, p. 197.

52 L. PEETERS, 'Taalkunde en wetenschap in de zestiende eeuw, en het ontstaan van het Nederlandse trivium' in L. PEETERS, *Taalopbouw als Renaissance-ideaal*, p. 16-39, spec. p. 28.

53 *Twe-spraack*, ed. DIBBETS, p. 37-38.

Groningen toen nauwelijks op hun waarde werden geschat, is trouwens een van zijn grote frustraties geweest.[54] Van de taalgeleerden en letterkundigen rondom Plantijn, valt het op dat een aantal van hen een dergelijke politieke functie bekleedden of hadden bekleed. Vander Noot is tweemaal schepen van Antwerpen geweest (1562 en 1565) en zijn verdienste voor de vernieuwing van de Nederlandse poëzie werd in 1581 door de Antwerpse stadsregering uitdrukkelijk erkend. Spiegel, die als de 'auctor intellectualis' van de *Twe-spraack* wordt gezien en aan wie we ook de programmatische opdracht aan de Amsterdamse stadsregering toeschrijven, had weliswaar zelf een natuurlijke afkeer van officiële ambten,[55] maar hij had een broer Jan die als schepen in de stadsregering zetelde.[56] Coornhert werd in 1562 benoemd tot één van de drie stadssecretarissen van Haarlem en in 1564 werd hij zelfs secretaris van de burgemeesters, een ambt dat hij drie en een half jaar heeft vervuld. Hij wist dus hoe de politiek in de praktijk werkte en hoe men beleid kan maken. Dit laatste geldt nog in veel sterkere mate voor Jan van Hout die, met een korte onderbreking, vanaf 1564 tot aan zijn dood in 1609 stadssecretaris van Leiden was en wiens belang in Nederlandse literatuurgeschiedenissen eerder wordt onderschat, dan overschat. Ook de van oorsprong Mechelse Gedeon Fallet (1544 -ca. 1610), die traditioneel beschouwd wordt als de Gedeon die in de *Twe-spraack* (1585) met Roemer Visscher het gesprek voert over de eigenaardigheden van de Nederlandse taal, werd in 1587 stadssecretaris van Amsterdam. Dit zijn slechts enkele namen. Zoals gezegd, er is tot nu toe weinig belangstelling geweest voor de activiteiten van lokale bestuurders die overtuigd waren van de grote mogelijkheden voor de Nederlandse taal en letterkunde. Die activiteiten lijken ook niet helemaal tot het lokale niveau beperkt te zijn gebleven. Op 7 maart 1582, zeven maanden na het afzweren van Filips II en de verplaatsing

54 H.E.M.J. VAN DER VELDEN, *Rudolphus Agricola (Rolof Huusman)*, *Een Nederlandsch humanist der vijftiende eeuw*, Leiden 1911, p. 139.

55 H.L. SPIEGEL, *Lieden op 't Vader Ons*, ed. G. DEGROOTE, met een bijlage over de herkomst van het handschrift door H. DE LA FONTAINE VERWEY, Zwolle 1956, p. 11.

56 *NNBW*, dl. 2, kol. 1350-52.

van de Staten-Generaal uit Brussel naar Den Haag, besluiten de Staten-Generaal dat hun resolutiën en hun andere stukken in het vervolg *uitsluitend* in het Nederlands zullen worden gesteld, terwijl dit soort stukken vóór die tijd voornamelijk in het Frans was gesteld.[57] Vanaf die dag was de bestuurlijke vernederlandsing van dit deel van de Nederlanden dat onder controle van de Staten-Generaal stond, een feit. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen wie voor de beslissing verantwoordelijk is geweest en welke (taal-) politieke overwegingen aan dit besluit ten grondslag hebben gelegen. Dat aan de zuiverheid van dit kanselarij-Nederlands intussen nog een en ander schortte, zal zelfs de moderne lezer niet verbazen die immers geregeld pijnlijke ervaringen heeft met het huidige Nederlands van de politiek en van het ambtelijk apparaat. Zo zag Jan van Hout - hij uiteraard! - zich in 1592 nog eens genoodzaakt om zijn secretariepersoneel uitdrukkelijk voor te schrijven.

> dat zy goet plat Neder-duytsch schrijven, de verbastaerde of geschuymde woorden zo vermydende als mogelicken is, doch zo, datmen de meninge claerlicken zal connen verstaen ende dat opt cortste ende mit de minste woorden, schuwende alle duysternisse [...].[58]

Uit het voorgaande moge blijken dat de tijd waarin Plantijn leefde, in elk geval buitengewoon spannend en boeiend is geweest voor de totstandkoming van een nationale Nederlandse cultuur die zich internationaal kon meten met de andere Europese culturen. Toen heeft het Nederlands de nieuwe mogelijkheden gekregen, niet alleen om te overleven, maar ook om sterker te groeien en meer waardering te krijgen dan ooit te voren. Plantijn blijkt zelf veel belangstelling voor het Nederlands te hebben gehad en juist met de belangrijkste taalijveraars vriendschappelijk om te zijn gegaan. Door de kwaliteit van de werken die bij hem zijn geproduceerd en die het instrumentarium vormden van de te

57 Dit gegeven dank ik aan mijn collega mevrouw dr. M.J. van der Wal die van plan is aan deze materie een artikel te wijden.

58 J. PRINSEN J. LZN., *De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout*, Amsterdam 1907, p. 56-57; J.C.H. DE PATER, *Jan van Hout (1542-1609)*, *Een levensbeeld uit de 16e eeuw*, 's-Gravenhage 1946, p. 117.

voeren cultuurpolitiek, heeft Plantijn zelf een wezenlijke bijdrage geleverd aan de versterking van de positie van het Nederlands.

Vakgroep Nederlands Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit Leiden

Summary

Imitatio or the creative imitation of Antiquity, so characteristic of the Renaissance, has led to the rise of an international nationalism.

The Italian humanists wanted to restore the former greatness of Rome. Through their acquaintance with the Greek roots of the Roman culture they also discovered that the Romans had competed with their Greek examples and in this way had developed their own culture. With the spread of the Renaissance from Italy to the rest of Europe, this principle of competition became known elsewhere. This explains why all European Renaissance cultures exhibit nationalistic traits beside international ones. This finds its expression first and foremost in the successful development of the modern vernaculars.

We can also witness this development in the Low Countries in the circle of authors associated with Plantin. The best known Dutch Renaissance poet who consciously enriched the language was Jan vander Noot. althought he had never published his works with Plantin, he openly expressed his admiration for him at his death. Jan Baptist Houwaert, who wrote poetry in the traditional fashion, had his works printed with Plantin. His relation to Plantin seems to have been of a businesslike nature rather than a friendly one. Plantin made friends with two poets who were given to Renaissance ideals, to wit Peeter Heyns and Marcus Antonius Gillis.

Plantin played an important role in the development of the necessary tools for a national cultural policy based on scholarly principles. These tools were the dictionaries, the works of Joannes Goropius Becanus and the first printed Dutch *trivium* (grammar, logic and rhetoric). Plantin showed a great interest in the Dutch language. As early as 1555 he learned Dutch out of interest in the Family of Love. Also commercial interests played a role in his acquiring a good command of Dutch. But through his close ties with Becanus, the founder of modern comparative linguistics, whose works he published and propagated, he also learned to appreciate Dutch as a scholarly interesting language.

Becanus' ideas were to form the basis of the first printed grammar, written by Amsterdam rhetoricians *(Rederijkers)* and printed by Plantin in Leiden in 1584. It has perhaps been Plantin's friend, the Leiden town secretary Jan van Hout, who made the Amsterdam authors familiar with Becanus' opinions.

Also Dirck Volckertszoon Coornhert, who was rightly seen as an authority in matters concerning the Dutch language, had close links with Plantin. This can clearly be seen from what happened with the production of *De rerum usu et abusu* and the Boethius translation. Coornhert was also the link between men of letters cherishing Renaissance ideas, such as Vander Noot, Van Hout and Spiegel.

Once the national language had acquired its scholarly basis, it was up to politics to translate the newly gained insights into a cultural policy. An important part in this respect has been played by local magistrates, especially town secretaries like Jan van Hout.

Over Petrus Daems' *Encomiasticum solitudinis cartusianae* (Antwerpen, 1613)

Dirk Sacré

Over dit vrij lange gedicht[1] en zijn auteur zijn bibliografen en vorsers van de humanistische literatuur erg karig met informatie. Sinds Valerius Andreas[2] wordt steevast vermeld dat Daems een Antwerpenaar was die als kartuizermonnik te Lier leefde en in 1623 in zijn geboortestad een lofdicht op de streng contemplatieve levenswijze van de kartuizers liet verschijnen: aldus b.v. Jöcher[3], Foppens[4], Zedler[5], de *Nouvelle Biographie générale*[6] en A. Vander Meersch in de *Biographie Nationale*:

> DAEMS*(Pierre)*, poète latin, né à Anvers, vivait en 1623. Il était religieux de la Chartreuse de Lierre, et s'est fait connaître par l'ouvrage suivant écrit en vers héroïques: *Encomiasticum solicitudinis* (sic!) *Carthusianae*, Anvers, 1623, in 4°. L'auteur n'y a pas mis son nom; mais il s'est fait connaître par la devise *spes me durat*, anagramme de Petrus Daems[7].

Diezelfde, wat het gedicht betreft foutieve informatie vindt men terug in bijdragen uit deze eeuw, zoals in J. Vranckens artikel over het kartuizerklooster van Zelem[8], en in klassieke naslagwer-

1 ENCOMIASTICVM/ SOLITVDINIS CARTUSIANAE/ CVM/ GRATVLATIONE/AD HENRICVM DE RAM/ EIVSDEM INSTITVTI CANDIDATVM./ /ANTVERPIAE,/ Apud Hieronymum Verdussen./ M.DC.XIII (16 ongenummerde pagina's)

2 *Bibliotheca Belgica*... (Lovanii 1643 = Monumenta humanistica Belgica 5, Nieuwkoop 1973), p. 734.

3 CH. G. JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon...*, 2 (Leipzig 1750 = Hildesheim 1961), kol. 6.

4 *Bibliotheca Belgica...*, II (Bruxellis 1739), pp. 971-972.

5 *Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste...*, 7 (Halle, Leipzig 1734 = Graz 1961), kol. 35.

6 12 (Paris 1856), kol. 768-759. Ook J.C. DIERCXSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens...*, VII: *1607-1700* (Antverpiae 1773), p. 330 nam die informatie over van Valerius Andreas.

7 4 (Bruxelles 1873), kol. 637.

8 'Het oude Zelem', II, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 48, 1965, 57-73 (pp. 68-69).

ken als de *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*[9], Axters' *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*[10], het *Monasticon belge*[11] en J. de Grauwes *Historia Cartusiana Belgica*[12]. In een recente tentoonstellingscatalogus over het klooster van Zelem bij Diest werd zelfs beweerd dat Daems zijn *Encomiasticum* schreef nadat hij in 1619 in de Grande Chartreuse had moeten horen dat zijn intenties om de orde te hervormen niet in dank werden afgenomen.[13]

Het lijdt evenwel geen twijfel dat hier een vergissing in het spel is: Daems' poëem werd inderdaad tien jaar eerder dan algemeen wordt aangenomen, in 1613, op de persen van Hieronymus I Verdussen gedrukt. De titelpagina van de zeldzame exemplaren geeft hieromtrent uitsluitel.[14] Het jaartal wordt geconfirmeerd door de laatste hexameter van het gedicht, waarin de dichter een chronogram heeft weten te verwerken: 'VnI Magna Deo LaVs est et gLorIa trIno': 1613.[15] Overigens stippen we aan dat de naam van de auteur niet afgeleid dient uit het in het adagium *spes me durat* verscholen anagram, maar expliciet wordt vermeld door de ordegenoten van Daems, die zijn dichtstuk met liminaire verzen hebben gehuldigd. Wel is het zo dat Daems met een de kartuizer sierende bescheidenheid vermeden heeft zijn naam op de titelpagina te laten verschijnen.

Aangezien Petrus Daems' werkje in de loop van de laatste eeuwen klaarblijkelijk door niemand meer ter hand is genomen, willen we het kort voorstellen, te meer daar de levensloop van de

9 Y. GOURDEL, 'Chartreux' in *Dictionnaire de spiritualité...* II (Paris 1953), kol. 705-776 (kol. 767).
10 S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, IV: *Na Trente* (Antwerpen 1960), pp. 109-123 (pp. 111 en 119).
11 T. IV: *Province de Brabant*, 5 (Liège 1971), p. 1449; t. VI: *Province de Limbourg* (Liège 1976), pp. 324-325.
12 (Analecta Cartusiana, 51) (Salzburg 1985), pp. 73 en 254.
13 F. HENDRICKX (red.), *De Kartuizers en hun klooster te Zelem...* (Diestsche Cronycke, 7) (Diest 1984), p. 136.
14 We gebruikten het exemplaar van de bibliotheek van het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen. Er wordt ook een exemplaar bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs.
15 V. 349.

dichter dank zij recent onderzoek iets van zijn geheimen heeft prijsgegeven.

Petrus Daems werd rond 1590 in Antwerpen geboren, naar alle waarschijnlijkheid als zoon van de notabele Peter Daems, schepen van Antwerpen, heer van Dion en Noirmont († 27 VII 1640), en van Isabella de Witte († 1 IX 1635), weldoenster van het Lierse kartuizerklooster.[16] Daems genoot een goede opvoeding: het gedicht legt getuigenis af van zijn bedrevenheid in de klassieke talen, terwijl hij ook uitdrukkelijk wordt vernoemd als polyglot *(multarum linguarum peritus*[17]). Hij trad binnen bij de kartuizers te Lier en werd er op 22 februari 1614 geprofest. In 1619 trok hij als gewoon monnik naar het moederklooster bij Grenoble; dit verblijf, dat wellicht samenhing met zijn verlangen om in de orde vernieuwingen door te voeren, duurde tot 1625. In de Grande Chartreuse werd Daems als verdienstelijk Latijns dichter, inzonderheid als hymnograaf, geroemd door

16 Cfr. F. VERBIEST, 'De Lierse Kartuize', III: 'Het necrologium van de kartuizers van Lier' *Noordgouw*, 11, 1971, 93-129 (p. 124 nr. 78); J. DE GRAUWE, *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)* (Analecta Cartusiana, 28) (Gent-Salzburg 1976), p. 271 nr. 2351; ID., *Supplementum prosopographiae Cartusianae Belgicae (1314-1796)* (Anal. Cart., 28B) (Gent-Salzburg 1978), p. 42 nr. 2351. De Grauwe *(o.c.)* twijfelt over de identificatie van Dion en Noirmont; men consultere evenwel C.G. ROLAND, *Recueil des chartes de l'abbaye de Gembloux* (Gembloux 1921), pp. 284 en 293; J. TARLIER et A. WAUTERS, *Géographie et histoire des communes belges. Province de Brabant. Canton de Wavre* (La Belgique ancienne et moderne) (Bruxelles 1864), pp. 178-179; IID.,... *Province de Brabant. Canton de Perwez* (La Belg. anc. et mod.) (Bruxelles, 1865), p. 41: Uit deze werken blijkt dat het gaat om plaatsen in Brabant. In januari 1623 verkocht de abt van het klooster van Gembloux aan Peter Daems Dion-le-Mont; in maart 1650 onderhandelde Sebastiaan Daems met de abt over de grote vijver van Noirmont. Uit de documenten kunnen we afleiden dat dichter Petrus Daems een broer Sebastiaan had en een zus Marie, die huwde met Frans Gallo, burgemeester van Antwerpen. Sebastiaan Daems en Frans Gallo volgden Petrus Daems Sr. op als heren van Dion en Noirmont. 's Dichters broer Sebastiaan, licentiaat *in utroque iure*, maakte, uiterlijk in 1615, een reis naar Rome, cfr. E. Dilis, *La confrérie des Romanistes* (Antwerpen 1923), p. 48.

17 Cfr. ARNOLD BEELTSENS et JEAN AMMONIUS, *Chronique de la chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien*, ed. E. LAMALLE (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, 8) (Louvain 1932), p. 188 (vgl. p. 15).

prior-generaal Bruno d'Affringues.[18] In 1625 werd Petrus Daems prior in het klooster te Herne[19]; hij bekleedde dezelfde functie in de kloosters van Zelem (1629-1632)[20] en Ripaille (Frankrijk, 1632-1640). In 1640 werd hij prior in de *Domus secunda*, de tweede Antwerpse vestiging - de eerste was een eeuw vroeger verwoest -, waar hij op 13 juli 1653 overleed.

Daems heeft zijn lofdicht opgedragen aan Henricus de Ram. Deze kartuizer, over wie zeer weinig is geweten, dient wellicht geïdentificeerd met de in Lier geprofeste monnik Henricus die op 20 januari 1638 overleed en die, net als Daems, uit een begoede Antwerpse familie stamde: onder de weldoeners van de orde worden o.a. de namen vermeld van zijn ouders, Joannes de Ram († 29 XI 1632) en Margarita van Honsem - beiden droegen financieel bij tot de oprichting van het Antwerpse klooster -, alsook van zijn tante, Anna de Ram (5 I 1622), die giften deed aan het Liers klooster. Henricus de Ram wordt enkele malen vernoemd als sacristein van de Lierse kartuize; hij moet zijn intrede

18 Ongetwijfeld moet Daems geïdentificeerd worden met 'Pierre Daens, vicaire de la chartreuse de Saint-Hugon', aan wie prior-generaal Bruno d'Affringues schreef opgetogen te zijn over het feit dat de monnik, op verzoek van de prior, snel en met veel talent Latijnse hymnen voor de H. Bruno had gecomponeerd. Dit schrijven komt voor in een collectie Latijnse en Franse redevoeringen en brieven die onuitgeven is en waaraan gerefereerd wordt door A. LEFEBVRE, *Saint-Bruno et l'ordre des Chartreux*, II (Paris 1883), pp. 110-111; we hebben de kwestieuze handschriften niet kunnen inkijken. Daems wordt als vicaris van Val-Saint-Hugues vermeld door J. DE GRAUWE, *o.c.* (n. 16), p. 271; de brieven van de prior-generaal stammen precies uit de periode van Daems' verblijf in de Grande Chartreuse. - Hymnen op de H. Bruno zijn natuurlijk legio in en buiten de orde: zie b.v. U. CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum...*, VI: *Préface-tables* (Bruxelles 1920), Index 1, s.v. Bruno. In de zeventiende eeuw b.v. schreef de befaamde Neolatijnse dichter Santolius (de Santeul, 1630-1697) meerdere hymnen op de stichter van de kartuizerorde.

19 In het archief van Arenberg te Edingen worden brieven van Daems bewaard, waarvan twee Franse (1 en 12 augustus 1626) aan Anne de Croy werden uitgegeven in de tentoonstellingscatalogus *De Kartuizers te Herne 1314-1783* (Edingen 1983), pp. 63-64.

20 B. v. als 'venerabilis Pater... dexterrimi vir ingenij' vermeld door A. RAISSIUS, *Origines Cartusiarum Belgii* (Duaci (na 2 februari) 1632), p. 53.

in het klooster hebben gedaan kort vóór Daems' gedicht tot stand kwam.[21]

Aan het *Encomiasticum solitudinis cartusianae* gaan twee liminaire versjes vooraf. Het eerste bestaat uit één enkel, weinig geslaagd distichon en werd Daems ter hand gesteld door zijn overste te Lier, Guilielmus Willems (Antwerpen, † 27 IX 1625).[22] Interessanter lijkt ons de ode in vier Alcaïsche strofen van zekere Ludovicus Torrius: het betreft hier Louis de Latour, kartuizer, geprofest te Luik vóór 1608 en in Lier overleden in 1636; de oudere bibliografen is hij alleen bekend (met de Latijnse naam Turrianus) als auteur van een reeks Latijnse biografieën van priors in versvorm[23]; onder de naam Torrius vervaardigde de Latour echter nog andere gedichten, b.v. een ode over Cuyck, bisschop en hoogleraar, en Havens, prior van de Gentse

21 Cfr. J. DE GRAUWE, *o.c.* (n. 16), p. 136 nr. 996; F. VERBIEST, *o.c.* (n. 16), p. 112 nr. 250; p. 123 nr. 62, 63, 64; p. 128 nr. 144. In het gedicht zelf lezen we over de 'candidatus' in vv. 256-267: 'Fallor, ni voti partem complere paratus/nostri, grata Deo venisti victima felix/ recte, HENRICE'. ('Als ik me niet vergis, Henricus, zijt gij met de juiste ingesteldheid, als een gelukkig offer Gode welgevallig gekomen, klaar om een deel van onze geloften te volbrengen.') In het liminaire gedicht van Torrius (cfr. infra) wordt hij (v. 11) 'frater novus' genoemd.

22 'Daems, opere et verbis terram contemnere suadens/ paulatim caelo dignior efficeris.' ('Daems, gij raadt in woord en daad de wereld te verachten; daardoor, Daems, verdient gij elke dag wat meer de hemel'.). Over Willems consultere men vooral de werken vermeld in noten 16 en 6. Deze prior wordt niet als Latijns dichter opgenomen in A. GRUYS, *Cartusiana. Un instrument heuristique... Bibliographie générale. Auteurs cartusiens* (Inst. de recherche et d'hist. des textes. Biographies. Colloques. Trav. préparatoires) (Paris 1976), bij mijn weten de enige auteur die (p. 68) voor Daems' publikatie het juiste jaartal vermeldt.

23 Cfr. A. VANDER MEERSCH, 'de la Tour *(Louis)*, *Biographie Nationale de Belgique...*, V (Bruxelles 1876), kol. 329; Foppens, *o.c.* (n. 4), p. 836; PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas...*, VI (Louvain 1765), p. 199; A. GRUYS, *o.c.* (n. 22), p. 120; J. DE GRAUWE, *o.c.* (n. 16), p. 242 nr. 2060; T. PETREIUS, *Bibliotheca Cartusiana, sive illustrium sacri Cartusiensis ordinis scriptorum catalogus...* (Coloniae 1609 = Westmead 1968), p. 235. Zijn gedicht 'Generales omnes Cartusiani ordinis a divo Brunone... carmine numerali' (Keulen 1597; Würzburg 1606) heb ik niet kunnen inzien, maar ik heb er me een voorstelling van gevormd via een gelijkaardig vers, een biografie van hoogleraar en prior Arnold Havens, die de man zelf in de mond wordt gelegd; dit gedicht is opgenomen in het voorwerk van T. PETREIUS (ed.), *Opusculum Arnoldi Bostii, carmelitae Gandensis, de praecipuis aliquot Cartusianae familiae patribus...* (Coloniae 1609).

kartuize.[24] In het vers voor Daems beklemtoont de gelegenheidsdichter de vreugde van de Lierse kloosterlingen om Daems' prestatie[25]: dit wijst erop dat de Latour reeds in 1613 van het Luikse naar het Lierse klooster was overgegaan.

Werpen we tenslotte een blik op het gedicht zelf. In de eerste verzen keert Daems terug naar zijn jeugd en overschouwt haar met gevoelens van schaamte: had hij zich niet als door een sirene verlokt aan wereldse genietingen overgeleverd? Aan die levenswijze was pas een einde gekomen toen hij begon te beseffen hoe vergankelijk dat genot was en hoe onvermijdelijk de dood. Nog aan zijn leven vastgeketend, wendde hij zich tot God, die hem bevrijdde. Daarop liet hij alles in de steek om in de treden:

> Sic claustra ingredior, quae Patres urbe Lyrana
> albentes habitant, et mente et veste nitenti
> omnibus assiduo iussi labra claudere, solis
> solvere caelicolis.[26]

Daems werd gefascineerd door de orde die de H. Bruno had gesticht: ook hij wilde Gods liefde voor de mensheid overwegen en onafgebroken op zoek gaan naar Zijn wil; ook hij wilde de hoogten genaken die de heiligen hadden bereikt; ook hij wilde zich volledig losmaken van het leven buiten het klooster. Hij vond dat de kartuizerorde bij uitstek het contemplatieve ideaal van de oude eremijten ongeschonden door de loop der tijden bleef benaderen dank zij de strenge afzondering, de voortdurende stilte, de kastijding en de ontbering. Door die levensvoering hoopte Daems zijn medemensen een grote dienst te bewijzen.

Op dit eerste deel volgt een tirade tegen de verdorvenheid van de massa die niet maalt om de hemel, die rijkdom, aanzien, aard-

24 In A. HAVENSIUS, *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatuum, deque iis rebus, quae ad nostram hanc usque aetatem in eo praeclarè gestae sunt* (Coloniae 1609), pp. 247-250.

25 V. 14: 'Plaudit Lyranae Cartusiae Domus'.

26 Vv. 58-61: 'Zo treed ik in de stad Lier binnen in het klooster, waar de in het wit gehulde paters wonen; smetteloos wit zijn hun geest en pij; voor hen geldt het gebod de lippen gesloten te houden ten overstaan van allen: alleen voor de hemelingen mogen zij ze openen.'

se liefde nastreeft zonder ooit bevredigd te worden. Nochtans zijn die goederen contingent en verliezen ze veel van hun aantrekkingskracht in het licht van pijn, ziekte, dood; daarom schenken ze ook geen blijvende voldoening: de ziel wil mèèr:

> Appetit omne bonum pariter mens nostra, creatis
> nescia adimpleri, quia tantum singula pars sunt
> totius: solus comprendit cuncta Creator.
> ...
> Nam qui retrogradis ridendus passibus errat
> gyrovagus nullo requiescet fine viator.[27]

Daems bidt dat de mensen hun dwaling zouden inzien en van hun ijdele verlangens afstand zouden doen. De Ram, die op het punt staat geprofest te worden, bezit de juiste ingesteldheid en zal een goed kartuizer worden. Hij moet zich door Christus' voorbeeld laten leiden en mag niet terugdeinzen voor de hoge eisen van het kloosterleven. Maria, patrones van de orde, zal hem bijstaan. Mits De Ram de eeuwigheid voor ogen houdt, zal hij in het kloosterleven meer dan eens een voorafschaduwing vinden van het eeuwige geluk.

Net als heel wat kartuizerliteratuur uit het post-Tridentijnse tijdvak munt Daems' lofdicht niet uit door originaliteit. Wel brengt het in kort bestek de hoofdgedachten van het contemplatieve leven en verwerkt het daarin opvattingen en interesses die typisch zijn voor de kartuizers. Ik noem slechts de devotie voor Maria[28] en de heiligen[29], de nadruk op de drieëenheid[30] en de meditatie over de verschillende namen van God[31]. In verzen 61-

27 Vv. 210-212 en 250-251: ‘Onze ziel streeft naar het omvattende algoede en vindt geen voldoening in de geschapen dingen, omdat die stuk voor stuk slechts delen zijn van dit al: alleen de Schepper omsluit dat al.... Want wie lachwekkend ronddoolt met achterwaartse stappen zal een reiziger zijn die in een kring rondcirkelt en op geen enkel punt tot rust zal komen.’

28 Vv. 309-322.

29 B.v. vv. 60-61, 77.

30 V. 349.

31 V. 348; meer aandacht nog voor de toenamen van Maria (vv. 309-319) of voor de Hebreeuwse term voor de kartuizerorde (vv. 71-72).

69 wordt bovendien verwezen naar de traditie nopens de stichting van het eerste klooster door de H. Bruno: nadat Raymond Diocrès vanuit de lijkkist tot driemaal toe de stem verheven had, zou de bisschop van Grenoble gedroomd hebben dat zeven sterren in de vorm van een kroon de weg toonden naar een verlaten plaats. Kort na deze droom zou Bruno met zes gezellen de bisschop verzocht hebben hem een plaats aan te wijzen waar een religieuze gemeenschap kon worden gesticht.[32]

In ht *Encomiasticum* bewijst Petrus Daems een degelijk verzenmaker te zijn. Hij bezit een ruime woordenschat; zo gebruikt hij het zeer zeldzame 'gyrovagus' en bouwt met dit woord een reminiscentie in aan het begin van de *Regel* van Benedictus[33]; hij last het poëtische compositum 'Evigena' in, dat in de grote woordenboeken niet verschijnt.[34] Maar hij besteedt vooral aandacht aan de woordplaatsing, met een voor de barok typische zin voor contrasten en woordspelingen.[35] Zoals talloze Christelijke Neolatijnse dichters deinst hij er niet voor terug heidense naast christelijke voorbeelden te plaatsen: zo komen b.v. Alexander de Grote en Prediker onmiddellijk na elkaar.[36] In het metrische taalgebruik en de beeldspraak conformeert hij zich naar Vergilius

32 Vv. 61-69: '...; quos magnus legibus arctis/ constrinixit BRVNO, septem ducentibus astris/ cum senis sociis, gelidae dum primus Eremum/Cartusiae invenit, Raimundi territus olim/defuncti e feretro clamantis voce, supremi/IVDICIO DOMINI se IVSTO et vindice dextra/ aeterni horrendos passurum carceris ignes:/ Ille tamen celebris fucata vixerat olim/ virtutis specie, vultuque animoque servero.' ('Hen die de grote Bruno aan een gemeenschappelijke strenge observatie onderwierp, toen hij met zijn zes gezellen, geleid door zeven sterren, voor 't eerst de eenzame plek vond voor de koele kartuize: hij was verschrikt geweest, weleer, door de stem van de dode Raymond, die vanop de lijkbaar riep dat hij bij 't Laatste Oordeel en de wrake Gods het afgrijselijke vuur van de eeuwige kerker zou ondergaan, hij die nochtans, weleer, geleefd had met een mooi zichtbare en geroemde deugd, met een streng uiterlijk en innerlijk.')

33 *Cap.* I: 'Quartum vero genus est monachorum, quod nominatur girovagum, qui... semper vagi et numquam stabiles, et propriis voluntatibus et guilae inlecebris servientes...'; 'gyrovagus' leest men in v. 251.

34 V. 209; het woord figureert niet in de *Thesaurus Linguae Latinae*, in Forcellini, Souter, Blaise of in Du Cange.

35 B. v. oxymoron ('dulce malum', v. 18; vgl. v. 169); polyptoton ('magnum magna', v. 203); woordenspel ('ante ara aries', v. 268: 'aries' speelt op 'De Ram'); bestudeerde woordorde (met gulden verzen) b.v. in vv. 32, 49, 142.

36 Vv. 194-202.

en vermeit hij er zich in woordverbindingen die Vergilius oproepen een andere betekenis te geven.[37] Andere beelden zijn gemeengoed in de poëzie, zoals de dichterlijke arbeid die vergeleken wordt met een schip dat zich op zee waagt[38], of de voor die tijd karakteristieke verwijzing naar de lachende Democritus en de wenende Heraclitus.[39]

Op grond van deze kwaliteiten verdient Daems' werkstuk een bescheiden plaats in onze rijke humanistische literatuur en mag het vergeleken worden met Cornelis Muys' *Solitudo sive vita solitaria laudata.*[40]

Universiteit Antwerpen (UFSIA)
Rodestraat 12, B-2000 Antwerpen

37 B. v.v. 284: ‘Durare et nos met regnis servare futuris/ discamus’, een duidelijke echo van *Aeneis* 1, 207: ‘durate et vosmet rebus servate secundis’. Bij Vergilius gezegd tot hen die Rome zullen stichten, bij Daems over het rijk der hemelen.

38 Vv. 110-114.

39 Vv. 216-224.

40 (Antwerpen 1566). Een lang, ritmisch gedicht, waarin eveneens wereld en klooster tegenover elkaar worden geplaatst en waarin de kartuizers worden vermeld; bovendien interessant voor woordensprokkelaars: ik noteerde o.a. *secessicola; mundifugia, -ae: pariformis, -is, -e.* Over de dichter handelde P. NOORDELOOS, *Cornelius Musius* [*Mr Cornelis Muys*], *pater van Sint Agatha te Delft. Humanist/priester. Martelaar* (Utrecht-Antwerpen 1955). Zie ook L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589)...*, IV, *M-P* (Amsterdam 1982), nr. 1725. Met dank aan Drs. De Schepper, die me op dit gedicht attendeerde.

Archivering rond de eeuwwisseling: de vroegste inventarisatie van het Plantijns archief (1876-1926)[1]

Jan Materné

Woord vooraf

Het *Plantijns Archief*, zoals het hedentendage bewaard wordt in het Museum Plantin-Moretus, is grosso modo samengesteld uit vier entiteiten: de oude bedrijfsboekhouding van de *Officina Plantiniana* (inclusief enkele andere ondernemingen van de Plantins); de boekhoudkundige stukken met betrekking tot de diverse ondernemingen van de Moretussen, hun verwanten en andere bekenden uit het Antwerpse ondernemersmilieu; het eigenlijk huishoudelijk archief van Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) en zijn opvolgers; de resten van de correspondentie die door Plantin en de Moretussen werd gevoerd met zakenrelaties, vrienden en verwanten.[2] De inventaris op dit Plantijns Archief werd reeds in 1926 gepubliceerd door J. Denucé.[3] Het hoeft natuurlijk geen betoog dat deze inventaris verre van beantwoordt aan de moderne archivistische standaarden en bijgevolg aan de huidige normen inzake wetenschappelijkheid en gebruiksvriendelijkheid. In alle geledingen van de inventaris zijn er ernstige tekortkomingen. Van enige wetenschappelijke verantwoording kan nauwelijks sprake zijn. De archiefordening zelf is erg willekeurig, slordig en inconsequent verzamelwerk. Dit

1 Dit artikel vormt de gedeeltelijke neerslag van de archiefstage in het Museum Plantin-Moretus in het kader van de door ons aan de Vrije Universiteit te Brussel behaalde licentie in de archiveringstechnieken. Wij danken de stagedirecteur Prof. Dr. J. Verhelst voor zijn steun en conservator Dr. F. de Nave en haar staf voor de vele verleende onderzoeksfaciliteiten.

2 F. DE NAVE, *Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, II: de archieven.* (Publikaties MPM/PK 2), Antwerpen 1985, p. 7; F. DE NAVE en L. VOET, *Museum Plantin-Moretus* (Musea Nostra o.l.v. V. VERMEERSCH en J.-M. DUVOSQUEL), Brussel 1989, p. 120.

3 *Musaeum Plantin-Moretus, Inventaris op het Plantijnsch Archief. Inventaire des Archives Plantiniennes*, Antwerpen 1926.

komt nog het best tot uiting bij de inventarisatie van de boekhoudkundige registers die ongeacht hun aard en de in het verleden aangebrachte lettercodes (zo typisch voor het onderlinge boekhoudkundig verwijssysteem[4]) in veel gevallen over de hele inventaris verspreid zijn. Behalve de ordening is ook de beschrijving in haar samenstellende delen onregelmatig en onvolledig te noemen.[5] De nadere toegangen (indices) gaan slechts uit van deze gebrekkige inventaris en zijn trouwens pas in een later stadium tot stand gekomen.

Volledige herinventarisatie is dus zowat een absolute noodzaak geworden om echt wijs te geraken uit dit bijzonder waardevol archief (ca. 113 strekkende meter).[6] In dit kader is het niet onbelangrijk om te peilen naar de omstandigheden en motieven die de toenmalige onderzoekers ertoe aangezet hebben om de vroegste inventarisatie van het Plantijns Archief in bovengenoemde banen te leiden. De historiek van het archief beperkt zich hier evenwel tot een onderzoek naar de grote lijnen van het inventarisatieproces en de archiveringsbehoeften die er de grondslag van vormden. Niet zozeer de gedetailleerde toetsing van dit werk aan de huidige archiveringstechnieken dan wel de feitelijke voortgang van het inventarisatiewerk zelf in de context van die tijd is hier aan de orde.

Wie alleen nog maar de merktekens op de archiefstukken nagaat, en vergelijkt met de inventarisnummers, komt vrij vlug tot de conclusie dat de auteur, J. Denucé, zelf eigenlijk niet verantwoordelijk was voor de initiële ordeningsopvatting en de

4 De opbouw en de voortzetting van de boekhouding vormen een deelstudie van ons doctoraat onder leiding van Prof. Dr. H. Van der Wee: 'De *Officina Plantiniana* onder de Moretussen. De wereld van het boek te Antwerpen, 1590-1650'.

5 J. Denucé heeft zich in deze sterk laten inspireren door beschijvingsnormen voor oude boeken.

6 F. DE NAVE, *Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, II: de archieven.* (Publikaties MPM/PK2), Antwerpen 1985, p. 14.

basisbeschrijving van het Plantijns Archief.[7] Deze verrassende vaststelling ligt ten gronde aan ons onderzoek naar het eigenlijke inventarisatiewerk, waarbij we bovenal een beroep hebben gedaan op de bronnen uit het zogenaamde Modern Archief van het Museum Plantin-Moretus, het archief dat de neerslag vormt van de werking van het Museum zelf.[8] We hebben ons inzonderheid laten leiden door de *Klad briefwisseling* en *jaarverslagen* van de conservators uit de beginjaren van het Museum tot op het ogenblik van verschijnen van de inventaris (1876-1926). Ook de literatuur uit die jaren, verricht op basis van oorspronkelijk archiefmateriaal, hebben we geconfronteerd met de inventaris zelf alsook met de resultaten van ons eigen archiefonderzoek in het Plantijns en het Modern Archief.

1. Het Plantijns archief van privaat tot publiek goed (1874-1876)

Het Plantijns Archief werd op 20 april 1876, naar aanleiding van de toenmalige verkoop van het Plantijnse Huis door Jonker Edward Moretus, aan de Stad Antwerpen overgedragen.[9] In de notariële akte, verleden voor notaris C.A.L. Sevestre te Antwerpen, krijgen we een vrij gedetailleerd overzicht van de hele inboedel. Naast allerlei kunstschatten en gebruiksmateriaal wordt eveneens gewag gemaakt van de bibliotheek en het archief. Wat dit laatste betreft, is onder meer sprake van: *papiers concernant l'administration de l'imprimerie*, *un coffre renfermant les*

7 Conservator M. Rooses zelf is nooit tot enige publikatie van een inventaris overgegaan. J. Denucé rept in de inventaris van het Plantijns Archief met geen woord over het werk van zijn voorganger. In de inleiding op het vierde deel van de editie van de Plantijnse briefwisseling, waarvan Rooses de voorgaande delen had uitgegeven, komt J. Denucé daarentegen wel iets uitgebreider op diens werk terug, cfr. *Correspondance de Plantin*, J. Denuce (ed.), dl. IV, Antwerpen 1914, p. IX.

8 Het Modern Archief is vrij ruw geïnventariseerd en opgeslagen op de zolder van het Museum.

9 L. Voet, *The Golden Compasses*, *A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam-London-New-York, dl. 2, 1975, p. 407-408.

licences pour imprimer... en trois armoires archives, *papiers précieux et autographes...*[10] De idee dat de archiefstukken over het hele huis verspreid lagen, wordt bevestigd door eersterangsgetuigen, die het voorrecht hadden om in die periode de archiefstukken te mogen analyseren, lang voordat van enig geregeld archiefbezoek sprake was. Vlak voor de opening van het Museum publiceerde Léon Degeorge in 1877 een Franstalig werk over het huis in kwestie. Het boek kende verschillende herdrukken en de auteur herinnerde zijn lezers er graag aan hoe uitzonderlijk het was dat hij inzage had gekregen in de archiefbescheiden, in *toutes ces pièces*, *éparpillées dans la Maison (dans la chambre de Juste Lipse*, *dans la chambre des correcteurs*, *dans l'ancien pressoir*, *dans la bibliothèque)*.[11] Hij voegde er evenwel aan toe: *C'est dans cette petite chambre* (de zogenaamde archiefkamer) *qu'ont été placées maintenant les archives.*[12] Het bijeenbrengen van al deze archiefbescheiden, die verspreid lagen over het ganse huis, was het werk van Max Rooses, die op 8 juli 1876 benoemd was geworden tot eerste conservator van het nieuwe Museum.[13] Nog voor zijn aanstelling had Rooses, dankzij zijn relaties met de Gentse bibliothecaris Ferdinand Van der Haeghen, reeds kennis kunnen maken met het archief. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* gaf hij in 1874 een summier overzicht van het archief.[14] In 1876 werd zijn verhandeling *Plantijn en de Plantijnsche drukkerij* bekroond door de Academie van België. Het was naar eigen zeggen niet meer dan een status quaestionis van het werk tot dan toe gepubliceerd terzake, en hij besloot met de woorden: *Wat zal er uit de dicht gesloten kasten*, *uit de ontzaglijke stapels van brieven niet al te voorschijn komen... een*

10 Plantijns Archief, nr. 1450.
11 L. DEGEORGE, *La Maison Plantin à Anvers*, *Monographie complète de cette imprimerie célèbre aux XVIe et XVIIe siècles*, Bruxelles 1877, p. 48-50; 2de uitgave in 1878; 3de uitgave in 1886, p. 99-100.
12 L. DEGEORGE, *La Maison Plantin à Anvers*, *Monographie complète de cette imprimerie célèbre aux XVIe et XVIIe siècles*, Bruxelles 1877, p. 48.
13 L. VOET, 'Max Rooses (1839-1914). Bij een verjaardag', in *Antwerpen*, 10, 1964, p. 75-81.
14 M. SOMERS, 'De Plantijnstudies van Max Rooses', in *De Gulden Passer*, 66-67, 1989, p. 46.

jarenlangen arbeid van onderzoek en schifting en vergelijking.[15] Het ledigen alleen al van kasten en koffers, het en der over het huis verspreid, was volgens L. Degeorge *un travail volumineux.*[16]

Deze situatie wordt bevestigd door een 19de-eeuws handschrift getiteld *Inventaire des Papiers et autres objets rangés dans les cinq armoires de chêne placées dans la salle dite* '*des caractères*' *et dans l'armoire placée dans la petite bibliothèque.*[17] Daarin worden een aantal stukken opgesomd uit diverse kasten. J. Denucé schrijft het manuscript niet toe aan het werk van zijn voorgangers, M. Rooses en zijn medewerker G. Gilbert. Hierdoor stelt zich meteen het probleem, in hoeverre het archief nog voor de verwerving door de Stad Antwerpen door anderen gemanipuleerd werd.[18] Uit afschriften van de bewaarde briefwisseling van jonker Edward Moretus met zijn schoonzoon Baron de Renette, blijkt duidelijk dat de overdracht van het archief de familie had geïnspireerd tot een laatste ingreep. Edward Moretus schreef dienaangaande: *Je ne puis que remercier mon Cher Beau fils Ferdinand de Rennette*, *des peines qu'il s'est données*, *afin de débrouiller un peu et de classer les papiers qui se trouvent dans la maison... au moins de leur*

15 M. ROOSES, *Plantijn en de Plantijnsche drukkerij. Bekroond antwoord op de prijsvraag Stassart.* (Uittreksel uit het XXVIIste boekdeel der Bekroonde Memoriën en andere Gedenkschriften, door de Koninklijke Academie van België uitgegeven, 1877), Brussel 1877, p. 73-74.

16 L. DEGEORGE, *La Maison Plantin à Anvers*, *Monographie complète de cette imprimerie célèbre aux XVIe et XVIIe siècles*, Bruxelles 1877, p. 48.

17 Plantijns Archief, nr. 1244 of ms. nr. 56.

18 J. Denucé kon het niet nalaten in de inleiding op zijn inventaris alleszins te vermelden, zonder daarop evenwel in te gaan, dat *ongelukkiglijk te veel reeds werd* '*aangebracht*' (sic) aan het Plantijns Archief, cfr. J. DENUCE, *Musaeum Plantin-Moretus. Inventaris op het Plantijns Archief. Inventaire des Archives Plantiniennes*, Antwerpen 1926, p. 3-4.

donner un commencement de classement.[19] Deze brief vormde het antwoord op een schrijven van Baron de Renette van 1 mei 1874 waarin hij het plan had uiteengezet om bepaalde archiefstukken blijvend te bewaren in handen van de familie: *En classant dans la limite de mes connaissances*, *les papiers de votre maison Plantinienne*, *l'idée m'est venue de réunir quelques autographes de vos ancêtres... une collection à peu près complète des signatures de vos ascendants fraternels depuis Plantin... d'un grand nombre de collateraux.*[20] Eerder dan een volledige inventarisatie te beogen, heeft Baron de Renette bij het bepotelen van het archief in hoofdzaak de selectie van een aantal autografen voor ogen gestaan, als *un témoignage de l'affection* ten aanzien van zijn schoonvader en als *un souvenir matériel de ce qui fut si longtemps la propriété de... famille et en sera toujours l'honneur et la gloire.*[21] Enkel de brieven die door de Baron geselecteerd werden, kregen een speciale behandeling: *ces papiers sont conservés dans des fardes marquées des lettres majuscules A.B.C. Ces grandes divisions sont subdivisées au moyen de minuscules a*, *b*, *c*, *etc. et chacune de ces subdivi-*

19 Plantijns Archief, nr. 95, p. 240. Brief vanwege Edward Moretus aan zijn schoonzoon Baron de Renette dd. 7 augustus 1874. Gelieve op te merken dat Ren(n)ette nu eens met één, dan weer met dubbele letter 'n' wordt geschreven. In dit verband schreef M. Rooses in zijn jaarverslag van 1882: *Un important travail a été fait dans le courant de l'année*, *la copie notamment ou le résumé de 328 des pièces ayant appartenu aux archives plantiniennes et cédées par feu mr. Edouard Moretus à son beau-fils mr. le général baron de Renette, qui à cet effet les a mises gracieusement à notre disposition*, Modern Archief, nr. A 1, *Klad briefwisseling van de conservator: 2 juli 1876-8 september 1883,* f° 150. Het werk werd voleindigd door M. Rooses en zijn medewerker G. Gilbert tussen 28 november 1881 en 31 maart 1882, Plantijns Archief, nr. 95, p. 1, 115. Vergelijk: *Correspondance de Plantin*, M. ROOSES (ed.), dl. III, Antwerpen, 1911, p. 12.

20 Plantijns Archief, nr. 95, p. 245. Afschrift van een brief vanwege Baron de Renette aan zijn schoonvader Edward Moretus dd. 1 mei 1874.

21 Plantijns Archief, nr. 95, p. 245. Afschrift van een brief vanwege Baron de Renette aan zijn schoonvader Edward Moretus dd. 1 mei 1874. We hebben niet kunnen uitmaken in hoeverre het geschrift van de geciteerde 19de-eeuwse inventaris het werk was van de Baron. De inhoud van het manuscript richt zich evenwel, niet toevallig, relatief sterk op de *correspondance des membres de la famille Moretus.*

sions est subdivisée à son tour au moyen de chiffres.[22] De zorg waarmee Baron de Renette dit geheel heeft verzameld en genummerd, laat vermoeden dat zijn *classement* voor de rest niet bijzonder veel voorstelde.[23] In elk geval is er geen sprake van andere codes op de overige archiefbescheiden, die trouwens in de vroegste monografieën over Plantijn en de zijnen - zo er al sprake is van archiefverwijzingen - steeds tekstueel omschreven worden zonder de minste referentie aan nummers of codes. Het laat zich aanzien dat ook de meesters van de *Officina Plantiniana* in een verder verleden zich vergenoegd hebben met de korte titels en aantekeningen op de bescheiden zelf, zonder zich om een algemeen gecodeerd kader te bekommeren. In het Plantijns Archief zijn alleszins enkele stukken bewaard, waarin bepaalde bescheiden door de toenmalige bedrijfsleiders om één of andere reden - zonder nadere codering - worden opgesomd.[24]

22 Plantijns Archief, nr. 95, p. 1. Deze fardes zijn sindsdien niet in het archief teruggekeerd. Pogingen om dit alsnog te realiseren, liepen in 1913 op een fiasco uit. Volgens een *note explicative,* toegevoegd aan de brief dd. 1 mei 1874, was de ordening als volgt opgevat: *Les pièces sont classées en trois fardes. Farde A. Plantin et sa descendance hormi les Moretus. Farde B. Descendance de Jacques Morentorff et d'Adrienne Gras. Farde C. Collateraux & Parents par les femmes. Chaque farde est divisée en Cahiers marqués d'une lettre entre (). Chaque pièce porte la lettre de la farde, celle du Cahier et un n^{o} d'ordre par cahier. - de cette façon une pièce déplacée peut facilement être remise à sa place.*

23 In 1913 herinnerde M. Rooses zich maar al te goed de draagwijdte van het onderzoek van Baron de Renette: *Deze heer had zich lang gehouden met wat de drukkerij bevatte aan papieren, boeken, handschriften, enz. eenigszins in orde te brengen en had uit de brieven een keus gedaan bevattende zooveel mogelijk een brief van elk lid der familie Plantin-Moretus door de eeuwen heen, als ook en brief van de voornaamste mannen met wie de drukkerij in betrekking had gestaan. Hij had die papieren in drie groote pakken verdeeld geteekend A.B.C. met de cijfers ter volgorde. Volgens deze zijn er 473 stuks in zijne verzameling.* Hieruit blijkt nogmaals dat de eigenlijke 'inventarisatie' en codering enkel betrekking had op het uitgelichte deel van het archief, Modern Archief, nr. A 4, *Klad briefwisseling van de conservator: 16 aug. 1912-19 nov. 1919*, f^{9} 7-8.

24 Plantijns Archief, nr. 98, f^{9} 1-18, 301-304.

2. In het spoor van Max Rooses, eerste conservator van het museum Plantin-Moretus (1876-1914)[25]

Na zijn benoeming in de zomer van 1876 toog M. Rooses ogenblikkelijk aan het werk. Op 13 oktober 1877 stelde hij onder meer vast dat er zo snel mogelijk een volledige *catalogus* moest opgemaakt worden van wat de archieven inhielden. Voor de archieven dacht hij drie jaar 'catalogeerwerk' nodig te hebben, tenminste als hij zich hieraan de hele dag zou kunnen wijden.[26] Wel werd de benoeming van een *hulp bibliothecaris-archivaris* in het vooruitzicht gesteld *om behulpzaam te zijn in het opmaken der catalogussen van... archieven.*[27] Reeds uit zijn jaarverslag van 1877 blijkt hoe de archivalische werkzaamheden flink opschoten: *Van de losse stukken uit ons archief werden de papieren en brieven gaande van 1555 tot 1655 voor orde van datum en letter gerangschikt en in een veertigtal banden saamgebonden. Een twintigtal registers die in slechten staat waren werden ook herbonden. Ons archief is nu geheel gerangschikt en de catalogus op losse bulletijns is gemaakt over de II eerste deelen bevattende o.a. de volledige briefwisseling van Plantijn....*[28] Belangrijk is dus dat tal van losse stukken, voornamelijk brieven, afkomstig uit diverse kasten en koffers, werden ingebonden in registers, telkens op naam en chronologisch.

Hoe de situatie voordien was, wordt ons duidelijk gemaakt door L. Degeorge bij zijn opsomming van het archief: *Et encore les livres de correspondances*, *sortes de brouillons que nous avons remplacés par nos* '*copie de lettres*'*... ce sont les correspondances sorties de la maison.*

25 Over M. Rooses, een belangrijk Vlaams voorman, is er de licentiaatsthesis van M. Somers; over zijn conservatorschap: zie E. de Bom, 'Max Rooses. In memoriam (10 februari 1839-15 juli 1914)', in *Het Boek*, 1915, p. 185-193; P. Fredericq, 'In memoriam Max Rooses (1839-1914)', in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, 1914, p. 209; 'Max Rooses herdacht', in *De Gulden Passer*, 16-17, 1938-1939 met de verschillende bijdragen van H.F. Bouchery (over archiefwerk vooral), J. Denucé, A.H. Cornette, E. de Bom, A.J.J. Delen.

26 Modern Archief, nr. A 1, f^{9} 36.

27 Modern Archief, nr. A 1, f^{9} 39.

28 Modern Archief, nr. A 1, f^{9} 64.

Dans des fardes sont classées les correspondances reçues.[29]. Als we nu de eigenlijke archiefstukken van naderbij beschouwen, is het duidelijk dat de titulatuur en archiefnummering door M. Rooses en zijn medewerker zijn aangebracht op de nieuw ingebonden en vernieuwde registers. Op de vraag in hoeverre door de nieuwe chronologische volgorde op naam werd afgeweken van de bestaande orde in het huis, worden we iets wijzer dank zij de inhoud van het aangehaalde 19de-eeuws manuscript met inventaris. De kasten waarin de losse stukken opgeborgen zaten, waren met letters langs de binnenzijde van de deuren genummerd, terwijl elk van de vakken van de kast eveneens een hoofdletter tot kenteken had. De stukken zelf waren doorgaans niet gemarkeerd en zeker niet in systematisch opzicht gecodeerd. Hoewel lang niet alle stukken per naam in de vakken ondergebracht waren, bestond daartoe wel een zekere tendens, zoals het geval was met *Casier A* van *Armoire A*, gewijd aan *Juste Lipse.*[30]

Het gebrek aan een zeker respect voor de oorspronkelijke ordening van met name de ingekomen stukken heeft er inderdaad toe geleid dat van de enigszins bestaande orde bij momenten weinig is overgebleven. In zoverre Baron de Renette al niet de stukken naar eigen goeddunken had door elkaar geschoven in functie van de selectie van een aantal autografen, hebben M. Rooses en G. Gilbert het zonder meer beter geoordeeld om, met de editie van de Plantijnse briefwisseling in gedachten, een vast systeem op te leggen aan de ingekomen correspondentie, een rangschikking op naam van de afzenders en in chronologische volgorde. Zoals in bovengenoemd citaat aangegeven, hebben ze daarbij een eigenaardige cesuur gehandhaafd, die gesitueerd is rond het midden van de 17de eeuw, waardoor feitelijk twee series van ingekomen brieven ontstaan zijn.[31] Ook in de tweede serie

29 L. DEGEORGE, *La Maison Plantin à Anvers, Monographie complète de cette imprimerie célèbre aux XVIe et XVIIe siècles,* Bruxelles 1877, p. 49.

30 Plantijns Archief, nr. 1244 of ms. nr. 56, f^{9} 2-3.

31 In de inventaris van J. Denucé is dit gehandhaafd gebleven, met een eerste serie onder de nummers 76-94 en een tweede serie onder de nummers 525-647.

komen evenwel brieven uit de vroegere periode voor.[32] Het komt ons echter voor dat met name de briefwisseling van Christoffel Plantijn zelf door deze werkwijze volledig werd afgezonderd en aldus beschikbaar gesteld door een prestigieuze uitgave. Met dat doel voor ogen verzamelde Rooses trouwens ook afschriften van archiefstukken betreffende Plantijn, die elders in binnen- en buitenland waren opgedoken.[33] Anderzijds waren heel wat binnengekomen brieven waarschijnlijk ook voorheen, toen ze nog in de kasten en koffers lagen, ondergebracht in fardes op naam. In dat opzicht was deze herordening, vanuit objectief administratief oogpunt bekeken, alleszins beter dan een algemeen systeem volgens onderwerp of op datum. Zoals dat zeer duidelijk het geval was met de briefwisseling van Christoffel Plantijn zelf, zijn er tenslotte ook tal van brieven (ingekomen en uitgaande in concept- of minuutvorm) in dossiers blijven steken.[34] Het blijft in dat opzicht de vraag in hoeverre Rooses en Gilbert daaruit losse stukken gepuurd hebben om ze in hun eigen, nieuwe banden van ingekomen brieven te laten inbinden.

Het was in het *ancien régime* niet ongewoon dat verschillende ordeningssystemen naast elkaar bestonden. Door het inventarisatiewerk van de eerste conservators zijn evenwel heel wat sporen uitgewist, die ons nader hadden kunnen inlichten over hoe, wanneer en mogelijk waarom men een bepaald systeem aanhield. Bijzonder opvallend is bij voorbeeld dat de brieven van de observanten onder inventarisnummer 627 gerangschikt zijn geworden per stad, en dit voor de gehele periode 1613-1840. Gezien de algmene methode van M. Rooses en zijn bijzondere aandacht voor de Plantijnse briefwisseling lijkt dit een gelukkig overblijfsel te zijn geweest, dat wijst in de richting van een afwijkende ordeningswijze van voorheen.[35] Anderzijds mag men stellen dat de registratie van de correspondentie ten tijde van de eerste Moretussen niet bepaald complex was. Op een smalle strook ach-

32 Plantijns Archief, nr. 525, 534, 536, 605, 627, 650.
33 Zie voetnoot 43.
34 Bijvoorbeeld: *Correspondance de Plantin*, M. ROOSES (ed.), dl. II, Antwerpen 1885, p. 200-201; *idem*, J. DENUCE (ed.), dl. IV, Antwerpen 1914, p. 2.
35 Plantijns Archief, nr. 627.

teraan de ingekomen brief aan de adresseringszijde plaatsten Jan II († 1618) en Balthasar I († 1641) Moretus vaak enkel een datum, soms ook een naam en functie. Meestal lijkt het aangegeven tijdstip de datum van ontvangst en/of beantwoording te betreffen. De concepten en minuten van uitgaande brieven werden doorgaans, zoals gezegd, in een register of in katernen ingeschreven, die in het laatste geval achteraf in banden werden ingebonden.[36] Op het eerste gezicht gaat het om concepten of minuten, die blijkbaar op die geëigende plaats opgemaakt werden om nadien als expeditie verzonden te worden; in andere gevallen lijken ze dan weer eerder achteraf gecopieerd te zijn van de expeditie zelf.[37] De praktijk leert ons dat in de periode 1610-1618 de beide bedrijfsleiders, Jan II en Balthasar I Moretus, elk hun eigen uitgaande briefwisseling bijhielden in een daartoe bestemde katern of register. Daaruit blijkt bovendien dat zij min of meer hun eigen werkterrein hadden. Balthasar schreef nagenoeg steeds in het Latijn en liet zich schijnbaar vooral in met de intellectueel-technische kant van het drukken en uitgeven. Jan van zijn kant schreef regelmatig in verschillende talen en onderhield klaarblijkelijk vooral contacten met commerciële vertegenwoordigers in binnen- en buitenland.[38] Na de dood van zijn broer Jan in 1618 nam Balthasar de correspondentie in haar geheel op zich.[39] Specifieke registers of katernen voor specifieke onderwerpen werden niet aangelegd. Men werkte chronologisch het eigen

36 Een voorbeeld van een register is inventarisnummer 135, waar op de kaft in oude bruine inkt geschreven staat *1607-1615 Latine.* Op de rugzijde is door de conservator het gegeven overgenomen en aangevuld: *1607 a 1615 Brieven CXXXV 135.* Een typisch geval van op verzoek van M. Rooses ingebonden katernen is inventarisnummer 13.

37 Het ontbrak ons voorlopig aan de tijd om na te gaan of er van een bepaalde brief verschillende versies in het Plantijns Archief voorhanden zijn. Ook werd nog geen vergelijking gemaakt tussen concepten, minuten en de expedities, die in andere archieven bewaard worden. In het geval van de Plantijnse briefwisseling leverde dit onderzoek interessante gegevens op, cf. *Correspondance de Plantin*, M. ROOSES (ed.), dl. I, Antwerpen 1883, p. 188; dl. II, Antwerpen 1885, p. 200; dl. III, Antwerpen 1911, p. 247, 296; *Idem*, J. DENUCE (ed.), dl. IV, Antwerpen 1914, p. 166.

38 Ons onderzoek is vooralsnog onvoldoende ver gevorderd om diepgaande conclusies te willen trekken inzake correspondenten, onderwerpen en dies meer.

39 Plantijns Archief, nr. 137, f°. 55.

geheel af. Wel is het mogelijk dat in sommige door ons nog niet onderzochte inventarisnummers concepten of minuten voorkomen, die samen met andere stukken in administratieve zin tot een dossier zijn vergroeid.[40] Tenslotte dient nog vermeld dat, net zoals in de boekhoudkundige registers, soms alfabetische indices of klappers op naam van de geadresseerden werden opgebouwd. Die zijn evenwel niet volledig en verre van eenduidig samengesteld.[41] De geadresseerden staan alfabetisch ingeschreven op basis van hun voornaam; soms echter wordt een functie of thema afzonderlijk opgenomen, dan wel aan de naam toegevoegd; in andere gevallen gaat het niet om de geadresseerde, maar om de schrijvers zelf *(Moretorum responsio ad Patres Hieronymianos*, onder M). Foute en ontbrekende bladverwijzingen, opgenomen na vermelding van de naam, komen tenslotte eveneens voor.[42]

Het grootse inventarisatiewerk van M. Rooses vlotte langzaam maar zeker in de beginjaren van zijn conservatorschap.[43] In 1881 was een belangrijk deel van het oude bedrijfsarchief geïnventariseerd.[44] De wijze waarop dit werk tot stand kwam, kunnen we meer in detail afleiden uit interessant vergelijkingsmateriaal van voorheen. De grondslag hiertoe wordt gevormd door de inventarisatie van de kasboeken vanwege Balthasar II Moretus († 1674), de zoon van Jan II Moretus, die op 8 juli 1641 zijn gelijknamige oom opvolgde aan het hoofd van het bedrijf. Naar aanleiding

40 In hoeverre de bewaarde briefwisseling beantwoordt aan de reëel gevoerde briefwisseling is in dit stadium nog moeilijk te zeggen. Over de criteria terzake met betrekking tot de Plantijnse briefwisseling, leze men vooral: *Correspondance de Plantin*, J. DENUCE (ed.), dl. VI, Antwerpen 1916, p. IX, 129, 196; dl. VII, Antwerpen 1918, p. 6; dln. VIII en IX, Antwerpen 1921, p. II, IX.

41 Definitieve conclusies houden we voorlopig achterwege tot nader onderzoek is afgerond. In het geval van de ingekomen briefwisseling zijn de potloodindices wel het werk natuurlijk van zij die deze inventarisatie gerealiseerd hebben.

42 Plantijns Archief, nrs. 135-137. Met name nr. 135 onder *Christophoro Brouwero, Aegidio Schondoncho, Eduardo Lupo, Joanni Bapt. Houwaert, Philippo de Peralta en Petro Christophoro Vladracco.*

43 We gaan hier niet dieper in op de aanvullingen (in de vorm van bijkomende stukken, afschriften et cetera), die M. Rooses in deze en latere jaren aan de Plantijnse Archiefverzameling toevoegde, cfr. Modern Archief, nr. A 1, f° 64, 83-84, 108-113, 141, 149, 171-173; A 2, f° 13, 17, 18, 21, 34, 51, 114, 131.

44 Modern Archief, nr. A 1, f° 121.

daarvan maakte hij voor zichzelf duidelijk welke kasboeken nog ter beschikking stonden:

Casboecken ghehouden inde Druckrije. Ghehouden door Joannes Moretus mijn Grootvader.

1576.3. Julii tot 1. Januarii 1580.
1581.1. Jan. tot Ult. Dec.
1582.1. Jan. tot Ult. Dec.
1583.3. Maij tot 1586. Ult. Dec.
1587.1. Jan. tot 1. Julii 1589. sterfdagh van Plantijn.
1589.1. Juillet tot 1590.14. Maij
Van 14. Maij 1590. tot Martius 1604. en vinde geenen Casboeck.
1604. Van Martius tot 22. Septemb. 1610. Sterfdagh van Gran Pere Joannes Moretus.
Ghehouden door mijn Oom Sr. Balthasar Moretus.
1610.22 Sept. 1610. tot 1614. Ult. Junii.
1614. 1. Julii tot 1622. Ult. Dec.
1623. 1. Januarii tot 10. Meert 1629.
Den naervolgenden Casboeck is door mij gehouden geweest.
1629. 10. Meert tot Ult. Decemb. 1641...[45]

Gaan we in de huidige inventaris, waarvan de nummering zoals gezegd teruggaat tot M. Rooses' tijd, na waar deze stukken zich bevinden, dan komen we tot enkele interessante bevindingen. De eerste *Kasboecken*, waarvan sprake, blijken katernen te zijn, die achteraf pas werden ingebonden en zodoende één nummer vormen (nr. 14, 1576-1589). Het kasboek uit de periode 1590-1604 was ten tijde van Balthasar II onbeschikbaar; hij kon het althans naar eigen zeggen niet terugvinden. De latere registers blijken overeen te komen met de huidige inventarisnummers 158-164.[46] Dat vele bestaande katernen pas in een later stadium ingebonden of heringebonden werden, mag geen verbazing

45 Plantijns Archief, nr. 98, f° 301.

46 Nr. 164 loopt door tot 1649, een latere aanvulling dus, opgemaakt na de vaststelling van de kleine inventaris!

wekken. In zijn magistrale uitgave van de *Correspondance de Plantin* gaat M. Rooses zelf op dit gegeven in: *Plantin écrivait ses minutes dans des cahiers de papier in-folio non reliés; une partie peu considérable fut écrite sur des feuilles volantes.*[47] Later, in 1918, naar aanleiding van de uitgave van delen VIII en IX van de Plantijnse briefwisseling, zou J. Denucé hieraan als volgt refereren: *Plantin, comme beaucoup de ses contemporains érudits, soignait sa correspondance. Les minutes de ses lettres se trouvaient réunies dans de minces cahiers, de format différent, reliés ensemble il y a environ cinquante ans.*[48] Niet alleen de brieven, maar ook tal van bijlagen bij de boekhouding kregen een gelijkaardige behandeling als de correspondentie; ze waren immers op vergelijkbare wijze her en der in het archief ondergebracht geworden.

Waren in 1880 reeds 75 registers verzameld en geïnventariseerd, in 1881 was dat aantal nauwelijks opgelopen tot *les LXXX premiers registres*.[49] In 1882, nadat hij zich eerst had ingelaten met de Plantijnse briefwisseling in de meer eigenlijke zin, werd een begin gemaakt met de *schikking der brieven ontvangen van 1655 tot 1876, alsook van de rekeningen over dit zelfde tijdperk.*[50] M. Rooses sprak de hoop uit dat dit *zeer omvangrijke werk* in de loop van 1883 voltooid zou worden. Begin 1884 kon de conservator bevestigen dat de arbeid bijna voltooid was. Het ging volgens hem om bijna 50.000 stukken uit de gezegde periode, die men bezig was te pagineren (in potlood zoals blijkt uit de archiefstukken). Daarna zou alles ingebonden worden, naar Rooses' schatting in totaal ongeveer 200 registers.[51] De eerste twintig delen werden ingebonden op proef door de heer Mossly a rato van 7 fr het stuk. De totaalkost werd derhalve geschat op nagenoeg 1.500

47 *Correspondance de Christophe Plantin*, M. ROOSES (ed.), dl. I, Antwerpen, 1883, p. III.
48 *Correspondance de Plantin*, J. DENUCE (ed.), Antwerpen, 1918, p. II.
49 Modern Archief, nr. A 1, f° 121, 150.
50 Modern Archief, nr. A 1, f° 162.
51 Modern Archief, nr. A 2, *Klad briefwisseling van de conservator*: 28 jan. 1884-26 juli 1902, f° 4, 8

fr. en behoefde een buitengewoon krediet van 1.000 fr.[52] De brieven uit de periode 1655-1865 besloegen, na het inbinden in 1884, uiteindelijk 123 banden in - 4° en 8 banden in folio. De rekeningen waren in februari 1885 gerangschikt en klaargemaakt om naar de boekbinder gebracht te worden.[53] M. Rooses stelde hieromtrent: *Met de voltooiing van dezen arbeid zijn al de papieren van ons Museum geschift en geordend.*[54] Op 28 januari 1886 kon de conservator in zijn jaarverslag van 1885 melden dat de laatste geklasseerde brieven en rekeningen in 43 perkamentbanden ingebonden waren.[55]

Waren de ordening en nummering van een groot deel van het Plantijns Archief vrijwel een feit[56], dan waren de beschrijvingen van dit archiefgedeelte verre van vervolledigd. De inventaris liet bijgevolg op zich wachten en M. Rooses vond niet meer de nodige tijd om zich hiermee in te laten. Het voltooien van dit werk zou voor zijn opvolger, J. Denucé, weggelegd zijn. Op 20 oktober 1910 schreef M. Rooses een erg lovende aanbevelingsbrief aan het Antwerpse College van Burgemeester en Schepenen om Denucé te betrekken in de werkzaamheden op het Museum Plantin-Moretus.[57] Rooses zag de nieuwkomer ten volle in staat

52 Modern Archief, nr. A 2, f° 9. Op de binnenzijde van verschillende van die banden vinden we een zelfklevertje terug met volgende gegevens: *J. Mossly Relieur 35 Vieille Bourse, Anvers.* Zie bij voorbeeld voor de briefwisseling: Plantijns Archief, nr. 13. J. Mossly was inderdaad geregeld de inbinder van dienst, zo ook bij Rooses' opvolger, J. Denucé, die op 25 december 1914 nog een rekening van 66 banden voor manuscripten moest vereffenen, cfr. Modern Archief, nr. B 5, *Rekeningen* 1876-1919.

53 Modern Archief, nr. A 2, f°. 21.

54 Modern Archief, nr. A 2, f°. 21.

55 Modern Archief, nr. A 2, f°. 27.

56 Nog vooraleer de inventaris verscheen werd gebruik gemaakt van de archiefnummering, aangebracht op de stukken door M. Rooses, zie: Modern Archief, nr. A 6, *Klad briefwisseling van de conservator: 2 aug. 1920-26 aug. 1922,* f°, 145-153. Men had evenwel niet de beschikking over een beschrijvend geheel, zodat, indien nodig, de conservator zelf een aantal beschrijvende elementen in brieven aan geïnteresseerden moest samenvatten, zie: Modern Archief, nr. A 7, *Klad briefwisseling van de conservator: 27 sept. 1922-22 juli 1925*, f° 82-84.

57 Modern Archief, nr. A 3, *Klad briefwisseling van de conservator: 19 aug. 1902-16 juli 1912*, fl 158.

om zich onder meer bezig te houden *met een deel der oude handschriften, en een deel van het huisarchief te catalogeren.*[58] Zo zou het ook geschieden.

3. Het opstellen van de inventaris door J. Denucé (1910-1926)

Reeds in april 1914 had M. Rooses de wens uitgedrukt zijn werk als concervator te beëindigen.[59] Op 1 juli 1914 gaf hij zijn ontslag. Twee weken later overleed hij na een korte ziekte.[60] Op 1 augustus volgde J. Denucé hem op als conservator.[61] Na de eerste Wereldoorlog verhuisde J. Denucé naar het Antwerps Stadsarchief. Intussen waren de beschrijvingen voor een groot deel afgewerkt, blijkens het conflict dat zich in 1919 afspeelde tussen Denucé en A.J.J. Delen, die in afwachting van de benoeming van Maurits Sabbe het conservatorschap waarnam.[62] In een brief aan het College van Burgemeester en Schepenen dd. 9 januari 1919 schreef hij: *De catalogus der hss. door den hr. Denucé opgesteld, en de beschrijvende catalogus van het Pl. archief werden door den gewezen conservator meegenomen. Ik meen echter te weten dat hij van plan is daarvan vooreerst een afschrift voor zichzelf te nemen... Daar de hr. Denucé weigert mij te antwoorden zoo zie ik me genoodzaakt U nu deze feiten bekend te maken.*[63] Op 25 februari zag Delen zich verplicht het College opnieuw te contacteren want de *lijst* die Denucé hem intussen had laten geworden, getiteld *Catalogus van het Pl.*

58 Modern Archief, nr. A 3, f° 159.

59 Modern Archief, nr. A 4, f° 33.

60 Modern Archief, nr. A 4, f° 57, 69: hier is sprake van 14 juli; volgens M. Somers en L. Voet gebeurde het op 15 juli 1914, zie: L. VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp,* Amsterdam-London-New-York, dl. 2, 1975, p. 408; M. SOMERS, 'De Plantijnstudies van Max Rooses', in *De Gulden Passer*, 66-67, 1989, p. 52.

61 Modern Archief, nr. A 4, f° 69.

62 Modern Archief, nr. A 4, f° 111-112, 123, 129. A.J.J. Delen nam tijdelijk het conservatorschap waar van 1 januari 1919 tot 4 augustus 1919, cfr. Modern Archief, nr. A 4, f° 1148-149.

63 Modern Archief, nr. A 4, f° 112.

Archief, was volgens eerstgenoemde geenszins een afschrift van de *Beschrijvenden catalogus*, die Denucé op kaarten had opgesteld en bij zijn vertrek had meegenomen naar het Stadsarchief. *Deze catalogus vermeldde van ieder register den korten inhoud, het aantal blz. enz. terwijl de lijst mij door den hr. D. gezonden daarvan alleen de titels en de nrs. opgeeft, en zoodoende van weinig of geen waarde is.*[64] Het is die uitgebreide beschrijving, die de eigenlijke basis vormde voor de inventaris die uiteindelijk in 1926 het levenslicht zag.[65]

In de inventaris splitste J. Denucé het Plantijns Archief louter willekeurig op in twee delen, het *Typografisch* en het *Economisch Archief*. Principieel omvatte de zogezegde typografische rubriek alle archiefbescheiden met betrekking tot de *Officina Plantiniana.* Denucé moest echter zelf toegeven in zijn inleiding op de inventaris dat hieronder (nrs. 1-1244) ook *tal van registers van niet-typographischen aard* voorkwamen. De tweede rubriek omvatte *alle handelsboeken en de stukken die niet in verband staan met de drukkerij*. Ze waren afkomstig van de Moretussen en hun aanverwante families. Aanvankelijk lagen ze buiten de archiefkamer verspreid over het ganse huis: *vooral op zolders, in de correcteurskamer, in het winkeltje; zij dienden hier eigenlijk om de meubelen en schabben te garnieren.*[66] Dit strookte ongetwijfeld met de waarheid, maar zoals wij reeds hebben aangetoond, lagen er eveneens heel wat (losse) stukken (brieven, rekeningen, privileges et cetera) met betrekking tot de werking van de *Officina Plantiniana* over het hele huis verspreid.

De tweedeling van de inventaris op het Plantijns Archief lijkt iets heel anders te suggereren, gezien hetgeen we reeds weten. Namelijk dat J. Denucé zich juist in het bijzonder nog heeft moeten bezighouden met de inventarisatie van de zogenaamde archiefstukken van de Moretussen en aanverwanten. Vandaar dat Rooses in zijn aanbevelingsbrief nog sprak van *catalogeren.* De opvallende lacunes bij de inventarisatie van de stukken, onderge-

64 Modern Archief, nr. A 4, f° 115.

65 Navraag op het Stadsarchief naar de kaarten van J. Denucé, of diens kortere lijst, leverde geen resultaten op.

66 J. DENUCE, *Musaeum Plantin-Moretus. Inventaris op het Plantijns Archief, Inventaire des Archives Plantiniennes*, Antwerpen, 1926, p. 3-4.

bracht in de tweede rubriek, laten zich bijgevolg makkelijk verklaren. Reeds na de Eerste Wereldoorlog had J. Denucé de overstap naar het Stadsarchief gemaakt. Terugblikkend op de oorlogsjaren stelde Denucé trouwens niet zozeer het inventarisatiewerk voorop, maar wel de uitgave van de Plantijnse briefwisseling.[67] Hij preciseerde het als volgt: '*... l'énorme tâche. Nous l'avons achevée de notre mieux, dans la solitude qu'avait créée pour nous la grande guerre à Anvers. Nous n'oublierons pas vite les sombres journées, passées à déchiffrer, du matin au soir, ces lettres vénérables.* In 1921 kwam Denucé's laatste deel van de *Correspondance de Plantin* van de pers.[68] Het lijkt er sterk op dat hij zich na zijn vertrek uit het Museum Plantin-Moretus niet al te veel inspanningen meer heeft getroost om de stukken, die nog niet zorgvuldig door M. Rooses waren behandeld, verder te analyseren. Zo kon het gebeuren dat L. Voet tijdens latere controles tot zijn verbijstering moest vaststellen dat meerdere pakken ongeopend waren en dat zelfs een hele koffer vol bescheiden zonder meer onder één nummer (nr. 1438) geplaatst was.[69]

Besluit

De inventarisatie van het Plantijns Archief rond de eeuwwisseling stond zeker niet in het teken van de archieftechnische vernieuwingen die zich toentertijd sterker en sterker begonnen te manifesteren.[70] Het inventarisatieproces volgde niet echt een vooropgezet ordeningsplan of een herkenbaar concept, maar werd veeleer door bepaalde ondergeschikte belangen en toevallige omstandigheden gestuurd. Bij het inventariseren stond niet zozeer het eigen karakter van het administratief groeiproces voor-

67 J. DENUCE, 'Max Rooses als conservator', in *De Gulden Passer*, 16-17, 1938-1938, p. 16-18.
68 *Correspondance de Plantin*, J. DENUCE (ed.), dln. VIII & IX, Antwerpen 1921.
69 Voor de latere ingrepen: zie F. DE NAVE, *Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, II: de archieven.* (Publikaties MPM/PK 2), Antwerpen 1985, p. 16.
70 S. MULLER FZ., J.A. FEITH, R. FRUIN TH. AZ., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven,* Groningen 1898.

op, dan wel een historische belangstelling die zich uitermate concentreerde rond de persoon en het werk van de beroemde drukker, uitgever en boekhandelaar Christoffel Plantijn. Vanuit die optiek werd het archief uiteindelijk gerubriceerd en bracht men chronologische cesuren aan. Naargelang hun onderzoeksbelang ging men de stukken eerder, later of helemaal niet inventariseren, ging men meer of minder gedetailleerd beschrijven. Het bestaan van een ruwe inventaris zelf was noodzakelijk, maar de uitwerking ervan vormde geen doel op zich. Hoewel de basis hiervoor reeds gelegd was in het midden van de jaren 1880, liet de publikatie van de inventaris nog tientallen jaren op zich wachten. Prestigieuze publikaties over Christoffel Plantijn zagen intussen het daglicht. Met de bestaande inventaris konden de ingewijden zich duidelijk voldoende behelpen voor dit belangrijk geachte Plantijnonderzoek en schijnbaar viel met de definitieve, volledige uitgave van de inventaris zelf in dit stadium veel minder eer te rapen. Als Antwerps stadsarchivaris niet meer in staat om nog verder in het Plantijns Archief te grasduinen, maakte J. Denucé onder druk van ‘geïnteresseeerde collega's’ uiteindelijk komaf met de publikatie ervan. Het corpus van deze inventaris zelf en de praktische ideeën die eraan ten grondslag lagen, werden niet kritisch herdacht en consequent herwerkt (wat Denucé in zijn inleiding trouwens zelf beaamde). De inventaris bleef daarentegen zichtbaar de sporen dragen van de feitelijke evolutie van het inventarisatieproces, zonder een zelfs voor die tijd aanvaardbare wetenschappelijke meerwaarde na te streven. Denucé zweeg dan ook zedig over het eigenlijke verloop van het werk en liet de inventaris enkel onder zijn naam verschijnen. Alleen al omwille van die reden kan men een totale en grondige herinventarisatie van het Plantijns Archief vandaag ten volle verantwoorden.

Aspirant NFWO
Centrum voor
Economische Studiën
Katholieke Universiteit
Leuven

In memoriam
Herman de la Fontaine Verwey
(30.12.1903 - 17.12.1989)
Elly Cockx - Indestege

Voor elk boekhistoricus in de Lage Landen heeft de naam van Prof. Mr. Herman de la Fontaine Verwey een vertrouwde klank. Bibliothecaris, hoogleraar in de wetenschap van het boek, biblioloog (of bibliograaf, in de Engelse betekenis van het woord) en bibliofiel (in de èchte betekenis van het woord) - dit alles was De la Fontaine Verwey op de meest authentieke manier. Van hem kan worden gezegd dat het boek zijn hele leven op exemplarische wijze heeft geleid en beheerst. Niet verwonderlijk dus dat hij zich met de *Gulden Passer* - het huis èn het tijdschrift - verwant voelde.[1]

Geboren te Hilversum, studeerde De la Fontaine Verwey in 1928 aan de Universiteit van Amsterdam af als doctor juris. Na een onbekommerde jeugd zocht hij een baan die in het teken van het boek stond, iets wat niet meteen voor de hand lag. Zijn vader was op een geheel ander terrein actief: als hoofd van een Nederlandse factorij in Afrika en als Nederlands consul, behartigde hij in het toen nog onafhankelijke Congorijk de belangen van de Nederlandse staat, op een ogenblik dat Leopold II daar zijn oog op had laten vallen; gebrek aan steun en kordaatheid vanwege Nederland was er oorzaak van dat Congo ei zo na voor dat land verloren is gegaan! Naar Verwey zelf ooit heeft verteld, kreeg hij de liefde voor het boek van zijn grootvader langs moederszijde, zonder dat hij de man evenwel heeft gekend. Zijn

1 Voor de realia heb ik dankbaar gebruik gemaakt van informatie die Mevr. I. de la Fontaine Verwey-Le Grand mij heeft ter hand gesteld en van artikelen die het afgelopen jaar in verschillende Nederlandse kranten en tijdschriften zijn verschenen (o.m. van T. CROISET VAN UCHELEN in *Het Parool*, 21 december 1989; van B. VAN SELM in *Boekblad*, 12 januari 1990; van E. BRACHES in *Open*, 22, 1990 en in *Folia*, 5 januari 1990; en andere, verder in dit artikel vermeld). Een bibliografie van De la Fontaine Verwey verschijnt in *Quaerendo* in 1991.

affiniteit met de Franse taal en cultuur en zijn belangstelling voor de (bibliografische) problematiek veroorzaakt door de Hervorming, en voor de clandestiene pers[2], heeft wellicht een familiale achtergrond. De De la Fontaine's zijn namelijk uit Frans-Vlaanderen afkomstig en kregen als hervormden vaste voet in Valenciennes. Door de Spaanse repressie tot emigratie genoodzaakt, belandde één tak via omwegen einde zestiende eeuw in Amsterdam. Toen die tak in de loop van de achttiende eeuw uitstierf, werd de naam vererfd op het geslacht Verwey, dat uit de Betuwe afkomstig was. Vandaar de dubbele naam die noch met de bekende Franse noch met de Nederlandse dichter iets te zien heeft.

Herman de la Fontaine Verwey begon zijn boekenleven met een vrijwillige stage in de UB Amsterdam. Maar reeds hetzelfde jaar, in 1928, werd hij als conservator in de UB Groningen aangesteld. Bij het begin van de oorlog, in 1941, werd hij terug naar Amsterdam geroepen om er de leiding van de UB in handen te nemen.

Over deze moeilijke opdracht tijdens de oorlogsjaren, het veilig stellen van de belangrijke collecties, zijn reddingsactie van de in de UB ondergebrachte Bibliotheca Rosenthaliana, zijn moedige optreden om vrienden en collega's in uiterste nood te helpen, is elders uitvoerig bericht.[3] Niet lang geleden heeft hijzelf hierover nog verteld in zijn ‘Herinneringen van een bibliothecaris’, verschenen in *De Boekenwereld.* In 1968 ging hij officieel met pensioen en moest het roer uit handen geven, op een moment dat de UB opnieuw voor een beproeving kwam te staan. De ‘mei 68’-terreur, die gepaard ging met een verregaande onverschilligheid van de lokale overheid, hebben zijn hart bezwaard en hem diep teleurgesteld. De la Fontaine Verwey was er tijdens zijn

2 Denk bv. aan zijn monografie over de Delftse drukker Harman Schinckel, of aan zijn studies over de sluikpers van Abel Clémence en de drukkerij te Vianen.

3 M.A. LINDO, ‘Bibliotheek met een oorlogsverleden: Collectie-Rosenthal werd door Duitsers weggehaald’ in *Het Parool* (Amsterdam) december 1989; J. 'T HART, ‘De Universiteitsbibliotheek tijdens de bezetting’ in *Folia* (Amsterdam) 11 mei 1990; L. FUKS, ‘In memoriam Prof. Mr. H. de la Fontaine Verwey’ in *Studia Rosenthaliana*, 24, 1990, 1.

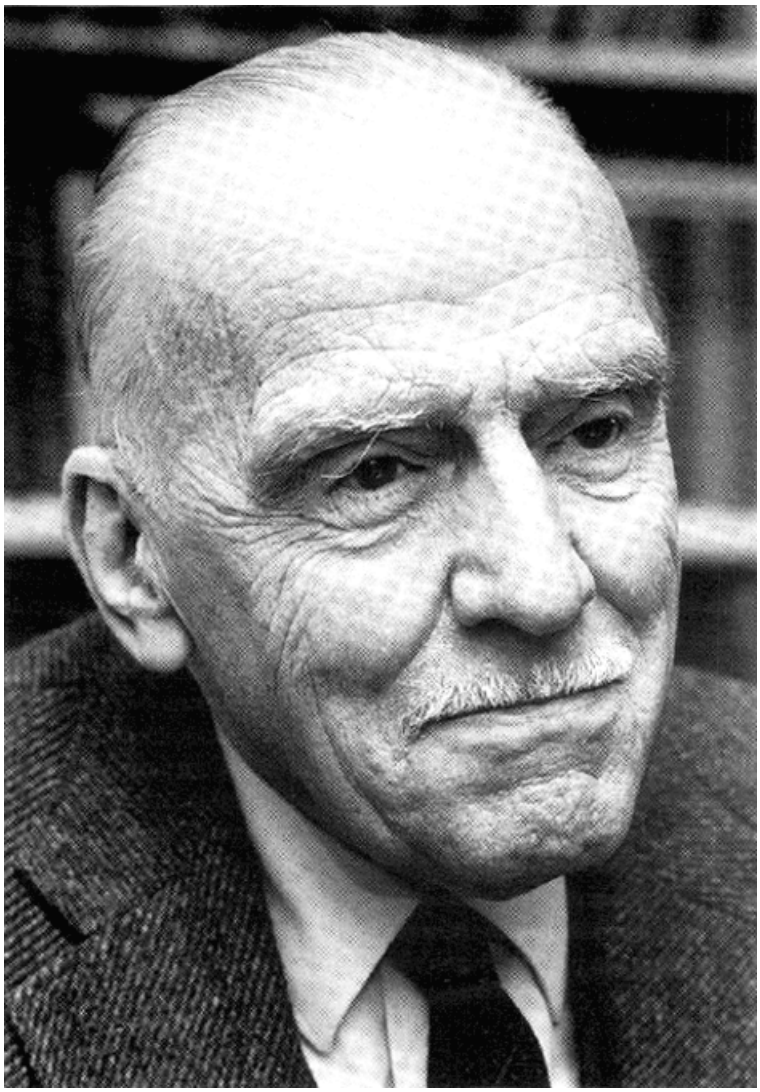

bewind in geslaagd de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek met belangrijke collecties uit te breiden, o.m. de bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en die van de Lettergieterij Amsterdam. Tegelijkertijd behartigde hij de uitbreiding van de Amstelodamensia: de UB was óók de bilbiotheek van en voor de Amsterdammers.[4] Hij liet geen veiling- en antiquariaatscatalogus ongelezen en hechtte, terecht, véél belang aan de contacten met antiquaren, onder wie hij trouwens vele goede vrienden telde. Er bestond als het ware een speciale band tussen hem en het antiquariaat, indachtig dat een 'geleerde' bibliotheek slechts kan gedijen en aan belang winnen dank zij een 'geleerd' antiquariaat en dat dit laatste zich slechts kan ontwikkelen dank zij een goede bibliotheek.[5] Tot buiten 's lands grenzen had De la Fontaine Verwey vrienden onder de antiquaren. Deze wisselwerking is zijn dierbare UB ongetwijfeld ten goede gekomen en verschafte haar internationale bekendheid.

Inmiddels was De la Fontaine Verwey voorzitter geworden van de Nederlandse Vereeniging van bibliothecarissen (1945-1953) en, in 1954, bijzonder hoogleraar in de wetenschap van het boek vanwege de Dr. P.A. Tiele-stichting. De rede die hij bij zijn ambtsaanvaarding uitsprak, *De wereld van het boek*, verschenen bij Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem (1954), is een programmaverklaring waar hijzelf zijn leven lang niet van is afgeweken en door een aantal van zijn leerlingen als een leidraad is opgenomen.[6] Het was hem een grote vreugde dat die leerstoel in 1962 door de Universiteit van Amsterdam is overgenomen èn uitgebreid. Samen met zijn Amsterdamse collega Wytze Hellinga († 1985) en de Haagse bibliothecaris Leendert Brummel († 1976) heeft Verwey de grondslag gelegd van de Vakgroep Boek-, bibliotheek- en informatiewetenschap. Voor

4 Historisch is de universiteitsbibliotheek uit de stadsbibliotheek gegroeid: lees Verwey's boeiende geschiedenis van *De Stedelijke Bibliotheek van Amsterdam in de Nieuwe Kerk 1578-1632* (Meppel 1980).

5 Zie bv. J.F. HEIJBROEK, 'De boekenliefde van H. de la Fontaine Verwey: antiquaren op college' in *NRC* (Rotterdam) 2 februari 1990.

6 Zie o.m. W. HEIJTING in zijn proefschrift over *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585* (Nieuwkoop 1989), p. 16.

hem stond alles in functie van het boek, ook de bibliotheek die er slechts is voor en door het boek.

Als bibliothecaris stonden voor Verwey twee zaken centraal: collectievorming - we zagen het al - en beroepsopleiding. Tot dit laatste behoorde in hoge mate kennis van het boek. Het boek was voor Verwey inhoud èn object - iets wat voor de huidige generatie bibliografen misschien vanzelfsprekend is, maar het niet was toen Verwey met zijn boekhistorische studies begon. Dat analytisch onderzoek van een boek noodzakelijk is om tot waardevolle - al is het niet altijd definitieve - conclusies te komen, heeft hij reeds in een van zijn vroegste artikelen aangetoond.[7] Dit bracht evenwel ook met zich mee dat de auteur na verloop van tijd door voortgezet onderzoek tot nieuwe vondsten of andere inzichten kon komen, wat dan resulteerde in een herziene, soms vertaalde, versie. Immers, naar Verwey's eigen woorden, is 'bibliografische arbeid [ ] nu eenmaal nooit klaar'. Dank zij zijn analytisch onderzoek, zijn grote eruditie - 'boekgeschiedenis is onderdeel van cultuurgeschiedenis' - en zijn aandacht voor het detail - soms anecdotisch maar nooit zonder belang -, heeft hij immer een boeiend verhaal weten te schrijven, werd de ogenschijnlijk meest saaie materie onder zijn pen vaak een spannende detective en de meest ingewikkelde situatie glashelder afgeschilderd. Daartoe draagt ongetwijfeld bij dat dit alles in een afgewogen maar rijk en vloeiend Nederlands is verwoord. Ook om die reden moet de lectuur van Verwey's geschriften nadrukkelijk worden aanbevolen, met name aan jongere boekhistorici en bibliografen.[8] Het onderzoeksterrein dat hij tot het zijne maakte betrof voornamelijk de zestiende en de zeventiende eeuw; zijn voorkeur ging hierbij uit naar 'het geheimzinnige en het verborgene', naar sluikpersen en pseudoniemen, naar verwarde situaties die hem een uitdaging waren om er klaarheid in te

7 'De bibliographische geschiedenis van *De Americaensche zeeroovers*' in *Bibliotheekleven*, 25, 1940, p. 76-91. Zie ook de Voorrede in het eerste deel van 'Uit de wereld van het boek': *Humanisten, dwepers en rebellen in de zestiende eeuw* (Amsterdam 1975).

8 Een vijfentwintigtal artikelen zijn in de reeks 'Uit de wereld van het boek' in drie delen bij Nico Israel te Amsterdam verschenen tussen 1975 en 1979. Een vierde bundel is in uitzicht gesteld.

scheppen. Niet te verwonderen dat hij zich tot het Huis der Liefde en de figuur van Hendrik Niclaes aangetrokken voelde. De bundel opstellen die hem in 1966 door vrienden en collega's werd aangeboden is van dit alles een weerspiegeling.[9]

Sedert 1958 was Verwey toegetreden tot de redactie van *Het Boek*, het toonaangevende tijdschrift, waarvan de drijvende krachten voornamelijk pater Bonaventura Kruitwagen († 1954) en M.E. Kronenberg († 1970) waren geweest. Toen het in 1967 ter ziele ging o.m. wegens te geringe belangstelling van de uitgever, nam Verwey, hierbij gesteund door zijn goede vriend de antiquaar en uitgever Nico Israel, het initiatief tot de oprichting van een nieuw boekhistorisch tijdschrift van de Lage Landen, *Quaerendo* (naar het drukkersmerk van de Amsterdamse uitgever Abraham Wolfgang). Verwey stond er toen op voorafgaandelijk overleg te plegen met de redactie van *De Gulden Passer* en met gezaghebbenden uit de wereld van boek- en bibliotheekwezen in Vlaanderen en Nederland. Het nieuwe tijdschrift zou viermaal per jaar verschijnen, het bestaande, rekening houdend met een feitelijke toestand, éénmaal per jaar. Dit kon met zich meebrengen dat langere bijdragen beter in *De Gulden Passer* worden opgenomen; dit geldt ook voor artikelen met een lokale achtergrond. Bovendien staat laatstgenoemd tijdschrift geheel open voor Nederlandstalige bijdragen, wat veel minder het geval is met *Quaerendo*. Dat beide tijdschriften ongehinderd een vruchtbaar bestaan leiden, is het beste bewijs dat het ene het andere niet kan vervangen en ze elkaar aanvullen als forum voor de geschiedschrijving van het boek in de Nederlanden.

De kennis van en de liefde voor de oude boekband, meer bepaald de goudgestempelde band en de bibliotheekband, heeft niet alleen met de boekhistoricus maar ook met de bibliofiel Verwey te maken. Bibliofiel dan niet enkel in de betekenis van verzamelaar van (mooie) boeken maar vooral van kenner van het mooie boek. Gelijkgestemden uit de wereld van het boek bracht hij in een cenakel samen dat hij in 1948 samen met de typograaf

9 *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey: a collection of essays and studies in bibliography and allied subjects*, ed. S. VAN DER WOUDE (Amsterdam 1966).

Jan van Krimpen († 1958) oprichtte: ‘Non Pareil’ (geheten naar een drukletter). Er werd gedebatteerd voornamelijk over het estetisch aspect van het boek en voor de ‘happy few’ verzorgde hij samen met Van Krimpen mooie plaquettes. Verwey's belangstelling voor de privé-pers in heden en verleden is er niet vreemd aan: lees zijn bijdragen over Marcus Laurinus en de Officina Goltziana en denk aan de Britse ‘private presses’ waarvan hij in 1965 een tentoonstelling organiseerde. In 1964 volgde het ‘Gezelschap Petrus Scriverius’ dat hij samen met Brummel en Hellinga oprichtte. In de schoot van deze vereniging werden en worden eerder boekwetenschappelijke onderwerpen besproken (‘bibliography’). In beide kringen was het nevendoel de vriendschapsbanden via het boek te bevorderen.

Enkele jaren geleden begon De la Fontaine Verwey hoofdstukken van zijn mémoires te schrijven. Sedert 1985 zijn ze onder de titel ‘Herinneringen van een bibliothecaris’ in het tijdschrift *De Boekenwereld* gepubliceerd. Het zijn helaas slechts enkele flitsen - maar o zo sprekende getuigen - uit dit rijk gevulde en rijk geschakeerde leven van een boekenmens, die, tussen de boeken, vóór alles nooit vergat mens te zijn

Boekbesprekingen

J.A. Gruys & C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800: Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid = Dutch printers and booksellers, with places and years of activity.* - Nieuwkoop: De Graaf, 1989. - xxiii, 293 p.; 25 cm. - (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, 28). - ISBN 90-6004-403-7. Fl. 125.

In 1980 verscheen met de ietwat weerbarstige titel *Typographi & Bibliopolae neerlandici usque ad annum MDCC. Thesavrvs. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700 met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (als dl. 13 van dezelfde serie) een revolutionaire 'herwerking' van A.M. Ledeboer, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland* (1872, met aanvullingen: *Alfabetische lijst* en *Chronologisch register*, resp. 1876 en 1877). Groot verschilpunt met Ledeboers amalgaam van compilatiewerk en brongegevens (met variabele status van betrouwbaarheid) was het principiële uitgangspunt: als basis dienden de namen voorkomend in impressa en colofons geregistreerd in de 'drukkersregisters' van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Leiden en Utrecht, aangevuld met de gegevens uit de standaardwerken over Nederlandse incunabelen (Hellinga *Printing types*) en postincunabelen (Nijhoff/Kronenberg) en de in bewerking zijnde aanvulling daarop (1541-1600) door P. Valkema Blouw (UB Amsterdam). 'Thesavrvs 1980' werd in dit tijdschrift voorgesteld door Dr. Francine de Nave (*De Gulden Passer*, 65, 1987, 121-122) en is een decennium lang een nuttig repertorium gebleken voor de Nederlandse boekhistoricus.

Voortschrijdende ontwikkelingen (uitbouw van de drukkersregisters, begin van de werkzaamheden aan de 'Short-Title Catalogue Netherlands' alias STCN, nieuwe catalogi en monografieën over drukkers, genres etc.) maakten een herziene uitgave meer dan wenselijk. Deze nieuwe editie behandelt geografisch hetzelfde gebied (het huidige Nederland en zijn voormalige kolonies, doch is chronologisch uitgebreid tot 1800. Daarmede is thans de gehele periode van het 'oude boek' ontsloten.

Het boek bevat: (1) een 'Woord vooraf' (p.v), een 'Inleiding' (p. vii-xiv) = 'Introduction' (p. xv-xxii), 'Some frequently used Dutch terms with their English translation' (p. xxiii), 'In afkorting geciteerde publikaties' (p. xxiv); (2) 'Namen met plaatsen en jaren van werkzaamheid: alfabetisch' (p. 1-202!); (3) 'Namen: chronologisch per stad' (p. 203-284!); (4) 'Aanhangsels: I. Patronymica (p. 285-289: nuttig!), II. Kopijimpressa (p. 290), III. Steden: chronologisch op de eerst voorkomende naam' (p. 291-293).

De cruciale zin uit het Woord vooraf luidt: 'de gegevens zijn uitsluitend ontleend aan de door hen [*nl.* boekdrukkers en -verkopers] uitgegeven boeken'. Dat de grenzen hiervan wel eens worden overschreden door te haastige gebruikers en speculatieve antiquaren ('Niet in...') is een welhaast onvermijdelijk bijverschijnsel van elk naslagwerk. Auteurs en recensenten kunnen alleen maar blijven hameren op de juiste gebruiksaanwijzing.

In zijn fundamentele recensie (*Dokumentaal*, 19, 1990, 11-21 o.d.t. 'Een *Thesaurus* voor de jaren negentig' roept Bert van Selm op om thans de zijns inziens

noodzakelijke volgende stap te zetten: een repertorium van drukkers en uitgevers als dé bouwsteen voor een geschiedenis van de boekhandel en het gehele boekbedrijf in Nederland. Wellicht overvraagt hij daarmee de ‘Thesaurus 1989’: deze vormt in feite een index op enkele grote drukkersregisters en (een deeltje van) de recente vakliteratuur. Vooral dat

laatste ondergraaft o.i. een beetje de verifieerbaarheid van de gegevens: bij de afzonderlijke lemmata is niet vermeld op welke bronnen de jaartallen teruggaan. Zonder de juistheid van de gegevens in twijfel te trekken, dient hier toch gewezen op deze onzekerheid bij de gewetensvolle gebruiker: op welk drukkersregister, welke STCN-beschrijving of vakartikel berust uiteindelijk de vermelding van déze specifieke jaartallen?

Van Selm droomde van een Nederlandse 'Rouzet': deze Thesaurus mét het werk van B. Dongelmans over de periode 1801-1850 en de 'Adresboeken van de boekhandel' vanaf 1851, zouden het materiaal kunnen leveren voor een database. Die kan dan worden uitgebreid met archiefgegevens, informatie uit boeken (inz. fonds- en veilingscatalogi) en kranten, vakliteratuur enz. Tijd en middelen lijken ons daarvoor echter nog niet voorhanden. J. Gruys en C. de Wolf publiceren ondertussen (jaarlijkse?) aanvullingen in *Dokumentaal.* Daarin wordt belangrijke vakliteratuur verwerkt (bv. de voorbeeldige inventaris *Gheprint te Nymeghen* uit 1990), evenals nieuwe gegevens uit de STCN. Hoe interessant ook voor de specialist, toch lijkt dat o.i. een minder gelukkige evolutie voor de gebruiker: de (herkomst van de) jaartallen worden ogenschijnlijk steeds meer een zaak van de bewerker dan van de bron - een 'autoriteitskwestie' dus.

De zuiverste en meest betrouwbare oplossing lijkt ons de volgende: achter de jaartallen (daarvoor is typografisch genoeg wit beschikbaar) dient met behulp van (liefst doorzichtige en ook los toegevoegde) codes de bron(nen) te worden verantwoord (drukkersregisters, STCN, gedrukte catalogus van binnen- en buitenlandse collecties, 'echte' vakliteratuur). Dan heeft de gebruiker een controleerbaar houvast. Dan ook wordt het (nog) zinvoller de lijst periodiek beschikbaar te stellen. Zo groeit het repertorium organisch volgens de vakontwikkeling.

Deze overwegingen doen echter geen afbreuk aan het praktische nut en de betrouwbaarheid van 'Thesaurus 1989'. Daarvoor staat de acribie van de auteurs borg, evenals het vakmanschap van de uitgever (stevige linnen band, helder zetsel etc.). Dit boek wordt steeds onmisbaarder...

Marcus de Schepper

1589-1989 Labore et Constantia. A collection of 510 editions issued by Christopher Plantin from 1555 till 1589. **Catalogued by Claude Sorgeloos; introd. Leon Voet. - Brussels: Eric Speeckaert, 1990. - 465 p., ill., 25 cm. - BF. 3000.**

Ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van het overlijden van Christoffel Plantijn in 1589 bracht de Brusselse boekhandelaar Eric Speeckaert een belangrijke collectie van meer dan 500 Plantijn-drukken bijeen. Geïnspireerd door een catalogus van drukken van de Estienne-familie, opgesteld in 1982 te New-York, wou Eric Speeckaert een gelijkaardige catalogus tot stand brengen voor drukken van Christoffel Plantijn.

De catalogus werd opgesteld door Claude Sorgeloos en van een inleiding voorzien door Prof. Dr. Leon Voet. In zijn inleiding 'Plantin's everlasting fame' beschrijft

Sorgeloos kort leven en activiteit van Plantijn als drukker en geeft hij een beknopt overzicht van de aanwezigheid van Plantijn-drukken in enkele bibliotheek- en veiling-

catalogi vanaf de dood van de aartsdrukker tot heden.

De collectie die Eric Speeckaert bijeen gebracht heeft is indrukwekkend. Niet alleen door het aantal en de kwaliteit van de drukken, maar ook door de mooie boekbanden en de herkomst van deze exemplaren. Daarbij spreken enkele van de vroegere bezitters van deze boeken tot de verbeelding: koning Hendrik III van Frankrijk, Jacques-Auguste de Thou, Jean-Baptiste Colbert en zoveel andere bekende boekenliefhebbers uit vroegere en moderne tijden.

Bijna alle belangrijke werken, gedrukt door Christoffel Plantijn, zijn vertegenwoordigd in deze verzameling. Alle voorname Plantijn-drukken opsommen die zich in deze collectie bevinden, zou uiteraard onbegonnen werk zijn. Toch wil ik de volgende hier vermelden: de verzamelde werken van Augustinus in tien delen (1577), het vierdelige Corpus iuris civilis (1575), de intrede van de hertog van Anjou te Antwerpen in 1582, de *Opera* van Joannes Goropius Becanus (1580), twee Italiaanse (1581 en 1588) en één Franse editie (1582) van de beschrijving van de Nederlanden van Lodovico Guicciardini, de verzamelde werken van Hiëronymus in 8 delen (1579), een twintigtal werken van Justus Lipsius, de *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573) en de *Vivae imagines* van Juan Valverde (1572/79).

Plantijns meesterwerk, de *Polyglot-bijbel*, is het pronkstuk van de collectie. Dit was immers het exemplaar dat in bezit was van de Franse koning Hendrik III, die Plantijn in 1577 trachtte over te halen zijn drukkerij naar Frankrijk over te brengen. Het exemplaar belandde na een tocht via diverse Zwitserse bibliotheken eind vorige eeuw weer in België bij de Jezuïeten van Edingen waar het bleef tot begin deze eeuw. In het eerste deel van deze *Biblia Regia* ontbreken de 2 folio's (p. [41-44]) met drie brieven van Filips II aan de hertog van Alva, Plantijn en de professoren van Leuven (wat Sorgeloos ‘the dedicatory to King Philip II’ noemt). Volgens Sorgeloos werd dit exemplaar daarmee ‘aangepast’ om de Franse koning, de grote rivaal van Filips II, niet voor het hoofd te storen. Dit verhaal klinkt eigenlijk te mooi om waar te zijn. Wat was het nut om deze vier pagina's te verwijderen als op de titelpagina vermeld stond ‘Philippi II reg. cathol. pietate, et studio ad sacrosanctae ecclesiae usum’ en in de voorrede nog verschillende andere brieven van Filips II en zijn privilegie opgenomen zijn, die niet uit dit exemplaar verwijderd zijn? Een logischer verklaring ligt in het feit dat deze drie brieven van Filips II op de volgende pagina's nog eens gedrukt staan en dat daarom de pagina's [41-44], die toch dubbel zijn, uit dit exemplaar verwijderd zijn.

Merkwaardig in deze collectie is een aantal ordonnanties die in het bezit waren van Isaura-Maria-Josephina Moretus (1833-1905). Zij was de dochter van Edward Moretus, de laatste eigenaar van de Officina Plantiniana. 57 van deze ordonnanties werden nooit afgesneden. In een viertal gevallen vindt men zelfs twee verschillende ordonnanties gedrukt op hetzelfde vel. Hieronder bevindt zich ook de Franse versie van een ordonnantie van 10 februari 1583 voor de Franse kooplui te Antwerpen die niet beschreven is in de *Plantin Press.* Alleen een Nederlandse versie was hiervan tot nog toe bekend.

Een tweede tot nog toe ongekende Plantin-druk is een heruitgave van de *Synonyma propriorum nominum* van de Franse humanist Joannes Ravisius Textor (1480-1522 of 1524), gedrukt door Plantijn in 1575. De eerste editie van dit werk door Plantijn dateert van 1565, waar het gedrukt was als een aanvulling op het *Epithetorum... epitome* van Ravisius Textor dat het jaar ervoor gedrukt was. Ook op de titelpagina

van de editie van het *Epithetorum... epitome* van 1574 is de *Synomyma...* op de titelpagina aangekondigd. Beide werkjes konden samen of apart gekocht worden. Zo vond ik door een kleine steekproef in het *Journal* van 1575 (Museum Plantin-Moretus, archief nr. 53) een verkoop op 21 augustus van 5 *Synonyma* voor 1 st. het exemplaar en op 28 oktober

een verkoop van 6 *Epitheta* samen met de *Synonyma* voor 4 st. het exemplaar.

Van een viertal edities waarvan het bestaan tot nog toe alleen gekend was door een vermelding in de Plantijnse archieven, zijn in de collectie van Eric Speeckaert ook exemplaren aanwezig.

Voor de beschrijving van al deze drukken heeft Sorgeloos nauwgezet het model van de *Plantin Press* van Prof. Voet gevolgd. Voor nieuwe edities geeft hij een bibliografische transcriptie van de titelpagina, de collatie, signaturen, paginering, inhoud en vingerdruk. Voor varianten van al gekende drukken beperkt hij zich tot het opgeven van de verschillen van deze varianten met de editie die reeds beschreven is in de *Plantin Press.*

Erg storend is het groot aantal fouten in de tekst. Wanneer Sorgeloos zoveel aandacht wou besteden aan een juiste bibliografische transcriptie van de titelpagina, dan had dit toch met meer zorg moeten gebeuren. Vooral valt dit natuurlijk op als de foto van de titelpagina opgenomen is bij de beschrijving van het boek. Dan blijkt dat woorden soms verkeerd getranscribeerd zijn, accenten vaak foutief staan, afkortingen soms wel, soms niet opgelost zijn. De gebruikelijke afkorting van een eind-m of-n wordt weergegeven door een accent boven de klinker i.p.v. een horizontaal streepje, wat alleen maar verwarring kan veroorzaken tussen een dergelijke afkorting of een echt accent. Op p. 128 is in de titel van de *Biblia Hebraica* van 1583 het zinnetje '(libri) quos Ecclesia orthodoxa, Hebraeorum Canonem secuta, inter Apocryphos recenset', in de titelbeschrijving veranderd in 'qui vocantur APOCRYPHI'! Zo spreekt hij bv. ook telkens van de 'Metamorphoseon' van Ovidius (i.p.v. van 'Metamorphoses') (p. 192, 338, 339, 412). Nog enkele andere opvallende fouten: 'Alacala' i.p.v. 'Alcala' (p. 119), 'exercimenta... Manuele' i.p.v. 'exercitamenta... Manuale' (p. 164), de ligatuur van de Griekse letters σ en τ wordt gelezen als ξ (p. 208), 'Hans Huys' i.p.v. 'Frans Huys' (p. 419) en zo zijn er nog tientallen andere fouten te vinden in deze catalogus.

Een dergelijke prestigieuze catalogus, die Eric Speeckaert blijkbaar op het oog had, had ook betere foto's verdiend. Een catalogus met zoveel mooie en verzorgde boekbanden had wel enkele kleurfoto's verdiend. De zwart/wit foto's die er nu in staan, zijn ook niet van al te beste kwaliteit. Zo is de band van nr. 187 (*Ciceronis ac Demosthenis sententiae*, 1561) mogelijk vervaardigd in de Gulden Passer zelf, maar de foto van deze band is niet veel meer dan een zwarte vlek.

De hele collectie door Eric Speeckaert verzameld, is nu verkocht aan een privé-verzamelaar. Jammer dat een dergelijke rijke collectie Plantijn-drukken niet door een openbare instelling kon gekocht worden. Toch is ze voor iedere onderzoeker toegankelijk gemaakt door de nieuwe eigenaar, Culturafonds te Dilbeek - een prijzenswaardig initiatief.

Dirk Imhof

Z.R.W.M. von Martels, *Augerius Gislenius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote, Een biografische, literaire en historische studie met editie van onuitgegeven teksten.* Proefschrift Groningen. - Groningen, 1989. - xx, 599 p./kol.; 27

cm. - ISBN 90-9002963-X. Fl. 75 (besteladres: Dr. Z.R.W.M. von Martels, Tolhuisweg 11, NL-7722 HS Dalfsen).

Ogier Ghiselin, heer van Busbecq (het huidige Bousbecque in het Franse Département du Nord, op enkele kilometers van Komen en Wervik), doorgaans in de Latijnse teksten verschijnend als Augerius Gislenius Busbequius (1522-1592), is een fascinerende persoonlijkheid.

Hij was een voortreffelijk humanist, maar heeft nagenoeg niets gepubliceerd op dat terrein. Wel duikt zijn naam voortdurend op in de geleerdenbriefwisseling van zijn tijd. Na studies aan enkele universiteiten (Leuven, Parijs, Bologna, Padua), trad hij in 1554, amper 32 jaar oud, als beroepsdiplomaat in dienst van Ferdinand, aartshertog van Oostenrijk, koning van Hongarije en Bohemen, in 1556 tevens keizer na de troonsafstand van zijn broeder Karel V. Hij is tot het einde van zijn dagen in dienst gebleven van de Oostenrijkse Habsburgers. De kersverse diplomaat werd onmiddellijk sultan van het machtige Ottomaanse rijk, Süleyman de Grote. Hij verbleef uit dien hoofde in Turkije van 1555 tot 1562.

Bij zijn terugkeer te Wenen werd hij de *preceptor* van de jonge zonen van de nieuwe keizer Maximiliaan II, die hij o.m. op reizen naar Spanje begeleidde. Hij kreeg in 1574 opnieuw een vertrouwensmissie: hij moest te Parijs, na de dood van Karel IX, de douarie gaan opeisen van diens weduwe Elisabeth van Oostenrijk. Hij is in Frankrijk voor de belangen van de prinses blijven zorgen tot het einde van zijn leven, tevens te Parijs fungerend als ambassadeur van de Habsburgse keizers aan het hof van de Valois.

De Westvlaming Busbequius heeft een druk en bewogen leven geleid, maar hij zou ongetwijfeld grotendeels in de vergetelheid zijn geraakt en enkel in de geschiedenis van het humanisme een voetnoot hebben gekregen om zijn transcriptie van de *Res gestae* van Augustus, het merkwaardig relaas van de regeringsdaden van de eerste Romeinse keizer, overgeschreven van een monument te Ancyra (het huidige Ankara) en, kenschetsend voor de man, aan een andere Zuidnederlandse humanist, Andreas Schottus, ter publikatie toevertrouwd; en om de 255 Griekse handschriften uit Constantinopel meegebracht, bewaard in de keizerlijke (thans: Nationale) bibliotheek te Wenen; ware het niet voor de vier zogenaamde *Turkse brieven* en de *Exclamatio*, een uiteenzetting over het Turkenleger en hoe dat te bestrijden.

De *Turkse brieven* en de *Exclamatio* waren de neerslag van zijn belevenissen in het Ottomaanse rijk en geven een ongemeen belangwekkende - en objectieve - kijk op het politieke en sociale leven in het machtige imperium, dat toen een zo dreigende schaduw wierp over Midden-Europa. De eerste brief en de *Exclamatio* verschenen in 1581 te Antwerpen bij Christoffel Plantijn. Het ging - naar we mogen aannemen - om een ‘ongeoorloofde’ druk; in die zin dat de Brugse humanist Lodewijk Carrio, die in de Parijse woning van Busbequius een vaak geziene gast was, daar het handschrift moet hebben aangetroffen en meegenomen en het zonder de formele toestemming van de auteur aan Plantijn ter publikatie doorspeelde. Het heeft er echter de schijn van dat de gezant Carrio diens eigenmachtig optreden niet kwalijk heeft genomen. De tweede uitgave, reeds in 1582, eveneens bij Plantijn gepubliceerd, en waarin ook de tweede *Turkse brief* was opgenomen, kwam er in elk geval met zijn medewerking. Het was eveneens Busbequius die het mogelijk maakte dat de vier brieven (met de *Exclamatio*) uiteindelijk in 1589 in één deel konden verschijnen te Parijs bij Plantijns schoonzoon Egidius Beys. Het is echter typerend voor de angstvalligheid waarmede Busbequius zich steeds als auteur op de achtergrond wenste

te houden, dat zowel de editie van 1582 als deze van 1589 nog steeds Lodewijk Carrio als ‘uitgever’ en initiatiefnemer blijven noemen.

Het werk kende een enorme belangstelling en beleefde talloze herdrukken en heel

wat vertalingen... Het zijn deze *Turkse brieven* en de *Exclamatio* die, zoals de titel duidelijk aangeeft, centraal staan in het proefschrift van Dr. von Martels. Maar de auteur geeft toch meer - en veel meer - dan hij belooft. Om de grote verscheidenheid en de potentiële betekenis van zijn studie duidelijk te maken, is het aangewezen de inhoud even door te nemen. De verhandeling is verdeeld over vier delen en opgesplitst in negentien hoofdstukken en vier appendices. *I. De vroegste biografische traditie en de gescheidenis van Busbequius' faam over de laatste vier* eeuwen (kol. 10-49). De oudste biografieën - Hfdst. II. Busbequius' faam; *II. De ontstaans- en drukgeschiedenis van de* '*Legationis Turcicae epistolae quatuor*' (kol. 50-102). Hfdst. III. De wording van de 'Legationis Turcicae epistolae quatuor'. Hfdst. IV. De drukgeschiedenis van de 'Legationis Turcicae epistolae quatuor'; *III. De levensgeschiedenis van Augerius Gislenius Busbequius* (kol. 103-370). Hfdst. V. De jeugdjaren van Augerius Gislenius Busbequius. Hfdst. VI. Het gezantschap aan het hof van sultan Süleyman. Hfdst. VII. Van Wenen naar Madrid en terug (1554-1555). Hfdst. VIII. Terugkeer naar Constantinopel (1556). De onderhandelingen van Verantius, Zay en Busbequius over een wapenstilstand (1557). Hfdst. IX. De onderhandelingen van Busbequius na de dood van Rüstem Pasja (1557-1561). Hfdst. X. De laatste jaren van het gezantschap. Hfdst. XI. Het verblijf in Spanje en Wenen (1563-1574). Hfdst. XII. Het verblijf in Parijs. 'Maître de Maison' van Elisabeth, koningin-weduwe van Frankrijk (1574-1591). Hfdst. XIII. De laatste levensdagen van Busbequius. Zijn overlijden en begrafenis. *IV. Busbequius' verdiensten op het gebied van de wetenschap* (kol. 371-468). Hfdst. XIV. Busbequius als man van wetenschap en maecenas. Hfdst. XV. Antiquarische belangstelling. De ontdekking van het 'Monumentum Ancyranum'. Hfdst. XVI. Busbequius' aandacht voor boeken en handschriften. De lotgevallen van zijn bibliotheek. Hfdst. XVII. Interesse voor de volkstalen. Het Krimgotisch. Hfdst. XVIII. Onderzoek naar planten en dieren. Hfdst. XIX. 'Exclamatio, sive de re militari contra turcam instituenda consilium'; *Appendices* (kol. 469-548). I. De inhoud van de Turkse brieven. II. Documenten (uitgave van brieven van Busbequius aan de keizers Ferdinand en Rudolf II, aan de humanisten Andreas Masius en Von Dietrichstein; brief van Matthioli aan Busbequius; 1554-1576). III. Overzicht van de uitgaven van Busbequius' geschriften. IV. Overzicht van de correspondentie van Busbequius en van de overige ongepubliceerde documenten; gevolgd door een samenvatting in het Engels, een bibliografie, een register op verwijsplaatsen naar Busbequius' geschriften, en een register op persoonsnamen en geografische aanduidingen.

De auteur heeft bronnen en reeds bestaande literatuur opgespoord met een zorg een een grondigheid die bewondering afdwingt. Hij heeft zijn materiaal met veel kritische zin bekeken en voortreffelijk verwerkt. Zijn verhandeling vormt een standaardwerk van grote waarde en blijvende betekenis voor het leven, de geschriften en de betekenis van zijn held, met vele bijkomende uitweidingen van belang voor de geschiedenis van het humanisme en de wetenschappen in de Nederlanden in de 16de eeuw en voor de kennis van het Ottomaanse rijk zoals het was en zoals het tevoorschijn treedt doorheen de verkleurende westerse bril van Busbeqius.

De wijze waarop de stof werd verknipt over de negentien hoofdstukken leidt echter wel tot tal van herhalingen en langdradigheden en soms een zekere verwarring die had kunnen worden vermeden of minstens sterk beperkt. Het meest storend is o.i. toch wel het feit dat de auteur zijn verhandeling opent met een paar hoofdstukken

over de vroegste biografische tradities en de geschiedenis van Busbequius' faam, maar nalaat voorafgaandelijk, al ware het maar in telegramstijl, de belangrijkste feiten uit het leven van de humanist-diplomaat op een rijtje te zetten. Nu ontrafelt het leven zich heel langzaam, versnipperd over vele hoofdstukken en verdronken in de massa bijko-

mende details. Een zware handicap voor de lezer die niet door en door vertrouwd is met de biografie van Augerius Gislenius Busbequius.

Dit zijn evenwel bemerkingen die in niets afbreuk doen aan de waarde en de betekenis van het proefschrift van Dr. von Martels.

L. Voet

A.F. Allison & D.M. Rogers, *The contemporary printed literature of the English Counter-Reformation between 1558 and 1640: an annotated catalogue. Volume I.* (With the collaboration of W. Lottes) *Works in languages other than English.* - (Aldershot): Scolar Press, (1989). - xxviii, 291 p.; 24 cm. - ISBN 0-85967-640-4. £60.00.

Wie zich bezighoudt met drukken uit de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, komt vroeg of laat in aanraking met verboden boeken. Wèlke boeken verboden worden, hangt uiteraard af van de overheid van het ogenblik. Zo werden in de Nederlanden ten tijde van Keizer Karel en Filips II de hervormde geschriften het slachtoffer. In Engeland waren het nu eens boeken die de nieuwe leer propageerden (onder 'Bloody Mary'), vanaf 1558 de werken van de Rooms-katholieken. Verboden geschriften werden toch gedrukt, natuurlijk, ofwel in het buitenland waar het ongestraft kon gebeuren, of ondergronds in eigen land. De lange heerschappij van Elizabeth I (1558-1603) was er oorzaak van dat de Engelse katholieke schrijvers hun toevlucht tot bovengenoemde praktijken hebben gezocht.

Sedert geruime tijd hebben twee Engelse geleerden, Anthony Allison en David Rogers, destijds respectievelijk verbonden aan de British Library en de Bodleian Library, deze omvangrijke literatuur opgespoord en geïnventariseerd. In 1956 verscheen het Engelstalige luik hiervan onder de titel *A catalogue of catholic books in English printed abroad or secretly in England, 1558-1640*; het werk is bij bibliografen, bibliothecarissen en antiquaren bekend als A & R.

Het plan voor een nieuwe uitgave kreeg spoedig een uitgebreidere doelstelling. Het beeld van de controverse literatuur in Engeland in de betrokken periode kan slechts volledig zijn door ook de niet-Engelstalige drukken er bij te betrekken. De nieuwe bibliografie is in twee delen opgevat: het eerste deel dat nu ter tafel ligt, behandelt de nog niet eerder besproken anderstalige edities van Engelse katholieke auteurs; het tweede deel zal een bijgewerkte editie van A & R zijn.

Geschriften van katholieken in Engeland dus: Engeland te verstaan in de ruime zin, met inbegrip van Ierland, Schotland en Wales. Nader bepaald gaat het om 'affairs of English catholics', d.w.z. alles wat van ver of nabij met katholieke aangelegenheden te maken heeft. Werken over bv. natuurkunde zijn dus niet opgenomen, ook al komt de auteur ervan wèl met andere werken over katholieke zaken voor (in de bibliografie gemerkt met een dubbel kruisje). Dat bepaalde onderwerpen randgevallen zijn, is al spoedig duidelijk: werken over filosofie, politiek en geschiedenis bv. worden wel opgenomen 'if they have a sufficiently close bearing on the politico-religious situation in England'. Literaire geschriften komen in aanmerking wanneer het onderwerp of de ontstaansgeschiedenis ervan met het katholicisme in Engeland te maken hebben. Dit

verklaart o.m. de afwezigheid van More's *Utopia*, om een algemeen bekend voorbeeld te noemen. De Engelse katholieke colleges op het continent, zoals dat te Dowaai, te Sint-Omaars, te Luik komen met hun literaire activiteiten wèl aan de orde. Voor de buitenstaander/zoeker lijkt dit eerste selectiecriterium niet altijd glashelder. Toch is het historisch verantwoord en levert het voor hen die een beetje met dit aspect van de Engelse geschiedenis vertrouwd zijn, geen noemenswaardige moeilijkheden op. Anders is het met enkele van de volgende criteria (ik som ze gewoon op): godsdienstige werken van niet-Engelse tijdgenoten door Engelse katholieken uitgegeven (bv. *De instructione sacerdotum* van de Spanjaard F. de Toledo, bezorgd door R. Gibbons); middeleeuwse teksten door en voor Engelse katholieken in de betrokken periode gepubliceerd (bv. een editie van Thomas a Kempis door F. Walgrave); liturgische werken in het Latijn ‘ad usum’ van de Engelse katholieke gemeenschap; Engelse katholieke auteurs die als vertaler optreden; niet-Engelse katholieke auteurs van commentaren en replieken op werk van Engelse katholieken; werken door niet-Engelse katholieken over Engelse katholieke aangelegenheden.

Dit eerste deel repertorieert alfabetisch in een eerste (en grootste) onderdeel, ‘Catalogue part I (Personal)’, d.z. de persoonsnamen (meer dan 1400 nummers). Persoonsnamen zijn evenwel niet steeds auteursnamen: het kunnen ook onderwerpen zijn (bv. teksten over Mary Stuart staan s.v. Mary, Stuart, Queen of Scots), of de namen van Engelse vertalers en tekstbezorgers van geschriften van vreemde auteurs (bv. een Latijnse uitgave van Ignatius' *Exercitia spiritualia* bezorgd door het Jezuïetencollege te Sint-Omaars staat s.v. English Jesuits). Verder zitten in de auteursnamen ook corporatieve auteurs (bv. England. Catholic Church als verantwoordelijke voor de publikatie van liturgica). Het tweede, kleinere onderdeel, ‘Catalogue Part II (Subject Section)’ behandelt, chronologisch geordend, de geschriften van al dan niet Engelse katholieken die aan het hoofdcriterium beantwoorden, ‘maar geen plaats hebben kunnen vinden in Part I’. In deze opsplitsing ligt m.i. het enige zwakke punt van A & R I. Werken die op een of andere manier in relatie staan met de ‘affairs of English catholics’ kunnen immers, al naar gelang van het geval, op auteursnaam, corporatief hoofdwoord, anoniem hoofdwoord of onderwerp een plaats in het alfabet krijgen. Vooral ook omdat dit tweede onderdeel slechts iets meer dan twintig pagina's bedraagt, zal de gebruiker er steeds op bedacht moeten zijn Part II niet over te slaan!

De titelbeschrijving houdt het ideale midden tussen een echte ‘short title’ en een uitgebreide transcriptie; het impressum is woordelijk weergegeven. Verder is in de regel slechts het bibliografisch formaat gegeven en het ev. aantal delen. Bijzonder waardevol en verhelderend zijn in al hun beknoptheid de toelichtingen bij de meeste titels gegeven: betreffende de inhoud of de auteur, bibliografische bijzonderheden, waaronder de collatie voor zover die het enige element ter onderscheiding van twee drukken is. Dit betekent dat de titels die deze toelichting niet hebben, dus niet meteen met een ander exemplaar gecollationeerd kunnen worden: de auteurs bestempelen hun werk inderdaad ook als een geannoteerde catalogus, niet als een bibliografie. Naar bestaande repertoria wordt verwezen voor zover ze meer gegevens bezitten.

Er is in dit boek a.h.w. gewoekerd met de plaatsruimte; het resultaat is een perfect leesbaar, handzaam boek waarvan de inhoud véél zwaarder weegt dan het object! De specifieke invalshoek - ‘affairs of English catholics’ - maakt registers meer dan ooit onontbeerlijk. Er is een titelindex, een topografisch en een alfabetisch register

van drukkers en uitgevers, een chronologisch register en ten slotte een algemeen register van persoons- en plaatsnamen. De exemplaaropgave is geschied zoals gebruikelijk in de Engelse STC's. Er is evenwel, na de vermelding van Londen, Oxford en Cambridge, voorrang verleend aan de bibliotheken op het continent; het Amerikaanse bezit kan

immers gemakkelijk uit de National Union Catalog afgelezen worden. Vermits een Europese NUC nog niet voor morgen is, mogen wij de auteurs hiervoor wel bijzonder erkentelijk zijn, ook al zijn de exemplaren tot 15 beperkt. Overigens is de lijst van bibliotheken omvangrijk (acht bladzijden), waarin België met 25 bibliotheken vertegenwoordigd is. De Germaanse taal die in dit land wordt gesproken blijkt voor velen helaas nog steeds een onduidelijk iets te zijn: van 'Dutch' wordt een zie-ookverwijzing naar 'Flemish' gemaakt en omgekeerd (p. 27) waar het resp. een Amsterdamse en een Antwerpse druk betreft! De taal van de oude Nederlanden is 'Nederlands', in het Engels 'Dutch'; daarbinnen zijn Hollands, Zeeuws, Vlaams, Brabants... streekvarianten.

Zoals reeds even aangeraakt, is dit niet enkel inhoudelijk maar ook van allure een wetenschappelijk boek: aangenaam papier, geen nodeloze witpartijen in het zetwerk en kleine perfect leesbare letter, gebonden in okerkleurig linnen met een sobere stofwikkel waarop de titel; in één woord eenvoud en duidelijkheid ten behoeve van de gebruiker. Hier kunnen heel wat uitgevers op het continent zich op inspireren.

Elly Cockx-Indestege

E. Van Balberghe, *Etiquettes anciennes de libraires belges. Première série.* - (Documenta et opuscula, n°7). - Brussel: E. Van Balberghe, 1987. - (38) p., ill., 23 cm. - BF 350.

De nood aan een corpus van etiketten van Belgische boekhandelaars uit het verleden doet zich reeds lang gevoelen bij wie zich inlaat met de geschiedenis van de produktie en distributie van het boek. Etiketten geven aan welke boeken of handschriften door welke boekhandelaars (of antiquaren) in welke centra verhandeld werden. Niet zelden vormt het etiket een eerste aanknopingspunt bij het onderzoek naar de datering (bij benadering) van ongedateerde drukken. Net zoals het ex-libris, kan het iets vertellen over de geschiedenis van dat welbepaalde exemplaar waarin het voorkomt.

Emile Van Balberghe heeft het op zich genomen zulk een corpus samen te stellen. De eerste serie bevat de reproduktie van 25 etiketten van 10 verschillende boekhandels uit de tweede helft van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw. De reprodukties gaan vergezeld van korte biografische notities en bibliografische verwijzingen. Wij juichen dit initiatief toe en hopen dat dit repertorium verder zal uitgebreid worden.

Toch kunnen wij het niet nalaten te betreuren dat de auteur geen grotere inspanning geleverd heeft om meer biografische en bedrijfshistorische gegevens samen te brengen betreffende de betrokken boekhandels. Hij heeft zich beperkt tot de bestaande literatuur en geen gebruik gemaakt van de ter beschikking staande bescheiden in stads- en rijksarchiefbewaarplaatsen. De consultatie van bevolkingsregisters, registers van de patentbelasting e.d.m. had - voor wat de 19de eeuw betreft - ongetwijfeld gegevens opgeleverd voor de - inzake de boekgeschiedenis zo belangrijke - nadere datering van de gereproduceerde etiketten (bijv. door het achterhalen van opeenvolgende

adreswijzigingen).[1] Wij vinden het spijtig dat de auteur niet aangeeft in welke boeken de gereproduceerde drukseltjes voorkomen: niet enkel omdat hierdoor iets meer zou kunnen vernomen worden over het fonds van de betrokken handelaar, maar ook omdat aldus een kans onbenut is gelaten inzake de datering van de etiketten. Misschien zal opgeworpen worden dat de publikatie daardoor te lijvig en onbetaalbaar zou worden. Daartegen valt echter in te brengen dat een meer compacte lay-out gemakkelijk dat euvel zou kunnen verhelpen. De gereproduceerde etiketten waren, voor zover wij dit kunnen nagaan, in typografie uitgevoerd. Voor nummer 2 is dit op de reproduktie minder duidelijk: betrof het misschien een steendruk? Aan dit onderscheid zal in de toekomst eveneens aandacht moeten besteed worden, al was het alweer maar ter wille van de datering.

Wanneer wij hier deze kritische bemerkingen publiceren, dan is dit enkel omdat wij er zo sterk van overtuigd zijn dat er een zo bruikbaar en betrouwbaar mogelijk repertorium van boekhandelsetiketten uit onze gewesten tot stand zou moeten komen.

A.K.L. Thijs

Le Salon Emile Verhaeren: donation du Président René Vandevoir au Musée Plantin-Moretus à Anvers = Het Salon Emile Verhaeren: schenking Voorzitter René Vandevoir aan het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen: **catalogue de la collection rédigé par René Vandevoir (†), complété et mis au point par Francine de Nave - catalogus van de verzameling door René Vandevoir, aangevuld en bijgewerkt door Francine de Nave. - Antwerpen: Museum Plantin-Moretus. 1987. - [xiv], 661 p., ill.; 26 cm. - BF 2500.**

Op 20 november 1965 schonk de Franse magistraat René Vandevoir (1892-1966) zijn ‘Ensemble Emile Verhaeren’ aan het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen. Samen met de Verhaerencollecties in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel (handschriften, brieven, bibliotheek en werkkamer), vormt deze verzameling de basis voor het onderzoek van leven en werk van de grote symbolistische dichter. Emile Verhaeren (St.-Amands 21 mei 1855 - Rouen 27 november 1916) werd met zijn talrijke bundels (van *Les Flamandes* 1883 tot *Les Heures du Soir* 1911) een sleutelfiguur in de renaissance van de Franstalige literatuur in België rond de eeuwwisseling. In gloedvolle verzen vertolkte hij zijn humanitair geloof in menselijke vooruitgang en solidariteit, evenals zijn liefde voor de kunstenares Marthe Massin (1860-1931), die in 1891 zijn vrouw werd.

René Vandevoir, die na een lange carrière in de magistratuur in 1957 Kamervoorzitter bij het Hof van Beroep te Dowaai werd, begon reeds op jeugdige leeftijd zijn bewondering voor de dichter bibliofiel vorm te geven. Hij verzamelde systematisch handschriften, drukproeven, eerste edities, opdrachtexemplaren, bibliofiele uitgaven en allerlei ‘Verhaeriana’ m.b.t. vrienden en artistieke relaties van de dichter. Deze documenten liet hij door de beste Franse boekbinders in een passende band

1 Wat op basis van niet eens exhaustief archiefonderzoek (aangevuld met adresboeken) mogelijk is, werd al jaren geleden mooi geïllustreerd door de publikatie van Jules Verhelst in *De Gulden Passer* over de Antwerpse boekdrukkers.

samenvoegen met de betreffende bundels en werken. In 1937 publiceerde hij in A *Marthe Verhaeren* de 219 brieven tellende correspondentie van de dichter met zijn vrouw. Vandevoir zelf beschreef in de lyrische rede *Sur la route exaltante de Verhaeren*, uit 1959, zijn admiratie voor de dichter van *l'Escaut.*

Om zijn 'Ensemble Emile Verhaeren' waardig te bewaren, vertrouwde hij het toe aan het Plantijnmuseum, de prachtige woning van de Fransman Christophe Plantin in de stad aan Verhaerens stroom, de Schelde. R. Vandevoir overleed op 26 juli 1966, kort vóór de opening van de 'Salon Emile Verhaeren' op 19 oktober 1966. Zelf had hij het grootste deel van zijn verzameling gedetailleerd beschreven. Het persklaar maken daarvan en de aanvullende beschrijvingen werden voltooid door Dr. Francine de Nave, conservator van het Plantijnmuseum.

Het indrukwekkend 'Ensemble Emile Verhaeren' omvat 48 handschriften, 18 bundels correspondentie, 836 boeken (waaronder 514 met werk van Verhaeren), talloze archivalia, een honderdtal foto's, evenveel tekeningen, prenten en schilderijen etc. Zo is er werk van beeldende kunstenaars als J. Ensor, A. Maillol, F. Rops, J. Toorop, Th. van Rysselberghe en uiteraard van Marthe Verhaeren.

De beschrijvende catalogus (pp. 105-660!) wordt voorafgegaan door een aantal gelegenheidsteksten en -toespraken, gedeeltelijk eerder verschenen (1966) in de plaquette bij de presentatie van de schenking in het Museum. R. Vandevoir wordt voorgesteld en herdacht door enkele vrienden en collega's. Zijn 'Liminaire' bij de catalogus bestaat uit 'Pages brèves' - een ontroerende terugblik op de groei van zijn verzameling - en de hogervermelde lofrede 'Sur la route exaltante de Verhaeren'.

Daar Verhaerens eigen bibliotheek (grotendeels) in Brussel wordt bewaard, zijn hier slechts enkele opdrachten *aan* Verhaeren aanwezig (o.m. van Francis Jammes en André Gide). Het aantal opdrachtexemplaren *door* Verhaeren gesigneerd is daarentegen welhaast uniek; E. de Goncourt, J. Barbey d'Aurevilly, G. Eekhoud, J.K. Huysmans, E. Zola, S. Mallarmé, P. Loÿs, R.M. Rilke, J. Greshoff, S. Zweig enz.

Vaak bevatten de banden 'aanvullende' documenten, autografen van de gedichten, correspondentie met uitgever en illustrator. Zo bv. nr. 323 met brieven van Insel-uitgever A. Kippenberg en S. Zweig, én met de 15 originele tekeningen van Henry Ramah. Deze uitzonderlijke ensembles werden gebonden door meester-binders als Mercier, Huser, Claessens, Stroobants e.a., alle volgens aanwijzingen van Vandevoir. Wie de Verhaerenvitrines in het Plantijnmuseum bekijkt, zal de vaak geraffineerde schoonheid ervan kunnen bewonderen. (Dergelijke moderne banden zijn trouwens ook te zien in de eveneens in het Museum bewaarde collectie van Max Horn, met vooral oudere Franse literatuur). Een namen- en titelregister zou de rijkdom aan boekhistorische en literaire en artistieke gegevens nog beter hebben ontsloten. Wie bv. de opdrachtexemplaren aan Rilke wil terugvinden, zal enige tijd nodig hebben voor hij bij de nrs. 250 (*Les Héros* 1908) en 281 (*Les rythmes souverains* 1910) terechtkomt.

Voorbeeldig vormgegeven (H. Binneweg) en gedrukt (Govaerts) is deze in linnen gebonden catalogus (met bijpassende hoes) een fraai werkstuk, de bibliofiele liefde van verzamelaar en museum waardig. Bij het naderen van een nieuwe eeuwwisseling biedt hij ons beelden, gedachten en gevoelens uit een welhaast voorgoed verdwenen wereld, in handschrift en druk verwoord door een fascinerend dichter.

Marcus de Schepper

Naamregister

Accolti, Benedetto 149
Ackermans, Henrick 152
Adorne, Ancelm 10, 17, 19, 20, 21, 26, 35, 41, 42
Adorne, Ancelm, Jan 41-42
Adrichem, Christiaan van 6, 30, 31, 53, 54, 58, 62, 68
Aelst, Guilliam van 115
Aerts, Jan, 10, 18-22, 31, 34, 44, 60
Aetheria 34
Affringues, Bruno d' 174
Agricola, Henricus zie Ackermans
Agricola, Rudolf 166-167
Alessandrino zie Bonelli
Alexander de Grote 178
Allison, A.F. 215-217
Alva, hertog van 124, 211
Andelot, Mons. d' 91
Anderlecht, Andries van 88
Andreae, Jacob 116
Andreas, Valerius 171
Anjou, hertog van 211
Anna v. Saksen 85, 103
Antoine de Bourbon (Navarre) 81-82
Aquaviva, Claudius 113
Arculf 34
Arendsz., Jan 110-111
Arias Montano, Benito 140
Assonleville, Christ. d' 74
August v. Saksen 80, 86, 102-104, 107, 111
Augustinus (Hl.) 211
Augustus (keizer) 213
Auxy, Philippe d' 97

Balberghe, E. van 217-218
Balduinus, Franciscus 116
Barberi, Francesco 134
Barbey d'Aurevilly 219
Beaufort, L.F. de 114
Beauvais, Vincentius van 9
Beda 34
Beke, Pieter van der 63
Bembo, Pietro 149
Benedictus (Hl.) 178
Berchem, Jan van 10, 19, 22, 35, 48, 64
Berchem, Willem van 40
Berck, Johan 65

Bergen, Hendrik van 44
Berlaymont, Karel van 95-96
Bethlehem, J. 57
Bethlem, heer 31, 53
Beveren zie Hendrikszn
Beys, Egidius 213
Beza, Th. 81-82, 84, 89, 92, 102, 115-122, 126-127
Biglia, nuntius 90
Binneweg, H. 219
Blois, Jehan le 122
Blois van Treslong, Jan 104
Bochinus zie Boquinus
Bockenberch, Jacob Dircxz 61
Boethius 162
Boldensele, Wilhelm van 8, 34
Bollius, Johannes 54
Bombergen, Cornelis van 107
Bon, Arnold 64-65
Bonelli, Michele 90
Boquinus, Petrus 95
Bor, Pieter 96, 99, 101, 103, 105, 106, 114
Borculo(o), Herman 58
Bostius, Arnoldus 175
Botnia, Julius van 52
Botnia, Tjalling van 52
Bottis, Nicolao de 142
Bouillon, Boudewijn van 10
Bouillon, Godfried van 10
Bray, Guy de 83-84, 91, 105, 121
Brechtius zie Ackermans
Brederode, Hendrik van 73-74, 93, 105, 109, 112, 114
Brenz, Johann 77, 95, 116, 125
Brimeu, Charles de 88
Bronckhorst Batenburg, Dirk van 40
Brouwer, Chr. 192
Brummel, Leendert 204, 207
Bruno (Hl.) 174-178
Bruyne, Auguste de 44
Bucer zie Butzer
Bullinger, H. 102
Burchardus de Monte Sion 34, 39, 44, 50
Burchardus de Monte Sion van Straatsburg 34
Burckhardt, Jacob 147
Burger, Dirk, 64
Busbequius, A.G. 212-215

Butzer, Martin 76-77

Caeymacx, Vincent 60
Calentijn, Petrus 31, 61
Calle, Omer 28, 29, 65, 66
Calliope 153
Calvin, Jean 74-81, 86, 91-92, 119, 122
Carrio, Lodewijk 213
Castellio, S. 116
Çayas, Gabriel de 140
Chardis, Ambrosius de 107
Charles d'Orléans 39
Christoph van Württemberg 78-79, 82, 84-89, 107, 122-125
Cicero, M.T. 149, 160, 165, 212
Claessens, binder 219
Clémence, Abel 202
Clercq, Gilles le 87-89, 109, 121
Cnobbaert, Michiel 67
Cock, Hieronymus 163
Cock, Symon 59
Colbert, J.B. 211
Coligny, de 98
Colonius, Petrus 124
Commendone, G.F. 89-91
Condé, prins van 90
Constantijn de Grote 16, 36, 43, 50
Contarini, Augustinus 48
Cool, Jacob 155
Coornhert, D.V. 159-167
Coppens van Diest, Gillis 155
Corro, Antonio del 108, 121
Coste, E. de la 42
Cotwijc(k), Jan van 7, 22, 25, 26, 27, 33, 62-63
Crespin, Jean 96, 116, 119
Croy, Anne de 174
Cruys zie Adrichem
Cuyck, Hendrik van 175

Daems, Marie 173
Daems, Petrus 171-179
Daems, Sebastiaan 173
Dathenus, Petrus 111, 121
Day, John 155
Degeorge, Léon 184-185, 188
Deguilleville, Guillaume de 33
Dekker, R. 65
Delen, A.J.J. 196

Democritus 179
Demosthenes 212
Denucé, J. 181-199
Diesthius zie Gillis
Dietrichstein, Adam van 214
Diocrès, Raymond 178
Donghen, Henricus 138-139, 144
Doppere, Romoldus de 21, 22, 41-42
Dovere zie Donghen
Duse, Claes van 13-14, 47-48

Eber, Paulus 101-104, 108
Eekhoud, G. 219
Elisabeth v. Oostenrijk 213-214
Elizabeth I v. Engeland 215
Elsloo, Wynand van 40
Emanuel XIV v. Portugal 44
Ensor, J. 219
Erasmus 44
Estienne, Robert 157, 210
Eusebius 33

Faletti, Bartolemeo 138
Fallet, Gedeon 167
Farel, Guillaume 84
Farnese, Alexander 113
Farnese, Odoardo 113
Farnese, Ranuccio 113
Ferdinand I, keizer 78, 213-214
Filips II v. Spanje 86-87, 91, 95-97, 104, 105, 107, 115, 118-119, 136-137, 139, 143, 167, 211, 215
Filips II v. Bourgondië 36
Flacius Illyricus, Matthias 78, 94-95, 108
Fontaine Verwey, Herman de la 73, 92, 125-126, 128, 163, 201-207
Fontaine Verwey, Le Grand, I. 201
Fosse, Eustache de la 47
Frans I v. Frankrijk 91
Frederik III v. Palts 79-80, 85-91, 97, 100, 102, 107-109, 122-128
Frederik III v. Saksen 78
Furmerius, Bernardus 161-162

Galle, Filips 161
Gallo, Frans 173
Garcia de S. Maria 42
Gaspar, R. 46

Gayot zie Guyot
Gelder, Arent van 14, 39-40
Gesualdo, Alfonso 140-145
Ghiselin zie Busbequius
Ghistele, Joost van 10, 17, 19-21, 26, 35, 44-46
Gibbons, R. 216
Gide, André 219
Gilbert, G. 185-186, 189-190
Gilkens, Leo 73
Gillis, Marcus Antonius 154-155, 161
Glauburg, Johann von 88-89
Godfriedzn., IJsbrand 59
Golsen, Johan 163
Goltzius, Hendrick 163
Goltzius, Hubertus 207
Goncourt, E. de 219
Gonzales, Ant(h)onius 15, 22, 26, 28, 29, 33, 67
Goropius Becanus, Joannes 157-159, 165-166, 211
Gouda, Willem van 16-17, 36, 37, 39
Govaerts, drukker 219
Goverts, Jan 25, 57
Granvelle, Antoine Perrenot de 93, 95-96, 121, 133-140
Gras, Adrienne 187
Gregorius XIII, paus 143
Grenerus, Hermannus 164
Greshoff, J. 219
Grifven, Andreas 42-43
Gruys, J.A. 209-210
Guicciardini, Lodovico 211
Guise, François de 81
Gumpenberg, Steffan von 15
Guyot, familie 155
Gysius, Johannes 90

Haamstede, Adriaan van 125
Haecht, Godevaert van 96
Haeghen, F. van der 184
Haer, Fl. van der 74
Haestens, Henrick van 61
Hagen, Philip von 57
Hames, Nicolas de 109, 122
Havens, Arnold 175-176
Heemskerck, Maarten van 163
Heisterbach, Caesarius van 40
Heize, Anna 51
Helena zie Constantijn de Grote
Hellinga, Wytze 204, 207

Hendrik III v. Frankrijk 210-211
Hendrikszn. Jan (van Beveren) 25, 57-58
Heraclitus 179
Hertschap, Désiré 48
Herwaarden, J. van
Hese, Johannes de 9, 34
Heshusius, Tilman 95, 116
Heuter, Jan de 54
Heuter, Pontus de 74
Heyns, Peeter 154
Hieronymus (Hl.) 33, 211
Honsem, Margarita van 174
Hoogstraten, graaf van zie Lalaing
Hoorn, graaf van 105
Horn, Max 219
Horne, Jacob van 40
Hout, Jan van 154, 159, 161, 164-168
Houwaert, J.B. 153, 192
Hugensz., Cornelius (van Rijck) 59
Hugensz., Hugo 59
Huizinga, Johan 147
Huser, binder 219
Huys, Frans 212
Huysmans, J.K. 219
Huyter zie Heuter

Ickx, Pietje (Jan) 28, 29, 63-64
Ignatius (Hl.) 113, 216
Iserman, Jan Godscalc 59
Israel, Nico 206

Jacqueré (Mainz) 43
James III v. Schotland 42
Jammes, Francis 219
Jans, Lieven 25, 26, 54
Jansen, Gheleyn 44
Janszn, Gerrit 58
Johan van Nassau 94, 104
Johan Frederik v. Saksen (-Weimar) 79
Johannes, khan 9-10, 20
Joly, Gilles 88, 99
Juan v. Portugal 44
Junius, Franciscus 88, 91, 121
Junius, Hadrianus 155, 161

Karel V 75, 163, 212, 215

Karel IX v. Frankrijk 81, 143, 213
Keere, Hendrik van der 45-46
Kiliaan, Cornelis 157
Kingdon, Robert 134
Kippenberg, A. 219
Kleef, Johan van 39-40
Koolwyck zie Cotwijc(k)
Koppenol, Johan 147
Kreynck, Jacob 13-14, 23, 43-44
Krimpen, Jan van 207
Kronenberg, M.E. 206
Kruitwagen, Bonaventura 206
Kuynretorff, Geert 25-26, 54-56
Kyrspe zie Romberch

Lalbois zie Blois
Lalaing, Antoine de 96, 105, 110
Lamalle, Edm. 113
Lannoy, Ghillibert de 36
Latour, Jean de 36, 39
Latour, Louis de 175-176
Laurinus, Marcus 207
Lebaudy, Jean 36
Ledeboer, A.M. 209
Lenghe(r)rand, Georges 40, 46-47
Leopold II v. België 201
Libri, G. 53
Linden, Jan van der 26, 28, 33, 66
Lispius, Justus 158-160, 184, 189, 211
Lobkovitz, Boguslav von 48
Lodewijk (Hl.) 81
Lodewijk v. Nassau 83-84, 87-89, 93-94, 97-115, 119-121, 125-126
Lorich, Johann 84-85
Lorraine, Charles de 81-82
Lottes, W. 215-217
Loÿs, P. 219
Lupus, Eduardus 192
Luther, Martin 75-78, 91, 94, 100
Maillol, A. 219
Maldeghem, Robert van 63
Mallarmé, S. 219
Mandeville, Jan van 8-9, 34
Manuzio, Paolo 134-138, 144
Margaretha v. Parma 73, 75, 80, 88, 90, 92, 95-97, 105, 110, 112-114, 126-129
Maria (Hl.) 177
Maria v. Calabrië 39
Marnix v. Ste-Aldegonde, Filips van 89, 109

Martels, Z.R.W.M. von 212-215
Martena, Hessel van 52
Mary Stuart 216
Masius, Andreas 214
Massin, Marthe 218-219
Matthaeus, A. 44
Matthioli, P.A. 214
Maximiliaan II 84, 86, 89, 91, 98, 115, 143, 213
Mayer, Johannes 123
Medici, Catharina de 81, 86
Meersch, A. vander 171
Megen zie Brimeu
Melanchthon, Ph. 74-79, 94, 98, 100, 102
Mercier, binder 219
Meuleman 61
Meulen, Josse vander 66
Michiels, Alexander 66
Mierik, Bonaventura van 58
Mirabel, Claude de 40
Mommaert, Jan 67
More, Thomas 216
Moretus, familie 181-199
Moretus, Balthasar I 191, 193
Moretus, Balthasar II 192-193
Moretus, Edward 183, 185-186, 211
Moretus, Isaura-Maria-Josephina 211
Moretus, Jacobus 187
Moretus, Jan I 159, 193
Moretus, Jan II 191
Morillon, Maximiliaan 93-96
Morone, kardinaal 137, 144
Mossly, J. 194-195
Moy, Daniël 25, 26, 54
Muys (Musius), Cornelius 179

Nave, Fr. de 61, 181, 209, 218-219
Neeffs, Emmanuel 44
Neve, Guill. de 64
Niclaes, Hendrik 156, 160, 206
Nielle, Charles de 121
Noot, Jan vander 151-153, 162-164, 167

Ortelius, Abraham 154-155
Ovidius 212

Panthaleon, Jacobus 34
Pascha, Jan 30, 57
Paulus (Hl.) 99-100
Paulus III, paus 113
Pauw, Adriaan 111-112
Peralta, Philippus de 192
Perez, Marcus 121-122
Perrin, François 124
Petrarca, Francesco 148
Philipp v. Hessen 86, 107
Pietersz, Simon 64
Pius IV, paus 79, 81
Pius V, paus 134, 137-138, 140, 144-145
Plantin, Chr. 133-145, 147-170, 181-199, 210-212, 213, 219
Platea(nus) zie Straeten, Jan
Poetou, Guillaume de 151
Polo, Marco 34
Poloner, John 36
Pordenone, Odoricus de 8, 34

Quaderebbe, Pierre de 74
Quaresmio Laudensi, Francesco 15-16
Quinones 134
Quintilianus 149
Quisthout, van 21

Rade, Gillis vanden 152
Ram, Anna de 174
Ram, Henricus de 174, 177, 178
Ram, Joannes de 174
Ramah, Henry 219
Raphelengius, Franciscus I 164-165
Ravensteyn, Nicolaas van 115
Ravisius Textor, Joannes 211
Ren(n)ette, baron de 185-189
Reomano, G.S. 89-90
Riant 67
Ribeaucourt, graaf de 48
Rieter, Siebald 39
Rilke, R.M. 219
Röhricht, Reinholt 5-72
Roelans, Jan 40
Rogers, D.M. 215-217
Romberch, Joh. de Kyrspe 36
Rooses, Max 183-199
Rops, F. 219
Rudolf II 214

Rüstem Pasja 214
Rysselberghe, Th. van 219

Sabbe, Maurits 196
Sainctes, Claude de 119-120
Saint-Genois, J. de 48
Salenson, Gheeraert van (Weduwe) 46
Salim I, sultan 24
Sambucus, Joannes 155
Santolius (Santeul) 174
Sarde zie Chardis
Schefer, Charles 63
Scheidt, Hieronymus 61
Schimmelpenninck, Assuer 28, 29, 67
Schinckel, Harman 202
Schoenhoven, Pieter van 40-41
Schondoncus, Aegidius 192
Schottus, Andreas 213
Schouter, Claes 40-41
Schueren, Gert van der 40
Schürpff, Hans 15
Scorel, Jan van 54, 57
Scriverius, Petrus 207
Selm, Bert van 209-210
Seneca, L.A. 160
Sessa, Baptista de 36
Sessa, Bartolomeo de 36
Sevestre, C.A.L. 183
Sibrandus, Leo 52-53
Sichem, Christ, van 163
Silvester, paus 16, 36, 43, 50
Silvius, Willem 161
Smet, Peeter de 25, 51-52
Sorgeloos, Claude 210-212
Spaen, Herman Jansz 65
Speeckaert, Eric 210-212
Speroni, Sperone 149
Spiegel, H.L. 154, 162, 164, 167
Spiegel, Jan 167
Stevin, Simon 165-166
Stochove, Vincent van 64, 66
Strada, Famiano 112-115, 119-120, 127
Straeten, Jan van der 64
Straeten, M.-Th. zie Vanderstraeten
Stroobants, binder 219
Suchem, Ludolf van 9, 34
Süleyman de Grote 212-215
Surius, Bernardinus 22, 26, 28, 29, 33, 67
Surius, Laurentius 53

Sweerts zie 't Sweerts

Taccoen, Jan 48, 52
Taffin, Jean 84, 105, 121, 124-125, 128
Tamminga, Onno 40
Tassis, Roger de 94
Tharo, Pirro 144
Thietmar, magister 34
Thomas (Hl.) 10, 20
Thomas a Kempis 216
Thou, J.-A. de 211
Timotheus 99
Toledo, F. de 216
Toorop, J. 219
Torre, Jacques de la 74
Torrentius, Livinus 158
Torres, Hernando de 140
Torrius, Ludovicus zie Latour
Tour zie Latour
Tournay, Je(h)an de 23, 36, 39, 47, 52
't Sweerts, Willem 43
Tudela, Benjamin de 34
Turrianus, L. zie Latour
Tzwers zie 't Sweerts

Ursinus, Zacharias 122-124, 128

Valla, Lorenzo 148
Valverde, Juan 211
Vanderstraeten, Ch. Alex. 64
Vanderstraeten, M.-Th. 63-64
Vandevoir, René 218-219
Varick, Lambert 54
Varisco, Giovanni 138
Veldman, Ilja 163-164
Velpius 66
Verantius, Antonius 213
Verdussen, Hieronymus I 171-172
Verdussen, H. 66
Vergilius 178-179
Verhaeren, Emile 218-219
Verhelst, J. 181, 218
Verona, Jacobus de 39
Verwey zie Fontaine Verwey
Vervliet, Daniël 152
Visscher, Roemer 167
Visser, C.J. 63

Vitry, Jacobus de 34
Vladraccus, Petrus Christophorus 192
Vlaming, Adriaen de 25, 26, 44, 60-61
Voet, Jan 9
Voet, Leon 198, 210
Vogel, Deryk 13-14, 23, 43-44
Voisins, Philippe de 36
Vondel, J. van den 163-164
Vorsterman, Willem 53
Vos, Adriaen de 28, 29, 64-65
Vrancken, J. 171
Vynck, Prosper de 66

Wal, M.J. van der 168
Walgrave, F. 216
Walterszn, Willem 39, 50
Want, Jan 25, 26, 53-54
Warnersen, Peter 54-56
Waterschoot, W. 153
Wee, H. van der 182
Welle, Hieronymus 30, 57, 61
Wesembeke, Filips van 93-94, 122
Wesembeke, Jacob van 94
Westphalinck, Adriaen 28, 29, 65
Westphalinck, Fredericus 65
Willem v. Hessen, 84, 88-89, 93, 97-101, 103, 106, 108, 111, 115
Willem v. Oranje 73-75, 83-84, 88, 92-94, 98-107, 110-114, 122-126
Willems, Guilielmus 175
Willemsz, Arent 25, 57
Witte, Isabella de 173
Witte, Johan zie Hese
Witten, Hendrik van zie Haestens
Wolf, C. de 209-210
Wolfgang, Abraham 206
Wolfs, S.P. 54, 59

Zay, Franciscus 214
Zeebout, Ambrosius 21, 22, 27
Zierikzee zie Walterszn
Zillebeke zie Taccoen
Zola, E. 219
Zuallart, Jean 62
Zweig, S. 219
Zwingli, U. 76-77, 91, 102

Marcus de Schepper